

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Katedra za staru povijest

Tatjana Kuznicov

**NADGROBNE STELE IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U
ZAGREBU KAO IZVOR ZA POZNAVANJE EGIPATSKIH
POGREBNIH OBIČAJA**

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Inga Vilogorac Brčić

Zagreb, rujan 2018.

*Klanjam ti se Ozirise, Un-nofere,
Veliki bože Abidosa,
Kralju vječnosti, gospodaru,
neprolaznosti,
Koji prolaziš milijune godina u trajanju
svog života,*

...

*Pozdrav tebi, kralju nad kraljevima,
Gospodaru nad gospodarima,
Vladaru nad vladarima,
Komu pripadaju dvije zemlje,
Iz utrobe Nut on je upravljao svim
zemljama,
I zemljom mrtvih.*

*Onaj čiji su udovi od zlata,
Onaj čija je glava plava,
Onaj čije su ruke od smaragda.*

...

*Onaj prekrasna lica u Svetoj zemlji.
Ti sjaš na nebu,
Moćan si na zemlji,
Pravedan u nekropoli,
Onaj koji plovi nizvodno do Mendesa,
Kao živi ba,
Uzvodno do Abidosa,
Kao ptica Feniks,
Ti dolaziš i odlaziš bez prestanka.*

(Himna Ozirisu, prijevod izvornog teksta prema: E. A. Wallis Budge, Egyptian Book of the Dead, Dover, 1967.; Igor Uranić, Stari Egipat: Povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana, Zagreb: Školska knjiga, 2002., str. 242.-243.)

Sadržaj

1. Predgovor.....	1
2. Uvod	2
2. 1. Istraživačko pitanje.....	4
2. 2. Teorijski okvir	6
2. 3. Metodologija	9
2. 4. Karakteristike i tipologije egipatskih stela	10
3. Povijesni pregled egipatskih pogrebnih običaja i razvoj stela.....	13
3. 1. Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.).....	14
3. 2. Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.).....	19
3. 3. Treće međurazdoblje (1069.-747. g. pr. Kr.)	22
3. 4. Kasno razdoblje (747.-332. g. pr. Kr.).....	24
3. 5. Bogovi – zaštitnici pokojnika	25
4. Izvori	29
4. 1. Egipatske stele iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.....	29
4. 1. 1. Geneza egipatske zbirke.....	29
4. 1. 2. Pregled stela	31
4. 2. Stanje istraživanja.....	33
5. Analiza stela.....	36
5. 1. Srednje kraljevstvo	37
5. 1. 1. Obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 1.)	37
5. 1. 2. Kaijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 2.).....	38
5. 1. 3. Dvije Mentuhotepove pogrebne stele (katalog br. 12. 2. 3.).....	40
5. 1. 4. Ankhuova i Nektiempetina pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 4.).....	41

5. 1. 5. Min-Nakhtova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 5.).....	43
5. 1. 6. Obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 6.)	44
5. 1. 7. Kema-Marova obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 7.)	46
5. 2. Novo kraljevstvo	50
5. 2. 1. Đehuti-hestuova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 8.).....	50
5. 2. 2. Memijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 9.).....	51
5. 2. 3. Ipujjeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 10.).....	51
5. 2. 4. Jahmijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 11.)	52
5. 2. 5. Inehemova i Baket-nebetova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 12.)	54
5. 2. 6. Nijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 13.).....	55
5. 2. 7. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 14.).....	56
5. 2. 8. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 15.).....	56
5. 2. 9. Rahotepova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 16.)	57
5. 2. 10. Akuova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 17.).....	58
5. 2. 11. Pa-heri-pedetova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 18.).....	60
5. 3. Treće međurazdoblje	62
5. 3. 1. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 19.).....	62
5. 4. Kasno razdoblje.....	62
5. 4. 1. Kemina drvena stela (katalog br. 12. 2. 20.).....	62
5. 4. 2. Nkehem-Mutova drvena stela (katalog br. 12. 2. 21.)	63
5. 4. 3. Ta-di-Hor-nefer-irtijeva drvena stela (katalog br. 12. 2. 22.).....	64
5. 4. 4. Nebankhova drvena stela (katalog br. 12. 2. 23.).....	65
6. Stele iz AMZ-a kao izvor za poznavanje pogrebnih običaja.....	66
6. 1. Srednje kraljevstvo	68
6. 1. 1. Ljudi.....	71

6. 1. 2. Bogovi	78
6. 1. 3. Žrtveni stolovi i hrana	82
6. 2. Novo kraljevstvo	85
6. 2. 1. Ljudi.....	87
6. 2. 2. Bogovi	93
6. 2. 3. Žrtveni stolovi i hrana	95
6. 3. Treće međurazdoblje	97
6. 4. Kasno razdoblje.....	99
6. 4. 1. Ljudi.....	99
6. 4. 2. Bogovi	100
6. 4. 3. Žrtveni stolovi i hrana	102
7. Sinteza podataka dobivenih interpretacijom stela iz AMZ-a	103
8. Zaključak	108
9. Summary	109
10. Bibliografija.....	110
10. 1. Popis kratica	110
10. 2. Građa.....	110
10. 3. Literarni izvori	111
10. 4. Znanstvena literatura	112
10. 5. Elektroničke adrese.....	123
11. Popis priloga	124
11. 1. Slike	124
11. 2. Table	125
11. 3. Grafikoni	125
12. Prilozi	126

12. 1. Slike	126
12. 2. Katalog	133
12. 3. Table	162
12. 4. Grafikoni	168

1. Predgovor

Odabir egipatske teme za potrebe ovoga rada posljedica je višegodišnjeg zanimanja i opčinjenosti tom nenadmašnom drevnom civilizacijom. Za vrijeme diplomskoga studija Stare povijesti uvijek su me više privlačile tematske cjeline povezane s vjerovanjima i pogrebnim običajima starih civilizacija nego, primjerice, teme političkog ili vojnog karaktera. Stoga sam na samome početku studija generalno imala na umu čime se želim baviti. Osim toga, presudnu je ulogu u ovome procesu odigrao moj jednogodišnji rad kao vodič po zbirkama Arheološkog muzeja u Zagrebu. Taj mi je rad omogućio da se pobliže upoznam s fundusom Egipatske zbirke i na kraju odaberem upravo egipatske stele kao predmet istraživanja.

Nedorečenost arheološkog konteksta promatrane građe predstavlja, možda, najveći problem u ovome istraživanju, pa se moram oslanjati isključivo na njezin vremenski okvir koji nije sasvim precizan. Osim toga, egipatske stele predstavljaju skupinu predmeta koja je relativno neistražena u kontekstu pogrebnih praksi starih Egipćana, pa je odmah bilo jasno kako će određenu količinu problema uzrokovati nedostatak, ali i nedostupnost literature. Međutim, uvijek postoje zaobilazni, neprohodniji putevi koji uz trud, volju i entuzijazam jamačno vode do željenog cilja.

Usprkos problemima, tu je i optimistična strana istraživanja, a to su, dakako, ljudi koji su mi pružali pomoć i potporu tijekom pisanja ovoga rada. U prvome redu bih htjela izraziti beskrajnu zahvalnost mentorici dr. sc. Ingi Vilogorac Brčić koja me svojim savjetima ohrabivala i uvijek usmjeravala na pravi put. Tu su, dakako, profesori s Katedre za staru povijest dr. sc. Boris Olujić, dr. sc. Jasmina Osterman, dr. sc. Jelena Marohnić i dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić kojima se posebno zahvaljujem na dragocjenim savjetima tijekom diplomskih radionica. Ovim bi se putem htjela zahvaliti muzejskom savjetniku i voditelju Egipatskog odjela AMZ-a Igoru Uraniću na brojnim konzultacijama i materijalima neophodnima za izradu rada. Nadalje, hvala kolegi Porinu Šćukanecu Rezničeku na savjetima i pristupu literaturi koju je skupio tijekom svojih istraživanja. Potom, prijatelju Luki Aniću koji je svojim umijećem tehničkog crtanja pomogao pri precrtavanju teško vidljivih hijeroglifskih znakova na *Nebankhovo*j drvenoj steli (katalog br. 12.2.23.). Nadalje, hvala dragim prijateljima Patriku Risteskom, Antoniju Peniću i Stanki Jerković na komentarima i vrijednim savjetima. Na kraju, najviše zahvaljujem Luki, Vesni i Darku čija je bezrezervna podrška utkana u temelje ovoga rada.

U uvodnome dijelu rada bit će definirano istraživačko pitanje koje će se temeljiti na proučavanju skupine egipatskih stela iz AMZ-a kao izvora za poznavanje egipatskih pogrebnih običaja. Potom će biti opisani različiti teorijski pristupi i metode znanstvenika koji su se bavili proučavanjem stela, a prema kojima će biti uspostavljena metodologija rada. U ovoj će cjelini jedno poglavlje biti posvećeno različitim tipologijama stela kako bi čitatelj bio pobliže upoznat s određenim proturječjima u literaturi.

Središnji će dio rada biti podijeljen u tri cjeline. Prvu će cjelinu sačinjavati povijesni pregled, prezentacija izvora te stanje istraživanja. Povijesni pregled podrazumijeva razvoj egipatskih pogrebnih običaja kroz nekoliko povijesnih razdoblja iz kojih promatrani izvori, tj. stele iz AMZ-a potječu. Potom će stele biti predstavljene u kontekstu egipatske zbirke AMZ-a uz informacije o njihovom izgledu, vrsti itd. Zatim slijedi prikaz stručne i znanstvene literature o „zagrebačkim“ stelama poput kataloga ili članaka. U drugoj će cjelini središnjega dijela svaka stela biti zasebno analizirana s ciljem prikupljanja podataka koji će biti relevantni za proučavanje pogrebnih običaja. U trećoj cjelini slijedi interpretacija analiziranih podataka i njihova sinteza koja će biti podijeljena na nekoliko tematskih jedinica, ovisno o onome što je na stelama prikazano.

U zaključnome će dijelu sažeto biti izložene ideje i hipoteze predstavljene u radu s obrazloženjem konačnog rezultata interpretacije podataka koji će biti ili potvrđen ili odbačen. Na samome kraju bit će priložen popis korištenih materijalnih i literarnih izvora, znanstvene literature te prilozi koji se sastoje od slika, tabla i grafikona važnih za temu i katalog bez kojeg bi čitanje ovoga rada bilo nepotpuno.

2. Uvod

Nezaobilaznu temu u svakoj kulturi staroga svijeta predstavlja smrt i mnogi su narodi nudili različite interpretacije o čovjekovoj sudbini nakon prelaska u onostrano. Današnja, zapadna civilizacija i njezina dominantna doktrina koja se temelji na kršćanstvu koncept vremena promišlja linearno, a početak duha našega doba vidi isključivo u Kristovom rođenju.¹ U takvoj se slici svijeta ništa ne može ponoviti, ni ljudski život, pa ni samo Kristovo rođenje, a smrt predstavlja kraj svakog

---

¹ Uranić 2002, 221.

postojanja i čovjek prije toga želi iskoristiti sve prilike te potrošiti što više materijalnih dobara tijekom ovozemaljskog života.² Nasuprot tomu, stari su narodi protok vremena promatrali kao cikličan proces koji omogućuje obnovu svijeta, života pa i povijesti koja je zapravo ponavljanje mitskih arhetipova na različitim vremenskim razinama.³ „Misao o vječnom vraćanju je tajanstvena i Nietzsche je njome poprilično zbunio većinu filozofa; pretpostaviti da će se jednom ponoviti sve ono što smo već doživjeli, i još da će se to ponavljanje ponavljati u beskraj!“⁴ Upravo je to slučaj s Egipćanima koji su se za razliku od narcisoidne samouvjerenosti zapadne civilizacije kroz život pripremali za smrt. Ona im je predstavljala samo prijelaz iz niže u višu duhovnu razinu, a sve što steknu za ovog života imat će i u zagrobnom svijetu. Možemo prema tome reći kako misao o vječnom vraćanju predstavlja određenu perspektivu u kojoj stvari postaju drugačije – „pojavljuju se lišene olakotne okolnosti svoje prolaznosti“.⁵ Po egipatskoj je tradiciji, stoga, život lišen prolaznosti, a svaka smrt predstavlja ujedno i ponovno rođenje. S takvim je konceptom života i smrti, dakako, povezan vrlo napredan sustav vjerovanja i pogrebni običaji koji su gotovo tri tisućljeća prevladavali u dolini Nila. Da su Egipćani bili maksimalno predani svojim religijskim uvjerenjima i pogrebnim običajima potvrđuje antički autor Herodot kazavši kako izbjegavaju preuzimati običaje drugih ljudi, a „nad svojima bdiju“.⁶

Kroz većinu se povijesnih epoha naše ere o egipatskim vjerovanjima i pogrebnim običajima tumačilo kao o svojevrsnom poganstvu koje je vodilo prema posve krivim zaključcima. Knjižnice su spaljene, učenjaci ubijeni, običaji zaboravljeni i potisnuti, a to znači da novome poretku svijeta nije bila potrebna rekapitulacija sadržaja staroga.⁷ Međutim, u posljednjih dva stoljeća spoznaja o Egiptu prerasla je formu daleke egzotične zemlje prepune „čudnih“ uvjerenja i običaja te se razvila u znanost – egiptologiju. Jedna od najvažnijih tema unutar egiptologije jest, dakako, religija i s njome povezani pogrebni običaji čemu je posvećeno mnogo pozornosti kako u znanstvenim krugovima, tako i u popularnoj kulturi.

---

² Uranić 1997, 161.-162.

³ Uranić 2002, 221.

⁴ Kundera 2006, 9.

⁵ Kundera 2006, 10.

⁶ Hdt. II., 145

⁷ U globalnom kontekstu tvrdnja je istinita. Međutim, iznimke zainteresirane za rekapitulaciju znanja su uvijek postojale.

Budući da nema mnogo literarnih izvora o pogrebnim običajima, u većini se slučajeva stručnjaci oslanjaju na materijalnu građu koje ima pregršt. Pokretna materijalna građa je zahvaljujući znanstvenim metodama očuvana i pohranjena u muzejskim institucijama diljem svijeta. Tako se i u Arheološkom muzeju u Zagrebu čuvaju dragocjeni primjerci pogrebne opreme uz pomoć koje se mogu rekonstruirati određeni aspekti pogrebnih običaja. Relevantna građa kojom će se ovaj rad primarno baviti jesu egipatske stele koje svojim „dojmljivim likovnim izričajem“, kako ističe Igor Uranić, „upućuju na razvoj umjetnosti, stanje u državi, ali i razvoj eshatološke misli, točnije na nazore o životu duše nakon smrti i odnosu prema smrti“.⁸ Stele iz AMZ-a zastupljene su u rasponu od 2000 godina, od ranoga Srednjeg kraljevstva, pa sve do vladavine Rimljana.

2. 1. Istraživačko pitanje

Egipatski pogrebni običaji predstavljaju vrlo atraktivan i zanimljiv predmet istraživanja kojima je posvećeno mnogo pažnje kako u zasebnim studijama, tako i u različitim povijesnim pregledima, pojmovnicima ili enciklopedijama. Oni su obično u literaturi analizirani i interpretirani preko reprezentativne materijalne građe koja je pripadala faraonima ili elitnom dijelu populacije, a koja se nalazi u samome Egiptu ili se čuva u najprestižnijim svjetskim muzejskim institucijama poput British Museuma ili Louvrea. Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu se, dakako, ne može mjeriti s kolekcijama spomenutih muzeja, ali je i te kako zanimljiva u kontekstu pogrebnih običaja.

No, nije svim predmetima koji prezentiraju pogrebnu opremu posvećena jednaka pažnja. Naime, egipatskim stelama koje po opsegu predstavljaju drugu najzastupljeniju skupinu predmeta u zbirci AMZ-a pridano je manje pažnje nego, primjerice, mumijama i sarkofazima koji predstavljaju najatraktivnije artefakte što se može objasniti kao nuspojava popularne kulture.⁹ Stela ukupno ima dvadeset i četiri, one su pobrojane i ukratko opisane za potrebe kataloga, tri su čak i zasebno objavljene, dok ostatku nije pridana pomnija pozornost. Budući da su manje

---

⁸ Uranić 2007, 63.

⁹ Popularna kultura je uz pomoć svojih instrumenata (knjige, filmovi, stripovi) izgradila sliku o Egiptu kojeg predstavljaju mumije, magični kukci, atraktivni sarkofazi s reprezentacijama koje nemaju veze sa stvarnošću.

istraživane smatram kako bi detaljna analiza i interpretacija svih stela bila korisna za tumačenje egipatskih pogrebnih običaja i njihovog razvoja u kontekstu povijesnih razdoblja iz kojih potječu.

Međutim, valja naglasiti kako te stele kao skupina predmeta koja upotpunjava prezentaciju pogrebne opreme u AMZ-u nažalost nema arheološki kontekst, pa ih se ne može koristiti kao reprezentativan uzorak za proučavanja pogrebnih običaja na konkretnom prostoru u smislu njihova razvoja unutar lokalnih kultova. Stoga je cilj ovoga istraživanja istaknuti što ovi materijalni predmeti generalno sugeriraju o pogrebnim običajima unutar njihovog datiranog vremenskog okvira na temelju tri kategorije koje su na njima prikazane. Ako je moguće, za svaki će se vremenski okvir pokušati pobliže datirati stele u pripadajuće dinastije. Spomenute kategorije prikaza podrazumijevaju ljude, bogove i hranu na žrtvenim stolovima. Pitanje koje se pritom postavlja jest mogu li se iz tih kategorija iščitati aspekti pogrebnih običaja i ako je odgovor potvrđan, koji i kako? Moja je pretpostavka da je moguće jer su te kategorije sastavni dio prikaza koji se na stelama javljaju u različitim kombinacijama, a predstavljaju dragocjen izvor podataka što se može obrazložiti višestrukim razlozima.

Kategorija koja podrazumijeva ljude nam pruža odgovore na pitanja o tome jesu li u pogrebnim praksama participirali svi članovi društva po kriteriju spola ili dobi. Saznajemo kako su izgledali pokojnici, tj. željeli biti prikazani, a kako žive individue koje su im primjerice posvetile stelu. To je moguće iščitati uz pomoć odjeće ili frizura koji nam na kraju omogućavaju i percipiranje njihova društvenog statusa. Iz te kategorije proizlaze i podaci o izgledu pojedinih procesa pogrebnih obreda povezani s radnjama koje su vršili svećenici, ali i važnim predmetima koje su pokojnici, svećenici ili adoranti držali u rukama. Kategorija koja podrazumijeva bogove nam daje informacije o zastupljenosti i važnosti pojedinih božanstava te o načinu na koji su prikazivani tijekom različitih razdoblja iz kojih zagrebačke stele potječu. Tu je, dakako, i kategorija hrane na žrtvenim stolovima koja se darivala ili konzumirala. Saznajemo informacije o hrani koja je dominirala na pogrebnim banketima ili koja je vjerojatno fizički postavljena u grobnicu pripadajućeg pokojnika. Ona nam pomaže da pomnije shvatimo aspekte njihovih složenih pogrebnih praksi.

2. 2. Teorijski okvir

U znanstvenim su krugovima i danas aktualne rasprave o ulogama arheologa i povjesničara u istraživanju određenih kategorija predmeta. Vrlo se često, u teoriji, zaključci tih rasprava vrte oko neophodnosti njihova zajedničkog rada zbog korektnijeg rezultata. Međutim, u praksi je institucionalizirano razdvajanje dokaza o prošlosti i dalje prisutno.¹⁰ Oni se razdvajaju na materijalne izvore koji iziskuju metode arheologije i literarne izvore koji iziskuju metode povjesničara. Stoga razdvajanje dokaza rezultira relativnom neistraženošću i nepotpunim tumačenjima predmeta poput pogrebnih spomenika koji često nose natpis ritualnog karaktera.¹¹ U tu skupinu predmeta spadaju stele koje zahtijevaju metode i jedne i druge znanosti, a zbog svoje složenosti nadilaze granice razdvajanja. Upravo zbog nesklada između arheologa i povjesničara, postoji vrlo malo publikacija s kompletno razrađenom metodom i pristupima pri istraživanju egipatskih stela.

Najprije valja spomenuti autore koji su tipološki pristupali stelama. Tipološki pristup temelji se na određivanju specifičnih karakteristika stela kako bi se uspostavile tipologije i odnosi među njima. U literaturi postoje različite tipologije koje se javljaju kao posljedica utvrđivanja određenih kriterija. Oni se ponekad preklapaju, pa dolazi do terminološke konfuzije. Ti su kriteriji obično usmjereni na datiranje razdoblja, oblik, funkciju, ikonografiju i tekst stela. Tijekom ranog, pa sve do sredine 20. stoljeća studije o stelama usmjerene su na tipološke analize prema dataciji, ikonografiji i tekstovima.¹² Tako su primjerice početkom 20. stoljeća, H. W. Müller i A. Rusch, predložili strukturnu tipologiju kojom su nastojali uspostaviti dataciju stela iz Ranodinastičkog razdoblja i Starog kraljevstva.¹³ Međutim, ističe Karen Exell, nedostatak geografskog i društvenog konteksta na analiziranoj materiji rezultirao je kritikama.¹⁴ Osim toga, ti najraniji autori često nisu razlikovali stele i lažna vrata. Jacques Vandier je sredinom 20. stoljeća predložio strogu tipologiju stela od Starog do Novog kraljevstva prema njihovom obliku što je prema Exell „najtipičniji pristup“ takvim artefaktima.¹⁵ Recentniji autori poput Margaret Bunson, Regine Hölzl, Iana

---

¹⁰ Moreland 2001, Woolf 2002, Sauer 2004

¹¹ Moriss 1992, 165.

¹² Exell 2006, 10.

¹³ Rusch 1923, 101.-124.; Muller 1933, 165.-206.

¹⁴ Exell 2006, 11.

¹⁵ *Ibid.*

Shawa, Paula Nicholsona i Igora Uranića stele dijele prema njihovim funkcijama te navode pogrebne, zavjetne, komemorativne i granične.¹⁶

U većini objavljenih publikacija tijekom 20. stoljeća stele iz određene muzejske zbirke su obrađene kataloški gdje se o njima pružaju najosnovnije informacije koje su orijentirane na ono što stela prikazuje. Među relevantnijim objavama je, svakako, serija monografija BM-a *Hieroglyphic texts from Egyptian stelae*. Riječ je o 12 monografija koje su se objavljivale od 1911. do 1993. godine. Stele su podijeljene prema razdobljima, a o svakoj je dan vrlo kratak opis koji uključuje informacije o dimenzijama i prikazu bez detaljne analize. Na kraju svake monografije nema fotografija pripadajućih stela, već su priloženi crteži kako bi do izražaja došla vidljivost hijeroglifskih tekstova, no oni nisu niti transliterirani, niti prevedeni.

Sličan je pristup kataloške obrade predmeta, iako malo detaljniji, i u trima publikacijama H. M. Stewarta *Egyptian Stelae, Reliefs and Paintings from the Petrie Collection*. Publikacija se sastoji od tri dijela naslovljenima prema razdobljima iz kojih predmeti potječu: *The New Kingdom* iz 1976., *Archaic to Second Intermediate Period* iz 1979. i *The Late Period* iz 1983. godine. Autor u uvodu knjiga dijeli stele na pogrebne i zavjetne te ih definira i ističe njihove najvažnije karakteristike. Opisi stela su nešto razrađeniji od onih u monografijama BM-a, najprije su dane generalne informacije o dimenzijama, oblicima, provenijenciji, a potom su opisane prema registrima, ali također bez dublje analize i prijevoda. Na kraju svakog dijela su priloženi crteži, ali i indeks imena, titula i božanstava koji se spominju na stelama. Identične metode pri pristupanju stelama mogu se pronaći i u publikaciji Svetalene Hodyash i Olega Berlava, *The Egyptian Reliefs and Stelae in the Pushkin Museum of Fine Arts, Moscow* iz 1982. godine.

Međutim, valja spomenuti ambiciozan projekt iz 2013. godine čiji su glavni autori Detlef Franke i Marcel Marée, a koji je i danas u tijeku. Budući da se u BM-u čuva najveća kolekcija srednjoegipatskih stela autori su smatrali kako je potrebno proširiti šture i neadekvatne opise u starim svescima. Dakle, cilj je toga projekta revizija starih svezaka *Hieroglyphic texts from Egyptian stelae* za Srednje kraljevstvo i Drugo međurazdoblje koje je početkom prošlog stoljeća uredio Wallis Budge, a u velikoj mjeri pripremio H. R. Hall. Ovaj je projekt rezultirao objavom jedne publikacije i to pod nazivom *Egyptian Stelae in the British Museum from the 13th-17th*

---

¹⁶ Usporedi Bunson 2002, 388.; Hözl 2001, 320-322.; Shaw i Nicholson 2002, 378-379; Uranić 2005, 21.

Dynasties: Fascicule I: Dicriptions v. I. Osim toga, zamišljeno je da bude objavljeno još tri dijela koja su za sada u pripremi. Deftel Franke i Marcel Marée, ne samo što su egiptolozi specijalizirani za razdoblja Srednjeg kraljevstva i Drugog međurazdoblja, nego se mogu pohvaliti i ekspertizom u drugim znanstvenim disciplinama, poput arheologije, povijesti umjetnosti, ali i pomoćnim povijesnim znanostima poput epigrafije. Kad je riječ o stručnjacima koji su svoja znanja udružili zajedničkim snagama, onda je i rezultat toga rada iscrpan. Naime, njihova se metoda pri analizi i interpretaciji stela sastoji od četiri dijela. Prvi dio sadrži generalni opis stele gdje nijedan detalj nije izostavljen, a uključuje informacije o dimenzijama, oblicima, bojama, stanju konzervacije, točnoj dataciji te provenijenciji stele. U drugome dijelu detaljno je analiziran prikaz stele, a potom je pažnja posvećena tekstu koji je transliteriran i preveden. Treći je dio posvećen bilješkama koje se tiču prijevoda s naglaskom na pitanja pisma i gramatike. U četvrtom dijelu Franke predstavlja opće primjedbe o spomenicima koji obuhvaćaju teme poput njihovog religijskog i sociološkog konteksta u smislu društvenog statusa vlasnika stele i njegove obitelji. Potom Marée komentira umjetnički stil povezujući stele s drugim djelima istih obrtnika i radionica te procjenjuje njihove postupke pri izrađivanju stela.

Egiptologinja Karen Exell nam, s druge strane, predstavlja sociološki pristup pri analizi i interpretaciji stela. Ona u svojoj doktorskoj disertaciji *A social and historical interpretation of Ramesside period votive stelae* iz 2006. godine naglašava društvene odnose i prakse kao utjecajne faktore u proučavanju ovakvih spomenika. Ona ovom studijom nastoji pokazati kako su se zavjetne stele iz perioda Ramesida koristile kao religiozni izraz koji artikulira društveni status i identitet pojedinca.¹⁷ Njezina se metoda pritom temelji na komparaciji grupa stela različite provenijencije poput onih iz Deir el Medine, Abu Simbela, Wadi es-Sebua, Qantira i Zawiyet Umm ei-Rakha.¹⁸ Analogije tih stela autorici omogućavaju praćenje trendova u proizvodnji tijekom tog razdoblja, ali joj predstavljaju i sveobuhvatniju paletu uzoraka i motiva koji se pojavljuju na zavjetima stelama. Oni su, prema tvrdnjama autorice, povezani s društvenim statusom individue ili njezinim osobnim izborom pri odabiru određenih motiva. Ona je u analizi orijentirana na prikaze koji se javljaju na zavjetnim stelama, a to su božanstava te javni i privatni događaji.

---

¹⁷ Exell 2006, 27.

¹⁸ Exell 2006, 54.

Po uzoru na Exell, Eric Ryan Wells je 2014. godine u doktorskoj disertaciji naslovljenoj *Display and Devotion: A Social and Religious Analysis of New Kingdom Votive Stelae from Asyut* analizirao skupinu novokraljevskih stela iz Asiuta kako bi dokazao da su pojedinci na razini cijelog društva na ovome lokalitetu, uključujući žene i djecu, aktivno sudjelovali u pogrebnim praksama i tako iskazivali svoju osobnu povezanost s božanstvima što proturječi, kako autor ističe, tezama da su takve prakse bile zastupljene samo u elitnim krugovima. Njegova se metoda temelji na interpretaciji prikaza i nekih komponenata natpisa koje je podijelio u nekoliko skupina. Prvu skupinu čine muškarci na stelama, a relevantne varijable analize su njihova imena, titule, odjeća i frizura.¹⁹ Potom na temelju podataka interpretira kako su izgledale pogrebne prakse elita, vojnika, svećenika i najnižeg društvenog sloja. Drugu skupinu čine žene, a metoda analize i interpretacije je ista, samo bez varijabla imena i titula.²⁰ Treću skupinu čine pogrebne prakse obitelji i djece, gdje zasebno analizira prikaze obitelji i djece – koje dijeli na maloljetnike i punoljetnike.²¹

2. 3. Metodologija

Budući da su Detlef Franke i Marcel Marée u svojoj publikaciji *Egyptian Stelae in the British Museum from the 13th-17th Dynasties: Fascicule I: Descriptions v. I.* pokazali što znači interdisciplinarni rad, smatram kako je njihova metoda kompetentan uzor. Međutim, tu je relevantna metoda Erica Ryana Wellsa koji se na uzorku stela s jednoga lokaliteta predano posvetio njihovim analizama u okviru pogrebnih praksi na razini čitavoga društva. Stoga će u ovome radu metodologija biti izgrađena na temelju kombiniranja metoda spomenutih autora.

Naime, odabrani uzorak čine dvadeset i četiri stele iz Arheološkog muzeja u Zagrebu koje potječu iz Srednjeg kraljevstva, Novog kraljevstva, Trećeg međurazdoblja i Kasnog razdoblja. One nemaju arheološki kontekst, pa će ih se promatrati prema razdoblju iz kojeg potječu. Upravo zato će poglavlje o povijesnom pregledu pogrebnih običaja iz spomenutih razdoblja dati jasniji uvid u razvoj stela koji će biti koristan alat pri njihovoj interpretaciji. Najprije ću svaku stelu analizirati, počevši od najstarije skupine koje potječu iz Srednjeg kraljevstva, pa sve do Kasnog razdoblja. Analiza će biti usmjerena isključivo na slikovni prikaz, a ono što je od pripadajućeg teksta

---

¹⁹ Wells 2014, 120.

²⁰ Wells 2014, 222.

²¹ Wells 2014, 276.

prevedeno poslužiti će kao dodatan instrument za interpretaciju. Analiza prikaza bit će detaljna baš kao kod Detlefa Frankea i Marcela Maréea. Nakon toga će uslijediti interpretacija analiziranih podataka koja će biti podijeljena na tri kategorije, odnosno na slične komponente kao i kod Erica Ryana Wellsa. Riječ je, najprije, o ljudima koji su prikazani na stelama. Ta će kategorija biti podijeljena na žene i muškarce koji su na njima prikazani. U obzir će biti uzeta njihova imena i titule (ako su prevedene) te fizičke karakteristike poput odjeće ili frizure. Druga će se kategorija odnositi na božanstva koja su zastupljena s naglaskom na njihov izgled i položaj na steli u odnosu na ostale individue. Treća će se kategorija baviti hranom koja je prikazana na žrtvenim stolovima i njenoj ulozi u pogrebnom kultu. Ovdje još valja napomenuti kako će na kraju rada biti priložen katalog svih stela s pripadajućim podacima i fotografijama preuzetima iz recentnog kataloga Igora Uranića *Aegyptiaca Zagrabiensia* te crtežima koje je u prvome katalogu, *Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb*, nacrtala i priložila Janine Monnet Saleh. Međutim, Monnet Saleh je crteže priložila za kamene stele, a ja sam vlastoručno nacrtala skice četiriju drvenih stela radi boljeg razumijevanja prikaza, pogotovo zato što se prikaz danas vrlo slabo raspoznaje.

2. 4. Karakteristike i tipologije egipatskih stela

Latinska riječ *stela* (mn. *stela*) potječe od grčke riječi *stēlē* (στήλη), a prema Williamu Smithu označava bilo koji blok kamena ili mramora podizan za monumentalne svrhe.²² Smith tvrdi kako se pojam neprestano primjenjivao za kamene spomenike s natpisima koji su obilježavali neki javni dokument, ali kako se ipak termin najviše upotrebljava pri označavanju spomenika postavljenog nad grobom.²³ Postoji nekoliko starijih egipatskih izraza za termin stela koji indiciraju njihove različite upotrebne vrijednosti. *Wd* je najopćenitiji izraz koji prema Adolfu Ermanu i Hermannu Grapowu označava „spomenik“, „nadgrobni spomenik“, „granični kamen“ ili „spomenik u hramu“, dok Paul Dickson isti izraz prevodi kao „stela“ i „natpis“.²⁴

Stele u Egiptu predstavljaju kamene ili drvene ploče, različitih oblika, najčešće prekrivene reljefima ili slikama i natpisima koji zajedno tvore jedinstvenu cjelinu spomenika.²⁵ Najranije su

---

²² Smith 1891, 712.

²³ *Ibid.*

²⁴ Erman i Grapow 1971, 385.; Dickson 2006, 254.

²⁵ Hölzl 2001, 319.

stele korištene od I. dinastije, a njihov se razvoj može pratiti sve do vladavine Rimljana gdje se mogu uočiti značajne promjene u njihovu oblikovanju i funkcionalnosti.²⁶ Kada je riječ o vrstama stela u literaturi postoje diskrepancije jer autori koriste različite kriterije pri određivanju što rezultira različitim tipologijama. Margaret Bunson, Regina Hözl, Ian Shaw, Paul Nicholson i Igor Uranić ih dijele prema njihovim funkcijama, pa navode pogrebne, zavjetne, komemorativne i granične stele.²⁷

Pogrebne su stele podizane ispred i unutar grobnica ili su bile umetane u njihove strukturalne dijelove, odnosno zidove. Na njima su obično prikazani pokojnici kako stoje ili sjede pred žrtvenim stolovima prepunim darova. Oni su najčešće u društvu obitelji ili bogova. Na natpisu stele su navedena njihova imena i titule te invokacijske formule koju su im u konačnici trebale pružati nesmetani prelazak u zagrobni svijet.

Zavjetne su stele u većini slučajeva bile posvećene božanstvima, a individue su ih smještale u hramove i svetišta u nadi da će njihov sadašnji ili onostrani život biti ispunjen prosperitetom i mirom. Na prikazima ovakvih stela većinom dominiraju božanstva, a u pravilu se na njima nalazi nezaobilazan motiv ušiju boga kako bi isti mogao čuti izgovaranje molitava (Prilog 12.1. Slika 1.). Individue kojima je ovakva vrsta stele posvećena prikazane su tijekom čina molitve pred božanstvom.

Komemorativne su stele, prema R. Hözl, I. Shawu, P. Nicholsonu i I. Uraniću, predstavljale oblik zavjetnih stela koje su u hramovima podizali vladari ili odličnici, a njihova je funkcija pružati informacije o uspješnim vojnim pohodima, kampanjama, vladarskim graditeljskim pothvatima, dinastijskim brakovima ili nekim sličnim službenim događajima, uz naravno, zahvalu božanstvima (Prilog 12.1. Slika 2.).²⁸

Granične su stele podizane kako bi obilježile teritorijalne granice poput imanja, naselja, administrativnih jedinica ili gradova. Jedna od poznatijih upotreba graničnih stela je svakako ona Ekhnatonova, kada je ovaj vladar novoosnovani grad Amarnu obilježio s 15 stela na kojima je

---

²⁶ Hözl 2001, 319.

²⁷ Usp. Bunson 2002, 388.; Redford 2001, 320-322.; Shaw i Nicholson 2002, 378-379; Uranić 2005, 21.

²⁸ *Ibid.*

objasnio zašto je izabrao baš tu lokaciju za novo političko i religijsko središte (Prilog 12.1. Slika 3.).²⁹

Regina Hözl jedina od spomenutih autora kod klasifikacija stela prema funkciji izdvaja i magične stele koje su podizane u kućama i grobnicama, a služile su kao zaštita od opasnih životinja poput zmija i štakora.³⁰

Rosalie i Antony David uz stele prema funkcijama, navode još kao zasebnu klasifikaciju, stele prema osobi koja ju je podigla ili posvetila u ime nekog božanstva ili događaja, pa tako spominju kraljevske stele.³¹ Svojstva koja Rosalie i Antony David pripisuju kraljevskim stelama preklapaju se s onime što prethodno spomenuti autori opisuju kao komemorativne stele. Osim toga, takvu podjelu stela također spominju R. Hözl, I. Shaw i P. Nicholson, ali u kontekstu povijesnog pregleda razvoja stela na jednome lokalitetu, gdje kraljevske stele opisuju potpuno drugačije od Rosalie i Antonyja Davida. Prema njima kraljevske su se stele podizale tijekom I. i II. dinastije u Abidosu, a sastojale su se od jednog para velikih kamenih ploča na koje se uklesavalo ime vladara i čija je pozicija unutar pogrebnog kompleksa danas još uvijek nepoznata.³² Nadalje, Hözl, Shaw i Nicholson uz kraljevske stele u Abidosu, navode i privatne stele vladarevih dvorjana koje su bile znatno manje, a postavljane su u zidove superstrukture grobnica ili ispred samih grobnica.³³ Međutim, podjela na kraljevske i privatne stele je primjenjiva za sve tipologije neovisno o kriterijima koji se tiču funkcija, razdoblja, oblika i prikaza jer stele su ili posvećene kralju ili civilnom stanovništvu i povezane su s njihovim grobnicama kao dio pogrebne opreme.

Nadalje stele se mogu podijeliti i prema oblicima u kojima se pojavljuju. Regina Hözl navodi sljedeće oblike stela: pravokutne s blago zaobljenim vrhom, tzv. lunetom (Prilog 12.1. Slika 5.), pravokutne bez ili s dekorativnim elementima karakterističnim za lažna vrata (Slika 5.) i kvadratne s blago izduženim špičastim vrhom, tzv. piramidionom (Slika 5.).³⁴ Tu se još može nadodati oblik steloformnog³⁵ spomenika. On se sastoji od ljudske figure koja kleči i rukama

---

²⁹ Hözl 2001, 321.

³⁰ *Ibid.*

³¹ David 2003, 21.

³² Hözl 2001, 319-320.; Shaw i Nicholson 2002, 378.

³³ *Ibid.*

³⁴ Hözl 2001, 320.

³⁵ Naziv je preveden s engleskog jezika, od „stelophorus“.

pridržiava stelu (Prilog 12.1. Slika 4.).³⁶ Spomenuti su se oblici razvijali postepeno što znači da takva tipologija stela ovisi o razdobljima egipatske povijesti. To opet predstavlja svojevrsni kriterij za novu podjelu stela prema razdobljima. U pojedinim razdobljima dominiraju različiti oblici. Regina Hözl ponudila je tipologiju stela prema kompoziciji registara za Srednje kraljevstvo, Novo kraljevstvo i Kasno razdoblje (Prilog 12.1. Slika 6.).³⁷ Njezina se tipologija odnosi samo na pravokutne stele sa zaobljenim vrhom što ju čini ograničenom i neiskoristivom za stele drugačijih oblika.

Osim toga, stele se mogu podijeliti i prema tipovima prikaza. Uobičajeni su prikazi pojedinaca, bračnih parova, cijelih obitelji ili božanstava. Međutim, to ponovno ovisi o još jednom, već spomenutom, kriteriju, tj. o dvjema funkcijama stela. Ako je riječ o pogrebnoj steli pokojnik će biti prikazan kako stoji ili sjedi pred žrtvenim stolovima na kojima se nalaze darovi u hrani i piću. On može biti sam ili u pratnji bračnog partnera, a ponekad i cijele obitelji. Ako je riječ o zavjetnoj steli prevladavat će prikaz pokojnika tijekom čina molitve pred božanstvom.

Iz svih navedenih tipologija, bez obzira na određene nesrazmjere autora koji ih predstavljaju, nijedna nije kriva ili neupotrebljiva. Valja naglasiti kako je svrha ovoga potpoglavlja bila sistematizirati i odvojiti postojeće tipologije, ali to nije jednostavan zadatak jer ponekad kriteriji za njihovu uspostavu ovise jedni o drugima ili se isprepliću neraskidivim nitima, pa može doći do terminološke konfuzije. U svakom slučaju, tipologije valja uspostavljati u određenom kontekstu što svaki od navedenih autora i čine, pa će sukladno tome tako biti i u ovome radu.

3. Povijesni pregled egipatskih pogrebnih običaja i razvoj stela

Razvoj egipatskih pogrebnih običaja ovisio je o geografskim i klimatskim faktorima podneblja u kojemu su Egipćani živjeli. Kako ističe Mladen Tomorad, kod starih se Egipćana već od najranijih preddinastijskih kultura razvilo vjerovanje da svaki čovjek prolazi sve prirodne cikluse i da će njegov život ponovno uskrsnuti poput zemlje nakon godišnjih poplava Nila.³⁸ Stoga,

---

³⁶ Hözl 2001, 320.; Shaw i Nicholson 2002, 279.

³⁷ Hözl 2001, 321.

³⁸ Tomorad 2016, 295.

tvrdi Tomorad, uopće ne čudi dvojna funkcija jednog od najvažnijih egipatskih bogova – Ozirisa.³⁹ On je istovremeno bog plodnosti i vegetacije, ali i vrhovni bog zagrobnog svijeta. Egipćani su smatrali, prema Tomoradu, da su ljudi kompleksna bića sa specifičnom osobnošću koja se odražava kroz razne oblike njihove duhovnosti.⁴⁰ Stoga se vrlo rano, uz vjerovanje u zagrobni život, razvila ideja da određene komponentne čovjekove konstitucije, poput primjerice *ka*, nastavljaju živjeti nakon smrti, ali se i odvajaju od fizičkog tijela. Upravo su zato Egipćani razradili složene običaje kako bi tijelo pripremili za putovanje u zagrobni svijet. Oni podrazumijevaju rituale pripreme tijela za ukop, specifične pogrebne povorke i ceremonije, potrebu za izgradnjom različitih tipova grobnica, načine ukopa ili simboličan sadržaj pogrebne opreme.

Danas, nažalost, nema mnogo literarnih izvora koji nam donose vijesti o pogrebnim običajima Egipćana. Među takvim se izvorima ističu grčki povjesničari *Herodot* (5. st. pr Kr.) i *Diodor Sicilski* (1. st. pr. Kr.) preko kojih saznajemo kako su izgledali različiti tipovi balzamiranja tijela i ukopi pokojnika. Egipatski tekstovi, poput *Tekstova piramida*, *Tekstova sarkofaga* i *Knjige mrtvih*, čine drugu skupinu literarnih izvora, ali oni, kako tvrdi Tomorad, predstavljaju mitološki aspekt pogrebnih običaja.⁴¹

No, daleko najvažniju skupinu izvora čine oni materijalni, a to su nalazi brojnih grobnica i pogrebne opreme koja se odlagala u njima. Za ovaj su rad od pogrebne opreme najvažnije stele koje nam pružaju podatke zbog kojih je naša percepcija o staroegipatskim pogrebnim običajima transparentnija. Njihov će razvoj biti predstavljen u okviru pogrebnih običaja kroz nekoliko relevantnih povijesnih razdoblja iz kojih promatrana građa, tj. stele iz Arheološkog muzeja u Zagrebu potječu. Riječ je o Srednjem kraljevstvu, Novom kraljevstvu, Trećem međurazdoblju i Kasnom razdoblju.

3. 1. Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr Kr.)

Najvažniji događaj u religiji Srednjeg kraljevstva odnosi se, kako ističe Gae Callender, na procvat Ozirisova kulta.⁴² Oziris je tada postao Veliki bog svih nekropola. Jedan od razloga za

---

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Callender 2000, 168.

polet njegova kulta bilo je pokroviteljstvo kojim su ga faraoni Srednjeg kraljevstva obasuli, posebice u Abidosu, tijekom vladavine Sesostrisa III. Njegov je kenotaf predstavljao prvi kraljevski spomenik koji je tamo podignut.⁴³ Rast Ozirisova kulta popraćen je kulturnim fenomenom koji se u literaturi opisuje kao „demokratizacija zagrobnog života“.⁴⁴ Ann Macy Roth ističe kako je riječ o ustaljenom obrascu preuzimanja pogrebnih običaja koji se najprije pojavljuju u kraljevskom kontekstu, zatim ih usvaja elita, a naposljetku i ostatak populacije.⁴⁵ Kao rezultat toga, pogrebni se običaji cijelog stanovništva počinju mijenjati.

Sam pogreb bio je puno manje prikazivan u srednjoeegipatskim grobnicama, nego u starokraljevskim, iako su scene prikaza vrlo slične. Rituali izvođeni od strane živih za mrtve predstavljali su jedan od temeljnih načina na koje su Egipćani nastojali osigurati pokojnikovu besmrtnost u zagrobnom svijetu. Pogrebni se rituali izvode samo jednom, na pogrebu pokojnika, a uključuju proces balzamiranja, proces pogrebne povorke s mumijom i različite oproštajne geste obitelji pokojnika.⁴⁶ Pogrebne scene obično započinju s prikazom žalovanja u kući pokojnika gdje su muškarci i žene tijekom čina oplakivanja odvojeni. Da su muškarci i žene odvojeni potvrđuje Herodot sljedećim opisom: „...sva ženska družina namaže blatom glavu i lice, a zatim ostave mrtvaca u kući i kruže gradom udarajući se u grudi, te s haljinama svezanim ispod njedara pokazuju dojke, dok ih prate sve rođakinje; na drugoj se strani udaraju u prsa muškarci koji su potpasani na isti način.“⁴⁷ Potom se lijes prevozi do posebnog pogrebnog broda kojeg vuče običan brod. Tijekom ovog putovanja, lijes prate dvije žene zvane *drt*⁴⁸, balzamar i svećenik-čitač. Pogrebna je lađa plovila do posebne zgrade na obali rijeke. Ova se zgrada, kako ističe Roth, u nekim izvorima naziva *tp-jbw* što se prevodi kao „šator za pročišćavanje“.⁴⁹ Možda se upravo tamo odvijao proces mumifikacije tijela. Nakon toga, lijes se prevozi u pustinju, a na saonicama ga vuku muškarci i volovi. Roth navodi kako u nekim slučajevima ova scena uključuje prevoženje lijesa niz zasvođena svetišta i redove palma što se obično povezuje s gradom Buto, na delti Nila.⁵⁰ Svrha je ove procesije doći do zgrade svetišta koja se naziva *w'bt* gdje se odvija žrtveni ritual. Tzv. *mw*-

---

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Roth 2001, 576.

⁴⁶ Roth 2001, 575.

⁴⁷ Hdt. II, 85.; Diod. I., 91.1.

⁴⁸ Jedna je vjerojatno bila supruga pokojnika.

⁴⁹ Roth 2001, 577.

⁵⁰ *Ibid.*

plesači izvode plesove izvan zgrade svetišta, dok pokojnikova supruga, svećenik-čitač i balzamar prinosе žrtve na oltaru u svetištu. Najčešće prinosе zaklane bikove i volove, a to predstavlja posljednji prizor scene iz svetišta. Nakon ovog rituala, pogrebni se obred nastavlja u grobnici.

Novina koja se pojavljuje u žrtvenim scenama Srednjeg kraljevstva jest reprodukcija ritualnih govora koje su sudionici izgovarali na pogrebu. Iako se to možda dogodilo ranije, Roth predlaže da je tijekom ovog razdoblja došlo do velike promjene u žrtvenoj formuli *hetep-di-nisut*.⁵¹ Budući da su prije kralj i različiti bogovi zajednički prinosili žrtve pokojniku, verzija Srednjeg kraljevstva sugerira da je od kralja zatraženo da prinosi žrtve bogovima i on u tom kontekstu postaje posrednik između dvaju svjetova, a onda se zauzvrat prinosе darovi pokojniku. Osim toga sama formula doslovno znači „žrtva koju daje kralj“. Takav tekstualni element privatnog pogrebnog obreda može se pronaći u *Priči o Sinuheu* u kojoj se spominje povorka u pratnji glazbenika i plesaca na vratima grobnice gdje na glas svećenik-čitač izgovara tekst obreda, a onda se žrtvuju životinje.⁵²

Prije no što bi se lijes s mumijom i raznim pogrebnim darovima polagali u grobnicu slijedio je vrlo važan obred „otvaranja usta“ koji se obavljao u odaji pored ulaza u grobnicu (Prilog 12.1. Slika 7).⁵³ Riječ je o obredu, kako navodi Petar Selem, koji vraća balzamirano tijelo u život, a svećenik bradavicom, tj. vrstom iskrivljene lopatice, simbolično otvara usta pokojnika.⁵⁴ Naime, kroz otvorena usta, kako navodi Selem, „protječe dah života, ona su jelo, kruh i voda, a zatvorena usta simboliziraju smrt, uskraćenje daha, riječi, jela i pića“.⁵⁵

Kad je riječ o sadržaju pogrebne opreme od ranog Srednjeg kraljevstva dolazi do određenih promjena. To se očituje, kako ističe Tomorad, u praksi ispisivanja pogrebnih kovčega s *Tekstovima sarkofaga*, pojavljuju se drveni modeli s prikazima svakodnevnog života pokojnika, ali i ušabti figure čija je zadaća obavljanje različitih poljoprivrednih poslova u zagrobnom svijetu umjesto pokojnika.⁵⁶ Glava pokojnika ukrašava se pogrebnim maskama, a ispod glave mumije umeće se naslon za glavu.⁵⁷ Žene se pokapaju sa svakojakim nakitom i kozmetičkim predmetima, a muškarci

---

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Iako je ekskurs o privatnom pogrebu kratak, on se preklapa s prikazima.

⁵³ Šain 2007, 20.

⁵⁴ Selem 2006, 39.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Tomorad 2016, 307.

⁵⁷ *Ibid.*

s oružjem što im je trebalo omogućiti da uživaju isti standard kao i za života.⁵⁸ Tu su još i pogrebni darovi u obliku jela i pića kako bi *ka* mogao pratiti dušu i služiti joj na putovanju u zagrobnom svijetu. Tzv. čovjekov dvojnik ili *ka* povezan je s fizičkim tijelom pokojnika. *Ka* osigurava trajanje vječnog života, a smatralo se da se odmah po rođenju sjedinjuje s pojedincem.⁵⁹ Kada bi individua preminula bilo je potrebno očuvati njezino tijelo jer bi jedino tako *ka* mogao prepoznati tijelo kojem pripada i ponovno se sjediniti s njime. Upravo zato je za Egipćane oskvrnjivanje fizičkog tijela predstavljalo zastrašujuću pojavu jer bi to značilo da neće moći nastaviti život u zagrobnom svijetu. Pogrebni su se darovi u obliku jela i pića stoga ostavljali u grobnicama jer se vjerovalo kako *ka* dio duše može uživati u njima. Oni bi se polagali na žrtvene stolove, a sastoje se od kruha, pečene guske, govedine, kolača, odnosno pića u obliku piva, vina ili vode. Druga varijanta čija je svrha također bila ishrana *ka* dijela duše jest postavljanje oltara ili pogrebnih stela na kojima je ponuda hrane i pića bila oslikana ili ispisana. To bi darivanje postalo stvarno jedino ako bi se izgovorila invokacijska formula *hetep-di-nisut* preko koje se, kako ističe Uranić, „uvodi nabranje darova duši osobe kojoj su posvećene“.⁶⁰ Specifičnost ovoga postupka je u tome što se darovi, bili oni oslikani ili ispisani na stelu, moraju izgovoriti, a ne fizički prinijeti te bi tek onda *ka* mogao biti opskrbljen simboličnim zalihama jela i pića.

Tzv. klasične stele Srednjeg kraljevstva usko su povezane s lažnim vratima. Naime, tijekom Starog se kraljevstva prostor grobnice proširuje, a mjesto za darivanje obilježeno je kultnom nišom iz koje se potom razvijaju lažna vrata.⁶¹ Lažna vrata predstavljaju arhitektonski element koji se sastoji od udubljene niše u obliku vrata (ne nude ulaz u unutarnji prostor) i pravokutne stele koja prikazuje vlasnika grobnice ispred žrtvenog stola.⁶² Tijekom Prvog međurazdoblja te su se stele počele odvajati i pojavljivati kao zaseban arhitektonski konstrukt koje je George A. Reisner diferencirao u dvije skupine. Riječ je o pravokutnim stelama slične onima koje su bile dio lažnih vrata tijekom Starog kraljevstva i izdužene stele s kružnim vrhom iz kojih su se tijekom XI. i XII. dinastije razvile tzv. klasične stele Srednjeg kraljevstva.⁶³ Većina stela Srednjeg kraljevstva bile su, dakle, izdužene pravokutne ploče s kružnim vrhom koji je, kako tvrdi Regina Hözl,

---

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ Šain 2007, 11.

⁶⁰ Uranić 2005, 21.

⁶¹ Hözl 2001, 320.

⁶² *Ibid.*

⁶³ Prema: Dunham 1937, 120.

simbolizirao nebeski svod.⁶⁴ Međutim, u ovome su razdoblju opstale i pravokutne stele s dekorativnim elementima karakterističnim za lažna vrata (Prilog 12.1. Slika 5.).

Velika skupina stela iz XII. i XIII. dinastije potječe iz Abidosa koji se razvio u važan kulturni centar Ozirisa i ujedno legendarno mjesto grobnice toga boga. Otada je, kako navodi Willaim C. Hayes, želja svakog Egipćanina bila pratiti Velikog boga iz Abidosa.⁶⁵ Međutim, kako si nije baš svatko mogao priuštiti grobnicu pored Ozirisova počivališta, za svakog je hodočasnika postalo uobičajeno podizanje pogrebne stele niz procesijsku cestu.⁶⁶ Tako su stele predstavljale simboličnu gestu kojom su se Egipćani trajno povezivali s božanskim prototipom besmrtnosti. Osim toga, Gae Callender napominje kako te stele ukazuju na djelotvornost religijsko-kulturnog fenomena koji je zahvatio Srednje kraljevstvo, tj. „demokratizaciju zagrobnog života“.⁶⁷ Naime, otada je bilo uobičajeno da svi pojedinci mogu sudjelovati u obredima povezanim s Ozirisom⁶⁸ i primati njegove благослове koji su nekoć bili ograničeni samo na osobu vladara.

U Srednjem su se kraljevstvu pravokutni dijelovi stele obično sastojali od nekoliko horizontalnih linija natpisa koji uključuju imena i titule pokojnika te njegove obitelji koja mu je tu stelu posvetila.⁶⁹ Na tzv. obiteljskim stelama kasne XII. i XIII. dinastije većina je osoba prikazana uz vlasnika stele koji predstavljaju njegov najbliži rod, ali neki od njih mogu biti i visoki dužnosnici, bez ikakve obiteljske poveznice čija je pojava na steli podizala prestiž njegova vlasnika.⁷⁰ Na srednjoegipatskim su stelama dekoracije lunete jasno diferencirane od ostatka, tj. donjeg dijela stele gdje se nalazi tekst, a ispod kojeg se nalazi prikaz (Prilog 12.1. Slika 6.). Najčešće su to bile žrtvene formule ili molitve kroz koje je vlasnik stele izražavao želju za sudjelovanjem u žrtvovanjima hrane koje je kralj posvećivao bogovima.

---

⁶⁴ Hölzl 2001, 320.

⁶⁵ Hayes 2008, 521.

⁶⁶ *Ibid.*

⁶⁷ Callender 2000, 168.

⁶⁸ Npr. Veliko suđenje

⁶⁹ Hölzl 2001, 323.

⁷⁰ *Ibid.*

3. 2. Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Novo kraljevstvo predstavlja period koje je obilježilo najviši stupanj političke, ekonomske i kulturne moći starih Egipćana. Ono što je također obilježilo ovaj period jest vladavina faraona Amenhotepa IV. koja se, kako ističe Igor Uranić, zbog njegova sukoba s tebanskim svećenstvom, a time i najvećim dijelom političke vlasti, izdvaja kao posebno razdoblje unutar Novog kraljevstva.⁷¹ Riječ je o razdoblju Amarne koje eponimno nosi ime prema novoj prijestolnici Akhenaton koju je taj revolucionarni faraon osnovao na području današnje Tel el- Amarne. Naime, pobunivši se protiv svećenstva, on mijenja ime u Akh-en-Iten⁷² što znači, kako navodi Uranić, „Onaj koji služi Atonu“ ili „Onaj koji štuje Atona“.⁷³ On vlada neovisno od tebanskog svećenstva, a za vrhovno božanstvo postavlja Atona prikazanog kao Sunčev disk iz kojeg se pružaju ruke spuštajući se prema kralju nudeći mu simbole života, *ankh*.⁷⁴

Čini se da je štovanje Ozirisa i ostalih božanstava, kako ističe Jacobus Van Dijk, bilo zabranjeno od samog početka Ekhnatonove vladavine.⁷⁵ Nije bilo niti „velikog suđenja“ pred Ozirisovim prijestoljem koje je preminula osoba prolazila ne bi li stekla status *maat* (istinit), već su kraljevi dužnosnici zagrobni život zavrijedili slijedeći Ekhantona i njegovo vjersko učenje.⁷⁶ Međutim, u svakodnevnoj je praksi, nova religijska reforma vjerojatno samo zamijenila službeni državni kult i religiju elite jer su u grobnicama stanovnika Amarne pronađeni amuleti posvećeni raznim božanstvima egipatskog panteona.⁷⁷ To znači da je ostatak populacije nesmetano nastavio štovati svoje tradicionalne bogove ili da naprosto nije prihvatilo nametnute promjene smatrajući ih prevelikim kulturnim šokom. Kako bilo, to negira pretpostavku starijih historiografskih razmatranja o Ekhantonovom atonizmu kao prototipu monoteizma. Razdoblje Amarne jedva je trajalo tridesetak godina, ali ono je ostavilo iza sebe posljedice velikih razmjera. To je, kako tvrdi Shaw, možda jedini događaj u egipatskoj religijskoj i kulturnoj povijesti koji je ostavio duboke tragove u kolektivnoj svijesti tadašnjih stanovnika Egipta.⁷⁸

---

⁷¹ Uranić 2002, 139.

⁷² U literaturi mu je ime pojednostavljeno, pa ga se naziva Ekhanton.

⁷³ Uranić 2002, 141.

⁷⁴ *Ibid.*

⁷⁵ Van Dijk 2000, 277.

⁷⁶ Van Dijk 2000, 278.

⁷⁷ Uranić 2002, 142.

⁷⁸ Van Dijk 2000, 279.

Van Dijk ističe kako je u razdoblju koje je uslijedilo nakon Amarne relacija između boga i kralja doživjela dramatičnu promjenu.⁷⁹ Naime, kralj je zauvijek izgubio središnju poziciju koju je zauzimao u životima svojih subjekata kao posrednik između bogova i ljudi. Umjesto toga bog je svoju volju izravno objavljivao svakom ljudskom biću i direktno intervenirao u svakodnevnim životima ljudi.⁸⁰ Taj je novi oblik religioznog iskustva u relevantnoj literaturi nazvan „osobna pobožnost“, a intenzivira se tijekom razdoblja Ramesida što potvrđuje velik broj pronađenih privatnih zavjetnih stela. Igor Uranić također ističe kako stanje stvari više nije bilo isto u kontekstu likovnog izričaja, odnosno kanona proporcije koji se „nakon Ekhnatonove reforme više nikad nije vratio izvornim idejama“.⁸¹ Tako su, primjerice, prikazi ljudi na stelama izduženiji od onih prethodnih.⁸² Pogreb i pogrebni rituali u Novom su kraljevstvu često oslikani na zidovima grobnica u Memfisu i Tebi ili na antropomorfnim sarkofazima.

U kasnijoj fazi Novog kraljevstva, kako ističe Ann Macy Roth, čini se da su scene s pogreba na prikazima puno razrađenije ili je možda riječ o njihovoj većoj rasprostranjenosti u društvu.⁸³ Odlazak lijesa iz kuće pokojnika, njegovo putovanje preko rijeko do grobnice i mjesto gdje se odvijala mumifikacija dijelovi su ceremonije koji potječu iz ranijih perioda egipatske povijesti, a zastupljeni su i u Novom kraljevstvu. U vrijeme XVIII. dinastije kada bi osoba preminula, kako ističe Francis Janot, uslijedila bi velika vika i jadikovanje.⁸⁴ Po tradiciji rodbina pokojnika bi tako izražavala tugu, a nakon što bi tijelo smjestili u lijes žena bi ga u očaju zagrlila.⁸⁵ Rodbina bi potom odala posljednju počast pokojniku, a potom bi uslijedilo praćenje pokojnika u procesiji do grobnice. Nakon napuštanja kuće pokojnika, procesija se nastavljala u posebnoj lađi ukrašenoj cvijećem koja je lijes prevozila rijekom do posebne zgrade, tzv. „božanske kabine“⁸⁶ Anubisa. „Božansku kabinu“ Roth izjednačuje sa „šatorom za pročišćavanje“- reprezentacijom iste zgrade u Starom i Srednjem kraljevstvu.⁸⁷ S obzirom na to da je Anubis bio zadužen za nadgledanje procesa mumifikacije vjerojatno je upravo tamo sam proces održan. Lijes je potom, kako ističe

---

⁷⁹ Van Dijk 2000, 304.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Uranić 2007, 63.-64.

⁸² *Ibid.*

⁸³ Roth 2001, 578.

⁸⁴ Janot 2008, 295.

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Prijevod sintagme „divine booth“

⁸⁷ Roth 2001, 578.

Irena Šain, prevezen do zapadne obale Nila uz svećeničke molitve upućene Ozirisu i Anubisu.⁸⁸ Po dolasku na obalu, lijes je bio postavljen na kola s upregnutim volovima, a pratile su ih dvije žene i skupina svećenika, uključujući tzv. *sem*- svećenika koji je bio odjeven u leopardovu kožu i *jmj-ḥnt* svećenika koji je nosio kratku bijelu odoru sličnu onoj kraljevskoj tijekom *sed*-festivala (Prilog 12.1. Slika 8).⁸⁹ Iza lijesa se u povorci na saonicama vukla škrinja s kanopskim žarama u kojima se skladištila utroba pokojnika (jetra, pluća, želudac, crijeva). U pogrebnoj su povorci uz svećenike, obitelj i prijatelje, sudjelovale i profesionalne narikače što predstavlja svojevrsnu novinu u ovome periodu. Naime, one su prema Janotu, oplakivale smrtni dio umrlog kako bi se svaka veza s ovozemaljskim rasplinula, a u grobnicama su prikazane kako se udaraju po glavama, vuku na koljenima i valjaju po tlu (Slika 8).⁹⁰ Smještaj svih nabrojanih osoba na prikazima u grobnicama nije točno određen, kako navodi Janot, nego je prepušten umjetniku na volju što ukazuje na evoluciju u običajima jer je tijekom Starog i Srednjeg kraljevstva pozicija svake osobe bila striktno propisana.⁹¹

Nakon putovanja povorke pustinjom, prije polaganja mumije i pogrebne opreme u grobnicu, uslijedio je obred „otvaranja usta“ u nešto izmijenjenom izdanju. Unutar zaštićenih zidova predvorja grobnice mumija bi se vadila iz sarkofaga i postavljala na noge, gledajući prema jugu kako bi prije smještaja u pogrebnu komoru svećenik mogao izvesti obred i prinijeti žrtve u obliku srca i buta teleta.⁹² Potom bi se sarkofag s mumijom i ostatkom pogrebne opreme odlagali u grobnu komoru, a pogrebna je svečanost svršena zaštitnim ritualnim recitacijama.⁹³

U periodu XVIII. dinastije, kako ističe Mladen Tomorad, pogrebnu opremu čine različite vrste sarkofaga, kanopske žare s ljudskim glavama u kojima se čuvaju unutarnji organi, ušabti figure, razne vrste pogrebnih tekstova ispisanih na papiruse, uključujući i *Knjigu mrtvih*, skarabeji i skarabeji srca.⁹⁴ Pogrebne maske koje su se upotrebljavale tijekom Srednjeg kraljevstva i dalje ostaju u upotrebi, a jedan od najčešće korištenih predmeta u Novome kraljevstvu postaju magični amuleti čiju je tipologiju osmislio Petrie podijelivši ih na 275 vrsta.⁹⁵ Tu su, dakako, zastupljene i

---

⁸⁸ Šain 2007, 19.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ Janot 2008, 295.

⁹¹ Janot 2008, 299.

⁹² Janot 2008, 299.

⁹³ Roth 2001, 579.

⁹⁴ Tomorad 2016, 308.

⁹⁵ Petrie 1914, Tomorad 2016, 309.

pogrebne stele koje su se, kako navodi Regina Hözl, smještale u kamene grobnice na otvorenom prostoru dvorane kako bi označile njezina vlasnika.⁹⁶ Stele su također pronađene i na bočnim zidovima hodnika koji je vodio do pogrebne komore gdje su bile odsječene od podloge, a tamo su označavale sekundarno žrtveno mjesto.⁹⁷ Krajem XVIII. dinastije stele su se sve češće umetale u pročelja grobnica.⁹⁸

U ovome su razdoblju, pogotovo tijekom XVIII. dinastije, zanimljivi prikazi na stelama gdje je često naglašavan koncept gozbe, a na njima su uprizorene figure mrtvih i njegovih živih članova obitelji kako konzumiraju hranu i piće. Nadalje, Regina Hözl navodi kako su u Novome kraljevstvu oblici stela slični onima iz Srednjeg kraljevstva, osim nekoliko inovacija.⁹⁹ Javljaju se kvadratne stele s blago izduženim špičastim vrhom, tzv. piramidionom te steloformni spomenik.¹⁰⁰ Osim toga, prvi puta se pojavljuju drvene stele pravokutnog oblika s kružnim vrhom, ali u usporedbi s ranijim stelama na kružnom je vrhu bila ravnomjernija krivulja. Na srednjoegipatskim stelama dekoracije lunete su jasno diferencirane od ostatka prikaza, dok su u Novom kraljevstvu prikazi na luneti i oni u prvom registru međusobno povezani (Prilog 12.1. Slika 6).¹⁰¹ Tijekom ovog su razdoblja, osim prikaza banketa, rasprostranjene adoracijske scene gdje je vlasnik stele prikazan tijekom čina molitve pred božanstvom. Za vrijeme XIX. dinastije prvi su puta korištene zavjetne stele s prikazom velikih ušiju.¹⁰² Što se tiče tekstova, invokacijska formula *hetep-di-nisut* je i dalje u upotrebi, a smještena je ispod prikaza.

3. 3. Treće međurazdoblje (1069.-747. g. pr. Kr.)

Treće međurazdoblje predstavlja krizno razdoblje koje je obilježeno unutrašnjim rasapom zemlje, previranjima za vlast, ekonomskim propadanjem i neaktivnom vanjskom politikom. Nakon dugo vremena, tj. od protjerivanja Hiksa, na vlast dolaze strane dinastije, prvo Libijaca, a zatim i Etiopljana.¹⁰³ Materijalni izvori za proučavanje pogrebnih običaja Trećeg međurazdoblja

---

⁹⁶ Hözl 2001, 320.

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ *Ibid.*

⁹⁹ Hözl 2001, 320.

¹⁰⁰ Vidi poglavlje: Tipologije i karakteristike egipatskih stela

¹⁰¹ Hözl 2001, 322.

¹⁰² Hözl 2001, 323.; vidi poglavlje: Tipologije i karakteristike egipatskih stela

¹⁰³ Tomorad 2016, 109.

postoje, ali u daleko manjem broju od prijašnjih, prosperitetnijih razdoblja. Redukcija pogrebnih dobara posljedica je, kako tvrdi John H. Taylor, novih pogrebnih odredaba, a ne kako se to u literaturi često objašnjava jednostavnim argumentom o kriznom periodu, ekonomskim pritiskom itd.¹⁰⁴ Ono što Kathryn A. Bard navodi kao najveći nedostatak u odnosu na ranija razdoblja jest izostanak dugoročne pripreme za smrt.¹⁰⁵ To znači da se pogrebni spomenici ne planiraju i ne izgrađuju tijekom pokojnikova života. Taylor predlaže da se ova promjena očituje zbog drugačijeg profila stanovništva, odnosno zbog priljeva stranaca u egipatsko društvo koji su možda negirali tradicionalne pogrebne prakse.¹⁰⁶ Dakle, ne izgrađuju se nove grobnice, već se koriste one iz starijih perioda koje se minimalno preuređuju za ukop novih pokojnika. To znači da o pogrebu i pratećim ritualima iz slikovnih prikaza grobnica ne saznajemo ništa novo i da se valja orijentirati isključivo na pogrebnu opremu koja je znatno smanjena.

Predmeti svakodnevne upotrebe koji su bili dio opreme u ranijim periodima sada u potpunosti iščezavaju, kao i prinosi u hrani i piću.¹⁰⁷ Većina ukopa sadrži samo one predmete koji su bili specifično namijenjeni za pohranu u grobnicu.¹⁰⁸ To su sarkofazi, kanopske žare, ušabti figure, figurice Ozirisa, pogrebni papirusi i stele. Sarkofazi XXI. dinastije obično su antropomorfni, a njihove su površine iznutra i izvana oslikane obiljem mitoloških scena. Bard navodi kako se na prikazima sarkofaga može iščitati reorganizacija pogrebne ikonografije koja usvaja novi repertoar prizora.¹⁰⁹ Glava tema je jedinstvo bogova Ra i Ozirisa kao ključ uskrснуća, a među popularnim prizorima ističu se i četiri Horusova sina te božica Hator koja izlazi iz nekropole pozdravljajući pokojnike.¹¹⁰ Međutim, za vrijeme XXII. dinastije takvi sarkofazi prestaju biti u upotrebi. Još se uvijek aludira na ozirijansku i solarnu mitologiju, ali dizajn sarkofaga postaje puno jednostavniji. Mumija je otisnuta u omotnici kartonaže koja je obojena i ponekad pozlaćena, a djeluje kao vanjska površina preobraženog pokojnika.¹¹¹ Pored sarkofaga tu su i nalazi kanopskih žara. One su bile prazne, a ponekad i zamijenjene drvenim ili kamenim lutkama na kojima je bilo urezano ime vlasnika i njegove titule.¹¹² S obzirom na to da su mnoge

---

¹⁰⁴ Taylor 2001, 237.

¹⁰⁵ Bard 1999, 66.-67.

¹⁰⁶ Taylor 2001, 237.

¹⁰⁷ Tomrad 2016, 309.

¹⁰⁸ Richards 2005, 85.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ Taylor 2001, 235.; Bard 1999, 68.

¹¹¹ Taylor 2001, 235.

¹¹² Taylor 2001, 236.

kategorije pogrebne opreme reducirane, predmeti koji su se dosljedno nastavljali upotrebljavati, i to u enormnoj količini, su ušabti figure. U kasnom Novom kraljevstvu se za 30 do 40 takvih figura smatralo velikom količinom za jednu osobu, dok je u ovome periodu standardni broj 401: 365 radnika za svaki dan u godini i 36 nadzornika za skupinu od po 10 radnika.¹¹³ Da bi se takav zahtjev ispunio, ušabti figure počele su se masovno proizvoditi i to od keramike ili fajanse. Redukcija pogrebnih predmeta uravnotežena je još jednom skupinom predmeta, a to su amuleti. U Novom je kraljevstvu njihov broj bio ograničen, dok je za vrijeme XXI. i XXII. dinastije puno veća njihova raznolikost i broj primjeraka po ukupu.¹¹⁴

U ovome su se razdoblju češće koristile drvene stele, iako postoje nalazi i kamenih kao što je to slučaj s primjerkom iz AMZ-a. Budući da su, kako navodi Mohamed Abdelrahiem, smještane direktno u grobnu komoru, njihova je uloga vjerojatno zamjena za pogrebne kultove čija je važnost u ovome periodu znatno smanjena.¹¹⁵ Stoga ne čudi što na većini scena dominiraju božanstva pred kojima pokojnik, bez članova obitelji, kleči ili moli kako bi mu isti mogao osigurati siguran prelazak u zagrobni svijet. Taylor ističe kako su i žene mogle imati vlastitu stelu umjesto dijeljenja s muževima kao što je to bilo u Srednjem i Novom kraljevstvu.¹¹⁶

3. 4. Kasno razdoblje (747.-332. g. pr. Kr.)

Egiptolozi prema Kasnome razdoblju, kako navodi Alan B. Lloyd, generalno donose zaključke kao o zadnjem trzaju nekad velike egipatske kulture i pri tome devaloriziraju dostignuće ovog perioda, kao i izvanrednu vitalnost koju je faraonska civilizacija nastavila pokazivati.¹¹⁷ Ono što je u povijesnom kontekstu obilježilo ovo razdoblje su oscilacije između nezavisnosti, prosperiteta, pobuna i okupacija. Tijekom Saiske dinastije zemlja je stabilna i dolazi do oporavka, potom slijede ratovi s Babiloncima te se gube teritoriji, zatim se uspostavlja perzijska vladavina koju nakon gotovo dva stoljeća prekida Aleksandar Veliki čime i završava ova epoha. Međutim, kada se usredotočimo na kulturne fenomene ovog razdoblja, slika je puno ujednačenija. Ona prikazuje, kako tvrdi Alan B. Lloyd, civilizaciju koja je predugo egzistirala i koja je svjesna svoje

---

¹¹³ *Ibid.*

¹¹⁴ *Ibid.*

¹¹⁵ Abdelrahiem 2011, 1.-2.

¹¹⁶ Taylor 2001, 234.

¹¹⁷ Lloyd 2000, 364.

prošlosti kada je primorana koegzistirati sa stranim kulturnim utjecajima.¹¹⁸ To, potvrđuje i Herodot, antički autor za kojeg se vjeruje da je baš u ovome periodu posjetio Egipat. On je kazao kako izbjegavaju preuzimati običaje drugih ljudi, a „nad svojim bdiu“. ¹¹⁹ Tako su, dakle, u kontekstu pogrebnih običaja pokazali odlučnost da pribjegu tradiciji Starog, Srednjeg i Novog kraljevstva.

Prikaz pogrebne ceremonije vrlo je rijedak u grobnicama, iako, dakako, postoji. Taj prikaz predstavlja kombinaciju motiva iz spomenutih, ranijih perioda. Jedino nije sigurno jesu li ti prikazi stvarna reprezentacija pogrebne ceremonije ili su samo kopija starog prototipa radi dojmljivijeg izgleda objekata.¹²⁰ Pripadnici elite ponovno su sposobni izgrađivati nove monumentalne grobnice. Pogrebni su tekstovi u upotrebi, ali su restrukturirani, uz ponovno uvođenje Tekstova piramida i „novog“ izdanja Knjige mrtvih.¹²¹ Bogatstvo pogrebne opreme ne može se mjeriti s prethodnim razdobljima, ali se u grobnicama mogu pronaći različite vrste priloga. Sarkofazi su bili oslikani mitološkim scenama i ispisani pogrebnim tekstovima, a njihova unutrašnjost je prikazivala divinizirajućeg pokojnika s elementima preuzetim iz kanona skulpture (stražnji stup i postolje). Ovakva je ikonografija prilagođena i za ušabti figure te figure Ozirisa koje su također polagane u grobnicu.¹²² Od opreme se u grobnicama još mogu pronaći skarabeji, votivne statue Izide s Horusom, amuleti koji su se omatali u povoje mumije, ali i drvene pogrebne stele. One su se, kao i u Trećem međurazdoblju, smještale direktno u grobnu komoru. Pokojnik je obično prikazan među božanstvima, najčešće Re-Harakheia i Izide. Na ovim je stelama luneta diferencirana od glavnog prikaza ispod kojega se nalazi tekst (Prilog 12.1. Slika 6). Tekst je pisan ili hijeroglifima ili demotikom.

3. 5. Bogovi – zaštitnici pokojnika

Budući da bogovi predstavljaju važnu kategoriju prikaza na pogrebnim stelama, valja se osvrnuti na one koji imaju najznačajniju ulogu u egipatskom kultu mrtvih kao zaštitnici pokojnika.

---

¹¹⁸ Lloyd 2000, 387.

¹¹⁹ Hdt. II, 145.

¹²⁰ Lloyd 2000, 383.

¹²¹ Taylor 2001, 237.

¹²² *Ibid.*

Bogovi koji se učestalo prikazuju na pogrebnim stelama svih razdoblja egipatske povijesti su Oziris i Anubis.

Oziris predstavlja, kako ističe Igor Uranić, „snagu obnove života nakon fizičke smrti, a ujedno i princip besmrtnosti duše u samome čovjeku“. ¹²³ On je kralj svijeta mrtvih koji simbolizira ponovno rođenje kroz mitološku priču o vlastitom uskrснуću. Njegovim je štovateljima omogućeno da kroz silnice mita i rituala prihvate uvjerenje da će im zagrobni život biti zagarantiran. U kontekstu pogrebnih rituala Oziris je glavni sudac umrlim Egipćanima koji su se morali pojaviti u Velikoj dvorani kako bi se suočili s njim i njegovim pratiocima, četrdeset i dvama sucima. Pogrebni se rituali u većini razdoblja vrte oko ove uloge Osirisa, a *Knjiga mrtvih* nudi razna izvješća o ritualu vaganja srca mrtvih kako bi se procijenila njihova vrijednost za vječno blaženstvo. ¹²⁴ Margaret Bunson ističe kako najraniji ikonografski prikaz Ozirisa datira iz V. dinastije kada je prikazan kao muškarac koji nosi božansku periku. ¹²⁵ U sljedećim je razdobljima zadržao izgled smrtnika, ali uvijek u mumificiranom obliku kao simbol njegove funkcije u pogrebnom kultu. ¹²⁶ U Srednjem je kraljevstvu prikazan s bijelom krunom Gornjeg Egipta, što možda označava porijeklo njegova šovanja. ¹²⁷ S vremenom je postupno prikaz krune Gornjeg Egipta na njegovoj glavi evoluirao u krunu *atef*. Ona je sastavljena od bijele krune Gornjeg Egipta i dvaju nojevih crvenih pera koji simboliziraju pravdu. Njegovo je tijelo bilo obojeno u crveno kao simbol zemlje, zeleno kao simbol vegetacije i plodnosti, bijelo kao simbol lanenih povoja mumije ili crno kao simbol tamnih nanosa rijeke Nil i povezanosti s ktoničnim božanstvima. ¹²⁸ U većini slučajeva u rukama drži štapove *heka* i *flagelum*. Štap *heka* se može povezati s pastirskim bogom, a J. Gwyn Griffith navodi kako Wolfgang Helck predlaže analogiju sa sirijskim Adonisom. ¹²⁹ No, Griffith ujedno ističe kako u mitovima Adonisa i Ozirisa postoje značajne razlike i kako koncept boga kao pastira svog naroda postoji u mnogim religijskim ideologijama Bliskog istoka izraženim u umjetnosti i književnosti. Funkcija i podrijetlo *flageluma* su još enigmatičniji. Možda je, kako ističe Griffith, riječ o pastirskom štapu ili vrsti mlata za kažnjavanje. ¹³⁰ *Flagelum* se ponekad

---

¹²³ Uranić 1990, 184.

¹²⁴ Bunson 2002, 291.

¹²⁵ Bunson 2002, 290.

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ Wilkinson 2003, 120.

¹²⁹ Griffith 2002, 615.

¹³⁰ *Ibid.*

prikazuje uz druga božanstva, kao što je primjerice u slučaju Mina. Međutim, navodi Griffith, oba se štapa pojavljuju s bogom Andjetiem koji potječe iz devete nome Donjeg Egipta što ukazuje na njihov mogući izvor.¹³¹ U svakom slučaju, ti su štapovi s vremenom postali istaknuta obilježja s kojima su prikazivani pokojni faraoni pružajući tako ljudima jasnu sliku neprekinute linije povezanosti s Ozirisom i naglaska na božanski nadahnutom autoritetu.

Anubis je prije poleta Ozirisova kulta bio najvažniji pogrebni bog, a čini se da je prvotno bio bog smrti samo za faraona, no ta se uloga s vremenom proširila na sve umrle Egipćane. Anubis je, kako ističe Veronica Ions, prema vjerovanjima Egipćana imao tri važne funkcije: nadzirao je ispravno balzamiranje tijela i njegovu obnovu, mumiju je smještao u grobnicu vršeći obred otvaranja usta i nadzirao je vaganje duše na Velikom suđenju čiji je sud naposljetku prihvatao Oziris.¹³² Kada je prikazan zoomorfno, s jedne strane izgleda kao pas zbog duge njuške, okruglih očiju, peteročlanih prstiju na udovima, a s druge strane kao šakal zbog širokog repa. Wilkinson tvrdi kako je najvjerojatnije riječ o hibridnoj vrsti nastaloj križanjem psa i šakala.¹³³ U životinjskoj je formi obično prikazan kako leži na oltaru s uzdignutim ušima, oko vrata ima ovratnik ili svečanu kravatu, a na leđima može imati položen *flagelum* ili *sekhem* žezlo.¹³⁴ Njegovo je tijelo obično obojeno u crno kao simbol obezbojenja tijela nakon pripreme za ukop, ali i boje koja simbolizira plodnu zemlju i regeneraciju. Anubis je prikazan i antropomorfno s glavom šakala i ljudskim tijelom.

Pored Ozirisa i Anubisa, u Kasnom su se razdoblju na pogrebnim stelama sve češće počela prikazivati i druga egipatska božanstva poput Re-Harakhtea, Izide, Neftide i Horusovih sinova.

Re- Harakhte predstavlja sinkretizam najvažnijeg solarnog božanstva Ra i Horakhtija, tj. manifestacije Horusa kao boga izlazećeg i zalazećeg sunca. Ime Horakhte doslovno znači „Ra koji je Horus dvaju obzora“.¹³⁵ Vjerovalo se kako ovo moćno božanstvo vlada svim dijelovima stvorenog svijeta: nebom, zemljom i podzemljem. Bog je prikazan polu-antropomorfno kao čovjek s glavom sokola iznad koje se nalazi sunčev disk okružen zaštitnom kobrom.

---

¹³¹ *Ibid.*

¹³² *Ibid.*

¹³³ Wilkinson 2003, 189.

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ Wilkinson 2003, 201.

Izidine su mitološke uloge, kako navodi Wilkinson, relativno ograničene, a odnose se na njezine manifestacije kao sestre-žene Ozirisa, majke Horusa te uzdržavateljice i zaštitnice pokojnika.¹³⁶ Iako ograničene, njezine su uloge veoma važne jer je određuju kao božicu velike moći čiji je odnos sa sljedbenicima personalan i koji se iz ovozemaljskog života prebacuje u zagrobni život. Još je u *Tekstovima piramida* zabilježeno kako je njezina funkcionalnost povezana s brigom za pokojnike, baš kao što je to činila i za Horusa, a u Kasnom je razdoblju postala vrhovno božanstvo u tome svojstvu brinući se osobno za pokojnike na temelju njezina karaktera kao posvećene majke.¹³⁷ Najčešće je prikazivana kao žena u crvenoj, uskoj haljini koja na glavi ima hijeroglifski znak svoga imena. Taj znak označava prijestolje.

Neftida je pogrebna božica koja je obično igrala podređenu ulogu u odnosu na Izidu zbog čega je često prikazivana iza Izide. Wilkinosn navodi kako njih dvije zajedno predstavljaju arhetipske likove ožalošćenica koje pokojnicima pružaju vječnu zaštitu u zagrobnom životu.¹³⁸ Kao zaštitinica pokojnika često je prikazivana na sarkofazima i zidovima grobnica. Ikonografski je prikazivana slično kao Izida, tj. antorpomofno kao žena u uskoj haljini iznad čije je glave hijeroglifski znak njezina imena uz pomoću kojega je se može identificirati. Ona je poput Izide prekrila i štitila preminulog svojim krilima s dugim perjem.

Horusovi su sinovi u pogrebnom kontekstu zamišljeni kao čuvari kanopskih žara. U njima su se skladištili unutarnji organi pokojnika koji su se vadili iz utrobe pokojnika prije mumifikacije. Same su žare, kako navodi Ions, bile usko povezane s četiri zaštitne božice koje su bdjele nad tijelom pokojnika.¹³⁹ Tako je Izida bila povezana sa žarom koja sadržava jetru, čuva ju Imset s čovječjom glavom. Neftida je bila povezana sa žarom koja sadržava pluća, a čuva ju Hapi s glavom babuna. Nadalje, božica Neit se povezuje sa žarom u kojoj je želudac, a čuva ju Duamutef s glavom šakala. Na kraju, božicu Selket su poistovjećivali sa žarom u kojoj su se skladištila crijeva, a čuvao ju je Kebehseneuf s glavom sokola.

---

¹³⁶ Wilkinson 2003, 146-147.

¹³⁷ Wilkinson 2003, 148.

¹³⁸ *Ibid.*

¹³⁹ *Ibid.*

4. Izvori

4. 1. Egipatske stele iz Arheološkog muzeja u Zagrebu

4. 1. 1. Geneza egipatske zbirke

U Arheološkom se muzeju u Zagrebu osim nacionalnih zbirki prapovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih starina nalazi impresivna kolekcija predmeta egipatske provenijencije iz produkcije faraonskoga doba.¹⁴⁰ To je jedina sustavna kolekcija egipatskih starina u Hrvatskoj koja je prema Igoru Uraniću reprezentativna i u okvirima srednje te jugoistočne Europe kako zbog broja predmeta, tako i zbog njihove raznolikosti.¹⁴¹ Fundus egipatske zbirke danas broji 2282¹⁴² predmeta koji primarno prezentiraju pogrebnu opremu poput sarkofaga, kanopskih žara, pogrebnih papirusa, ušabti figura i stela. Tek su sekundarno u zbirci zastupljeni predmeti koji prezentiraju svakodnevni život Egipćana poput sandala, nakita, pisarskog pribora, brončanih kipića božanstava s kućnih oltara i drvenih kozmetičkih paleta.¹⁴³

Prikupljanje staroegipatskih predmeta u Hrvatskoj započelo je projektom osnivanja Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu 26. veljače 1846. godine za vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda na poticaj zagrebačke Čitaonice, Matice ilirske i Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva.¹⁴⁴ Prvi i najznačajniji otkup koji čini dvije trećine¹⁴⁵ današnjeg fundusa temelji se na ondašnjoj privatnoj kolekciji cesarskoga i kraljevskoga podmaršala austrijske vojske baruna Franza von Kollera (Prilog 12.1. Slika 7.) koja se sredinom 19. stoljeća nalazila, najprije u obiteljskom dvorcu u Obřistvu, a potom u Pragu.¹⁴⁶ Prvi je poticaj za otkup Kollerove zbirke za Hrvatsku dala, kako navodi Šime Ljubić (Prilog 12.1. Slika 8.): „jedna visokorodjena hrvatska rodoljupka, koja u svojoj čednosti želi ime u tajni sahraniti“.¹⁴⁷ Ivan Mirnik i Igor Uranić sasvim sigurno tvrde da je riječ o grofici Elizabeti Drašković koja je 1866. godine došla u kontakt s Kollerovom obitelji, a najvjerojatnije su bili u prijateljskim odnosima.¹⁴⁸ Tadašnji predsjednik JAZU-a dr. Franjo Rački dobio je ponudu 1867. godine za otkup zbirke koju je ravnateljstvo

---

¹⁴⁰ Uranić 2007, 11.

¹⁴¹ *Ibid.*

¹⁴² Mirnik i Uranić 1996, 44.

¹⁴³ Uranić 2005, 6.

¹⁴⁴ Uranić 2007, 11.; Ljubić 1870, 6.

¹⁴⁵ Konkretno, 1934 od 2282 predmeta potječe iz Kollerove kolekcije.; Mirnik i Uranić 1996, 44.

¹⁴⁶ Ljubić 1871, 29.

¹⁴⁷ *Ibid.*

¹⁴⁸ Mirnik i Uranić 1996, 44.

Kabineta za starine u Beču, prema Mirniku i Uraniću, procijenilo na 4000 forinti, a prema Ljubiću na 7000 forinti.¹⁴⁹ Na kraju je sin Franza Kollera, Aleksandar Koller pristao prodati zbirku zagrebačkome Muzeju za 3000 forinti, i to u tri rate: prvu je odmah donirao biskup Josip Juraj Strossmayer, drugu grofica Elizabeta Drašković, a za ostatak je zaslužan dr. Franjo Rački koji je poticao prikupljanje sredstava među rodoljubima i to u vrlo kratkom periodu (Prilog 12.1. Slika 9.).¹⁵⁰ Zbirku je ubrzo, kako tvrdi Ljubić, u ime JAZU-a primio i pregledao u Pragu prof. V. V. Tomek, nakon čega je smještena u šest velikih kovčega deklariranih kao *Antiquitaeten* te je poslana iz Praga 23. travnja 1868. godine.¹⁵¹ Zbirka je stigla u Zagreb 28. travnja 1868. i odmah je sutradan preuzeta, a po želji obitelji Koller u suglasju s muzejskom institucijom zbirka je eponimno naslovljena prema nekadašnjem vlasniku.¹⁵²

Ono što je problematično sa samom zbirkom jest njena nedorečenost, tj. nedostatak arheološkog konteksta. Naime prema zabilješkama Šime Ljubića, Franz Koller je tijekom svog boravka u Napulju gdje je obnašao carsku službu otkupio raznovrsne antikvitete među kojima su bile i egipatske starine od rimskog trgovca Lancija, koji ih je pak otkupio od grčkog antikvara Papiandropola.¹⁵³ Međutim, u tom je lančanom procesu otkupa nepoznato kako i iz kojeg dijela Egipta su starine dospjele u Italiju. Točna su nalazišta, dakle, nepoznata, osim u slučaju pet ušabti figura pronađenih u Solinu i jedne ušabti figure koju je Giacomo Gilarci pronašao 1817. godine kod velike piramide u Saqqari.¹⁵⁴ Vrlo je izgledno prema povijesnom kontekstu otkupa zbirke da je riječ o razdoblju „egiptomanije“ koje je uslijedilo nakon Napoleonova pohoda na Egipat 1799. godine. Tada su mnogi luralice i zanesenjaci u potrazi za tajnama ili blagom drevnog Egipta na svakojače načine, čak i ilegalne, iznosili predmete iz faraonske zemlje te tako gradili vlastite kolekcije koje su kasnije preprodavali međusobno ili muzejskim institucijama. Nažalost, zbog nedostatka evidencije o porijeklu zagrebačke egipatske zbirke ne možemo sa sigurnošću tvrditi da je tomu tako, ali se možemo okrenuti ka budućnosti i s više pažnje obrađivati građu s ciljem otkrivanja njezina arheološkog konteksta. Međutim, valja naglasiti da bez Kollerova razonodnog hobija sakupljanja umjetničkih antikviteta i rodoljubnog kolektiva na čelu s groficom Elizabetom

---

¹⁴⁹ Ljubić 1871, 29.

¹⁵⁰ Mirnik 2007, 19.

¹⁵¹ Ljubić 1871, 30.; Mirnik 2007, 22.

¹⁵² *Ibid.*

¹⁵³ Ljubić 1871, 29.

¹⁵⁴ Mirnik i Uranić 1996, 45.

Drašković, zagrebačkim biskupom J. J. Strossmayerom i dr. Franjom Račkim koji su zaslužni za realizaciju otkupa Kollerove zbirke, ne bi danas posjedovali dragocjenu kolekciju egipatskih starina među kojima su i pogrebne stele, glavni predmet ovoga rada.

4. 1. 2. Pregled stela

Današnji stalni postav egipatske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu podijeljen je na nekoliko tematskih cjelina prema vrsti predmeta koji su u njoj predstavljeni.¹⁵⁵ Zbirka najvećim dijelom prezentira pogrebnu opremu unutar koje su, uz ušabti figure, najzastupljeniji predmeti i stele. One čine važan dio Kollerove zbirke otkupljene 1868. godine o čijoj točnoj provenijenciji još uvijek možemo samo nagađati, osim u slučaju dvije stele. Riječ je o *Pogrebnoj steli Ipujia* (katalog br. 12. 2. 10.) koja pripada grobnici TT 217 u Deir el Medini te *Kamenoj steli Pa-heri-pedeta* (katalog br. 12. 2. 18.) koja je pronađena u grobnici plemića Nebsumena u Tebi.¹⁵⁶ Ukupni broj stela iznosi dvadeset i četiri, od kojih su dvadeset izrađene od kamena i četiri od drva, a većina ih je izložena u stalnom postavu. Tri kamene stele nisu izložene zbog izlizanosti površine ili veće oštećenosti spomenika. To su *Pogrebna stela Ipujia* (katalog br. 12. 2. 10.) koja je dosta oštećena, ponajviše njezina luneta, potom *Pogrebna stela Rahotepa* (katalog br. 12. 2. 16.) čiji su prizori i tekstovi izlizani te *Pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 19.) čiji je prikaz izlizan, dok je tekst u nešto boljem stanju. Ostatak stela su vrlo dobro očuvane zato što je, s jedne strane riječ o predmetima koji su tijekom „dugih stoljeća devastacije ostataka egipatske civilizacije bili skriveni u grobnicama“¹⁵⁷, a s druge je strane važan faktor suptropska pustinjska klima zbog koje su posebno dobro sačuvane drvene stele. Stele su izvorno bila obojene, a među stelama iz AMZ-a može se primijetiti na nekolicini njih originalna boja, od kojih je najbolje očuvani primjerak *Pogrebna stela Kaija* (katalog br. 12. 2. 2).

Datiranje stela, dakako, uvjetuju različiti aspekti pogrebnog obreda, razlike u stilskom izričaju te pismu i jeziku pojedinog razdoblja egipatske povijesti. Vremenski raspon stela iz AMZ-a proteže se od ranoga Srednjeg kraljevstva do Kasnog razdoblja pa je moguće pratiti njihov razvoj

---

¹⁵⁵ To su: brončani kipovi, sarkofazi, stele, skulptura, grobna oprema, nakit, posude, kozmetički pribor, amuleti, kanopske vaze, papirusi te zagrebačka mumija i zagrebačka lanena knjiga.

¹⁵⁶ Uranić 2007, 65., 77.

¹⁵⁷ Uranić 2005, 6.

i promjene. Srednjem kraljevstvu (2055.-1650. g. pr Kr.) pripada osam stela (katalog br.: 12. 2. 1.-12. 2. 7.), a Igor Uranić ističe kako je najstarija među njima *Pogrebna stela Kaija* (katalog br. 12. 2. 2) koja se s velikom vjerojatnošću može datirati na početak toga razdoblja.¹⁵⁸ Stele koje potječu iz Novoga kraljevstva (1550.-1069. g. pr. Kr.) su najbrojnije i ima ih jedanaest (katalog br.: 12. 2. 8.-12. 2. 18.). Tu je i jedna stela iz Trećeg međurazdoblja (katalog br. 12. 2. 19.). Naposljetku, četiri drvene stele pripadaju Kasnom razdoblju (747.-332 g. pr Kr.) i predstavljaju svojevrsnu transformaciju takvih spomenika u odnosu na ranije periode.

Stele zastupljene u egipatskoj zbirci pojavljuju se u nekoliko oblika. Sedamnaest stela su pravokutne sa zaobljenim vrhom, tzv. lunetom (katalog br.: 12. 2. 2., 12. 2. 4.-12. 2. 12., 12. 2.16, 12. 2. 17., 12. 2. 19.-12. 2. 23.), pet su četvrtaste u obliku tzv. lažnih vrata (katalog br.: 12. 2. 1, 12. 2. 3., 12. 2. 14., 12. 2. 18.), a dvije su kvadratne s blago izduženim špičastim vrhom, tzv. piramidionom (katalog br.: 12. 2. 13., 12. 2. 15). Lica stela najčešće su raspoređena u nekoliko registara unutar kojih su urezani ili oslikani prikazi i tekst. Kad je riječ o stelama iz AMZ-a tipologija koju je ponudila Regina Hözl¹⁵⁹ može se primijeniti na pet od osam stela iz Srednjeg kraljevstva (katalog br.: 12. 2. 2., 12. 2. 4., 12. 2. 5., 12. 2. 6., 12. 2. 7.), na dvije od jedanaest stela iz Novog kraljevstva (katalog br.: 12. 2. 11., 12. 2. 19.) te na dvije od četiri stela iz Kasnog razdoblja (katalog br.: 12. 2. 22., 12. 2. 23.). Ostatak stela su ili drugačijeg oblika ili imaju drugačiju kompoziciju registara što dokazuje da su moguće različite kombinacije koje ne ovise o razdoblju, već o veličini onoga što se želi prikazati ili o dužini teksta koji se želi napisati.

Sve stele koje se čuvaju u AMZ-u se uglavnom ubrajaju u pogrebne, dok se za nekoliko njih može kazati da su zavjetne, no to će pomnije biti objašnjeno u nadolazećim poglavljima ovoga rada. U vrijeme faraonskoga Egipta one su se postavljale ispred i unutar grobnica ili su se podizale niz procesijsku cestu u Abidosu, svetom gradu Ozirisa. Stele iz zbirke posvećene su pojedincima, bračnim parovima i cijelim obiteljima. Pokojnici su obično prikazani kako sjede ili stoje ispred božanstva, najčešće Ozirisa, i prinose mu darove u obliku hrane, pića i cvijeća koji se nalaze na žrtvenim stolovima. Tekstovi su, kako navodi Uranić, uglavnom zavjetnog i žrtvenog karaktera, a

---

¹⁵⁸ Uranić 2005, 21.

¹⁵⁹ Hözl 2001, 321.; vidi poglavlje: Tipologije i karakteristike egipatskih stela

među njima se ističe konvencionalna invokacijska formula *hetep-di-nisut* (*htp-dī-nsw*) koja označava „žrtvu koju daje kralj“. ¹⁶⁰

4. 2. Stanje istraživanja

Istraživanje stela iz fundusa egipatske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu orijentirano je prema dvjema tendencijama. Prva je generalna objava svih raspoloživih stela u sklopu popisa i izložbenih kataloga cjelokupne zbirke, a drugu čine zasebne objave pojedinih stela u obliku članaka unutar stručne i znanstvene literature.

U povijesti je istraživanja, kako cjelokupne zbirke, tako i stela, važan doprinos njemačkog egiptologa Henricha Burgscha. Naime, on je 1869. godine posjetio Zagreb te je tom prilikom upoznao zbirku i ostavio iza sebe vrijedne bilješke. ¹⁶¹ Upravo je na temelju tih bilježaka tadašnji kustos i voditelj egipatske zbirke Šime Ljubić 1871. godine objavio članak „I. Arkeologički razdjel. A. Kollerova egipatska sbirka“ u *Viestnik-u Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu za godinu 1870*. U članku je opisao nekoliko skupina predmeta, a najviše je pozornosti pridao stelama koje je, za razliku od ostatka predmeta u zbirci, detaljnije analizirao. Stele je kategorizirao u skupinu „Staro-egipatske nagrobne ploče“. ¹⁶² Ovdje se najprije osvrnuo na općenite odlike tih stela, potom je naveo svaku zasebno uz opise prikaza, predložio prijevode tekstova ¹⁶³ te podatke o njihovim dimenzijama i vrsti materijala. ¹⁶⁴ Potom je Ljubić 1889. godine objavio prvi službeni popis egipatske zbirke Muzeja pod nazivom *Popis arkeologičkoga odjela nar. zem- muzeja u Zagrebu, Odsjek I., Svezak I.: Egipatska sbirka; Predhistorička sbirka*, gdje su stele evidentirane pod određenim inventarnim brojevima.

Nakon toga prošlo je gotovo osam desetljeća do pojave prvog kataloga zbirke *Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb* kojeg je egiptologinja Janine Monnet Saleh 1970. godine objavila u Parizu, na francuskome jeziku. Ona je prvo poglavlje kataloga posvetila upravo stelama

---

¹⁶⁰ Uranić 2005, 21.; Uranić 2007, 63.

¹⁶¹ Uranić 2007, 11.

¹⁶² Ljubić 1889, 50.

¹⁶³ Ti su prijevodi zastarjeli, ali historiografski vrijedni.

¹⁶⁴ Valja napomenuti kako postoji nesklad između podataka, naime za neke stele donosi vrlo detaljne podatke (prikazi, tekstovi), a neke samo nabraja i navodi podatke o dimenziji i vrsti materijala.

kao zasebnoj skupini predmeta koje je detaljno obradila, najprije kamene, a potom drvene.¹⁶⁵ Za svaku je reprezentaciju stele priložila crno-bijelu fotografiju i odgovarajući vlastoručni crtež koji uvelike pomaže pri razumijevanju prikaza i čitanju tekstova. Osim fotografija i crteža, analizira svaku stelu, a na kraju prilaže podatke o dimenzijama koji se za nijansu razlikuju od onih Ljubićevih.¹⁶⁶ Zanimljiva je i činjenica da je za ilustraciju naslovnice kataloga izabrala *Pogrebnu stelu Dehuti hestua* (katalog br. 12. 2. 8.). Unatoč pohvalama ovoga dragocjenog kataloga, valja naglasiti kako je on, prema riječima Ante Rendića-Miočevića, postao bibliofilski raritet jer ga se niti može kupiti, niti iznositi iz knjižnice AMZ-a gdje se nalazi svega nekoliko preostalih primjeraka.

Stele su potom zabilježene u prvom vodiču egipatske zbirke Marcela Gorenca *Egipat* iz 1979. godine, objavljenog u Zagrebu. Vodič je koncipiran tako da točno prati prostor u kojemu je tadašnja izložba postavljena s naglaskom na „povijesni moment egipatske civilizacije s različitim oblicima njezinih društvenih manifestacija“.¹⁶⁷ Spomenuto je, stoga, nekoliko pogrebnih stela koje su vrlo sažeto opisane u kontekstu pogrebnih običaja i umjetničkog izričaja razdoblja iz kojih potječu. Riječ je o sljedećim stelama: *Pogrebna stela Memija* (katalog br. 12. 2. 9), *Pogrebna stela Jahimija* (katalog br. 12. 2. 11.) i *Pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 14.).

Drugi i za sada posljednji vodič egipatske zbirke AMZ-a objavio je današnji muzejski savjetnik i voditelj Egipatskog odjela Igor Uranić 2005. godine, na hrvatskom i engleskom jeziku. Ovaj je vodič prilagođen novom postavu egipatske zbirke, također iz 2005. godine, i pregledniji je za razliku od Gorenčeva jer su predmeti u vodiču (kao i zbirci) podijeljeni u skupine prema njihovoj vrsti. Posebnu skupinu čine dakako stele, kojima je u vodiču posvećeno jedno poglavlje gdje ih autor općenito opisuje u kontekstu razdoblja iz kojih potječu, oblika u kojima se pojavljuju, njihova prikaza i karakteristika tekstova koje nose.¹⁶⁸

Igor Uranić ujedno je i autor prvoga kataloga egipatske zbirke na hrvatskome jeziku iz 2007. godine, koji je, kako tvrdi Rendić-Miočević, dočekan s nestrpljivošću, a naslovljen je *Aegyptiaca Zagrabienis: Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu*. Trenutak za objavljivanje kataloga cjelokupne egipatske zbirke ukazao se, kako navodi Rendić-Miočević,

---

¹⁶⁵ Monnet Saleh 1970, 11.-42.

¹⁶⁶ Odstupanja ponekad sežu od 1 do 2 cm.

¹⁶⁷ Gorenc 1979, 9.

¹⁶⁸ Uranić 2005, 21.

pokretanjem serije monografsko-kataloških izdanja naslovljenim *Musei Archaeologici Zagrabienis Catalogi et Monographiae* (Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu).¹⁶⁹ Uranić je u katalogu stele kategorizirao u dvije skupine predmeta prema građevnom materijalu. Prvu skupinu čine stele izrađene od kamena koje su dio kataloške cjeline „Stele i kameni spomenici“ i ima ih 20, a drugu drvene stele koje su smještene u cjelinu „Predmeti od drva“ i ima ih 4.¹⁷⁰ Sve su stele, kao i kod J. Monnet Saleh, popraćene tekstualnim analizama prikaza i kvalitetnim grafičkim materijalima, pa u skladu s time valja uz autora teksta spomenuti i doprinos autora fotografija u boji Filipa Beusana i Igora Krajcara.¹⁷¹ Objavom ovoga kataloga predmeti iz zbirke postali su još dostupniji svima koji se na stručnoj razini bave predmetima egipatske provenijencije kao što je to slučaj u ovome radu.

Što se tiče zasebnih objava stela, za sada ih ima samo četiri što ne znači da ih u budućnosti neće biti više jer ti vrijedni primjerci koji svjedoče o egipatskom vjerovanju u zagrobni život itekako zaslužuju pažnju. Igor Uranić je 1990. godine u *Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu* objavio članak „Pogrebna stela Min-Nakhta u Arheološkom muzeju u Zagrebu“. Uranić je u članku raspravljao o problematici pogrebnih stela u Egiptu, analizirao pisanje ritualnih formula te kao ogledan primjer predstavio *Pogrebnu stelu Min-Nakhta* (katalog br. 12. 2. 5.) posvećenu svećeniku-čitaču iz Srednjeg kraljevstva. Najprije je opisao fizičke karakteristike stele, interpretirao prikaz, a potom je pažnju posvetio tekstu koji je transliterirao i preveo na hrvatski jezik.¹⁷²

Druga objava koja je važna u povijesti istraživanja stela iz AMZ-a potječe iz 2012. godine. Riječ je članku „The Stela of Qema Mar and his household“ kojeg su napisali profesori sa Sveučilišta Rutgers (New Jersey) Gábor Tóth i Michael McClain, također objavljenom u *Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu*.¹⁷³ Autori se ovdje bave *Kema-Marovom obiteljskom pogrebnom stelom* (katalog br. 12. 2. 7.) iz Novog kraljevstva s naglaskom na tekst, odnosno analizu raznih pitanja pisma i gramatike, a obavljena je transliteracija uz koju su ponuđene gramatičke bilješke i prijevod na engleski jezik.¹⁷⁴

---

¹⁶⁹ Rendić-Miočević 2007, 8.

¹⁷⁰ Uranić 2007, 63., 200.

¹⁷¹ Rendić-Miočević 2007, 8.

¹⁷² Uranić 1990, 183

¹⁷³ Članak je preveden i na hrvatski jezikom te naslovljen „Stela Kema-Mara i njegovih ukućana“.

¹⁷⁴ Tóth i McClain 2012, 553.-563.

Gábor Tóth je 2013. godine objavio još jednu stelu iz zagrebačke kolekcije egipatskih starina i to u svom priručniku za učenje gramatike srednjoegipatskog jezika naslovljenim *Introduction to Middle Egyptian Grammar Through Ancient Writings: (Learning God's Words (Hieroglyphs) from Writings)*. Taj se priručnik temelji na artefaktima na kojima su ispisani srednjoegipatski tekstovi iz muzeja diljem svijeta koje je autor posjetio, pa se tako posvetio i našoj *Pogrebnoj steli Kaija* (katalog br. 12. 2 .2.) čiji je tekst transliterirao i preveo na engleski jezik.¹⁷⁵

Postoji još jedna objava iz 2013. godine. Radi se o članku „The Late Middle Kingdom stela Avignon, Musée Calvet A10“ koji je napisala Danijela Stefanović, egiptologinja i profesorica s Filozofskog Univerziteta u Beogradu. Ona se u članku primarno bavi titulama jedne srednjoegipatske stele iz Avignona, pa kao analogiju koristi *Obiteljsku pogrebnu stelu* (katalog br. 12. 2. 6.) iz zagrebačkog Arheološkog muzeja. Bez obzira na to što je stelu koristila u sekundarnom kontekstu, Stefanović je transliterirala i prevela dijelove teksta na engleski jezik.¹⁷⁶

U ovome poglavlju valja još napomenuti restauracijske zahvate na stelama iz AMZ-a. S obzirom na to da su stele nezaštićeno izložene u postavu, na njihovoj se površini može stvoriti visoki stupanj onečišćenja. Kao posljedica toga smanjena je vidljivost tekstova, a u velikoj je mjeri pogođena i boja. Upravo se to dogodilo s *Pogrebnom stelom Kaija* (katalog br. 12. 2. 2.) i s prvom *Pogrebnom stelom Mentuhotepe* (katalog br. 12. 2. 3.). Na ovim se stelama zato vršio restauracijski rad koji je za AMZ obavljao Dagmar Dammann, restauracijski stručnjak iz Potsdama. Na *Pogrebnoj steli Kaija* postupak se vršio od 20. studenog do 10. prosinca 2014. godine, a na *Pogrebnoj steli Mentuhotepe* od 28. studenog do 9. prosinca 2016. godine s istim ciljem – čišćenja njihove površine i retuširanja nedostataka kako bi tekst i boja mogli doći do izražaja.¹⁷⁷

5. Analiza stela

U ovome će poglavlju sve stele biti detaljno obrađene. Najprije će biti dan generalni opis izgleda stele koji podrazumijeva oblike, podatke o očuvanosti boja i položaju teksta, a potom će

---

¹⁷⁵ Za potrebe ovoga rada, tekst će biti preveden na hrvatski jezik.

¹⁷⁶ Stefanović 2013, 330.-333.

¹⁷⁷ Dammann 2014, 2.; 2016, 2.

analiza biti usmjerena na iscrpne opise njihovih sastavnih elemenata, tj. prikaza u lunetama i registrima. Ako je tekst preveden bit će priložen uz odgovarajuću stelu.

5. 1. Srednje kraljevstvo

5. 1. 1. Obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 1.)

Stela je četvrtastog oblika i ukrašena je elementima karakterističnima za lažna vrata koji omeđuju prikaz. Unutar ukrasnog okvira koji se sastoji od dva zaobljena ruba nalaze se dva registra, a svaki se sastoji od teksta i prikaza. Na steli su vidljivi ostaci crvene i smaragdno zelene boje, pogotovo na gornjem dijelu gdje se nalazi arhitrav razdijeljen vertikalnim linijama.

Iznad prvog registra nalazi se hijeroglifski tekst u tri retka.¹⁷⁸ Na prikazu su tri osobe: pokojnik Amenemhat, njegov brat Senebtifi i sestra Jueseni.¹⁷⁹ Na lijevoj strani pokojnik sjedi ispred žrtvenog stola na stolici s naslonjačem i lavljim nogama te je licem okrenut na desno. Odjeven je u jednostavnu suknju koja nije omeđena linijama, ali prema ostacima crvene boje na njegovom tijelu i licu može se zamijetiti da se proteže od struka do koljena. Na glavi nosi vrećastu periku srednje dužine koja se spušta do visine ramena, a uho je otkriveno. Mogu se zamijetiti detalji na licu poput jednog uskog oka i obrisa nosa. Oko vrata nosi ovratnik. Njegova lijeva ruka preklapa lakat desne ruke koja je položena na krilo, a riječ je o specifičnoj pozi koja označava trenutak kada je pokojnik spreman primiti žrtvene darove.¹⁸⁰ Pored pokojnika nalazi se žrtveni stol koji se sastoji od tri razina. Ispod stola se s lijeve strane njegove noge nalazi čaša, a s desne vrč sa špičastim vrhom ispunjen gotovo do vrha crvenom tekućinom, vjerojatno vinom. Na prvoj razini stola nalaze se dvije pogače (trokutasta i okrugla) i vrč. Na drugoj razini leži pečena guska, a na trećoj su tri ukrašene vaze u kojima se, prema Barbari O' Neill, čuvaju sveta ulja.¹⁸¹ Na desnoj strani registra ispred žrtvenog stola sjede najprije pokojnikov brat Senebtifi, a iza njega sestra Jueseni. Senebtifi je, kao i pokojnik, odjeven u jednostavnu suknju, a oko vrata ima ovratnik. Njemu su također vidljivi detalji na licu, a to su malo oko, nos i usta. Na glavi nosi kratku, obrezanu periku, također s izloženim uhom. Iza njega je sestra Jueseni, odjevena u jednostavnu zatvorenu

---

¹⁷⁸ Tekst nije preveden.

¹⁷⁹ Monnet Saleh 1970, 24: Ioueseny

¹⁸⁰ Watts 1998, 37.

¹⁸¹ O' Neill 2015, 50.

haljinu koja se proteže do koljena, a oko vrata nosi ogrlicu. Od detalja na licu ističe se široko oko, obris nosa i usta, a na glavi nosi dugu periku koja pada do polovice njezinih leđa. Njezine su ruke ispružene naprijed i blago savijene u laktovima, a u desnoj ruci drži vaz u obliku simbola *ankh*. To je prema O' Neill karakteristična poza onoga koji prezentira žrtvene darove.¹⁸²

Ispod drugog registra nalazi se hijeroglifski tekst koji se sastoji od devet vertikalnih kolona.¹⁸³ Na prikazu se nalaze četiri osobe koje sjede u parovima okrenuti jedni prema drugima. Između svakog para nalazi se hijeroglifski tekst. Prvi par bi, prema Monnet Saleh, trebali biti pokojnikovi roditelji čija se imena spominju u tekstu. To su otac Teti, koji sjedi s lijeve strane i majka Renes-Seneb, koja sjedi s desne strane.¹⁸⁴ Njihov je izgled identičan likovima u prvom registru. Muškarac nosi jednostavnu suknju do koljena, ovratnik i kratku periku s otkrivenim uhom. Žena je odjevena u jednostavnu, zatvorenu haljinu s ogrlicom oko vrata i dugom perikom koja se spušta do polovice leđa. Njihove ruke preklapaju laktove druge ruke, baš kao i kod pokojnika. Drugi par su, prema Monnet Saleh, kćeri pokojnikove sestre Jueseni. Između dvije se ženske osobe nalazi mali žrtveni stol na kojemu su postavljene bočice, vjerojatno s parfemima ili svetim uljima. Žena koja sjedi s lijeve strane stola prikazana je u jednostavnoj haljini s ogrlicom oko vrata, a na glavi nosi dugu periku. Njezine su ruke u istom položaju kao i kod prvoga para. Žena s desne strane žrtvenog stola, odjevena je u identičnu haljinu, samo što ima drugačiju frizuru, tj. kosu svezanu u konjski rep. Njezina je desna ruka savijena i položena na grudi, dok je lijeva spuštena niz tijelo.

5. 1. 2. Kaijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 2.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Prikaz je omeđen ukrasnim okvirom koji se sastoji od jednog zaobljenog ruba ispunjenog malim obojenim pravokutnicima. Ovo je stela na kojoj je boja najbolje očuvana. Riječ je o crvenoj, zelenoj i bijeloj boji. Unutar dekoriranog okvira nalazi se luneta koja je horizontalnom linijom odvojena od registra gdje se nalazi prikaz. Hijeroglifski se tekst nalazi unutar lunete, a sastoji se od deset vertikalnih retka koji se čitaju s desna na lijevo, tj. odozgo prema dolje. Slijedi prijevod teksta:

---

¹⁸² *Ibid.*

¹⁸³ Tekst nije preveden.

¹⁸⁴ Monnet Saleh 1970, 24.

Vrijedan pažnje Ptah- Sokara, Kai

rođen od Khuita, blaženog

Kraljevska žrtva koju daje Oziris, gospodar Busirisa, veliki bog Abidosa

Daje on invokacijsku žrtvu u kruhu, pivu, govedu, lanu, vrijedni pažnje Ptah- Sokara, Khenti-khetija, Khuit

*rođen od kćeri Sat-Bastet-hotep, čija je riječ istinita.*¹⁸⁵

Iznad prizora s pokojnicima nalazi se slabo vidljiv tekst ispisan crvenom tintom na hijeratskom pismu.¹⁸⁶

Na steli je prikazan pokojnik Kai i njegova majka Sat-Bastet-hotep. Oni stoje lijevo od žrtvenog stola prepunog darova u hrani. Kaijeva je majka odjevena u usku haljinu koja otkriva konture njezina tijela, a proteže se do gležnjeva. Gornji dio haljine sastoji se od dvije stegnute naramenice koje su najšire na mjestu gdje su pričvršćene na donji dio haljine. Lijeva naramenica prikriva pripadajuću dojku, dok desna otkriva dojku. Sudeći prema ostatku boje na lijevoj naramenici, haljina je najvjerojatnije bila obojena u svijetlo crveno ili narančasto. Ona na glavi nosi dugu periku koja prekriva polovicu leđa, a jedan pramen, zataknut iza uha, pada na njeno poprsje. Na licu se ističe obrva ispod koje se nalazi izduženo oko, nos i usta. Oko vrata nosi široku zelenu ogrlicu, a iznad zglobova ruku i stopala također široke, zelene narukvice. Njezina lijeva ruka slobodno pada niz tijelo, dok desnom obavija ramena svoga sina Kaija. Za razliku od svoje majke koja mirno stoji, Kai je prikazan u trenutku koračanja prema žrtvenom stolu. Cijelo je njegovo tijelo obojeno u crvenu boju. Odjeven je u kratku trokutastu suknju. Riječ je o suknji koja je omotana i svezana čvorom oko njegova struka, a unutarnji rub, tj. nabor tkanine je izvrnut prema naprijed. Na glavi nosi vrećastu periku srednje dužine koja se spušta do ramena. Detalji lica isklesani su s istom preciznošću kao i kod njegove majke: ispod obrve nalazi se izduženo crno oko, potom nos i usta. Oko vrata nosi široki zeleni ovratnik koji je ukrašen vertikalnim linijama. Desno od Kaija nalazi se žrtveni stol koji stoji na dvije noge, a sastoji se od tri razina. Ispod stola nalazi se salata i poriluk na kojima su ostaci zelene boje. Na prvoj se razini nalaze dva jednaka, izdužena vrča s lijevkom između kojih se nalazi predmet nalik posudi s poklopcem. Na drugoj se razini

---

¹⁸⁵ Vidi u katalogu hijeroglifski tekst i transliteraciju; Tóth 2013

¹⁸⁶ Monnet Saleh 1970, 14.

nalaze dvije pogače i kolač, a na trećoj crveno obojeni komad mesa s pripadajućom bijelom kosti, jedan zeleni poriluk, noga goveda i velika vočka koja nalikuje na smokvu ili plod baobaba.

5. 1. 3. Dvije Mentuhotepove pogrebne stele (katalog br. 12. 2. 3.)

Dvije stele četvrtastog oblika posvećene su Mentuhotepu. Tekst i prikaz jedne stele suprotno je orijentiran u odnosu na drugu stelu, pa Igor Uranić pretpostavlja da su bile postavljene s dviju strana lažnih vrata u grobnici.¹⁸⁷ Međutim, nije isključeno da su stele nekoć bile fragment zida zbog njihovih grubih vanjskih ploha, ali i nedostatka dekorativnih elemenata svojstvenim lažnim vratima. Obje stele imaju jedan registar koji je omeđen vanjskim okvirom načinjenim od grubih linija koje prate oblik stele. Dio hijeroglifskog teksta u oba se slučaja nalazi unutar vanjskog okvira, a dio unutar registra s prikazom. Na prvoj steli dio teksta urezan je na gornjoj, lijevoj stranici vanjskog okvira, dok je na drugoj također na gornjoj, ali sada suprotno, tj. na desnoj stranici. Drugi se dio teksta koji je smješten u registar na prvoj steli sastoji od tri horizontalna reda, a na drugoj steli od dva reda. Tekst nije preveden, ali se na obje stele može iščitati invokacijska formula *hetep-di-nisut* u dijelu teksta koji se nalazi na gornjim stranicama vanjskog okvira. Riječ je o tri hijeroglifska znaka koji se na prvoj steli nalaze na lijevoj, a na drugoj na desnoj strani. Na obje su stele vidljivi minimalni tragovi crvene, zelene i plave boje.

Prikaz prve stele:

Na steli je prikazan Mentuhotep okrenut prema desnoj strani kako sjedi za žrtvenim stolom. Pokojnik sjedi na ukrašenoj stolici s niskim naslonjačem i lavljim nogama. On ima kratku kosu iz koje se nazire uho, a od vidljivih detalja na licu ističe se oko, obris nosa i brade. Gornji dio njegova tijela je gol, a oko vrata nosi široki ovratnik. Odjeven je samo u suknju koja ne prelazi razinu koljena. Suknja je stegnuta pojasom čiji je čvor uspravan. Na području ruku i nogu vidljivi su ostaci crvene boje. Mentuhotep u svojoj lijevoj ruci drži peteljku s otvorenim lotosovim cvijetom koji je usmjeren prema njegovom licu kao da ga nastoji mirisati, dok desna ruka djeluje kao da je u pokretu spuštanja prema krilu. Desno od njega nalazi se žrtveni stol bez baze, a sastoji se od dvije razine. Na prvoj je razini u dva reda složeno šest malih, okruglih pogača, a na drugoj su

---

¹⁸⁷ Uranić 2007, 72.

redom naslagana tri ovalna kruha, pečena guska i okrugli kruh. Tu su još vol i poriluk koji nisu stali na naslagane redove hrane, već su pozicionirani točno iznad pokojnika.

Prikaz druge stele:

Mentuhotep je ponovno prikazan kako sjedi na svečanoj stolici s lavljim nogama, ali je pozicioniran na desnoj strani tako da je licem okrenut na lijevo. Njegovi su udovi, kao i lijeva, kraća noga stolice postavljeni na povišenu platformu. Njegov je fizički izgled identičan kao i na prvoj steli. Ima kratku kosu, na licu se može razabrati izduženo oko, nos, usta, razgolićen je do struka i odjeven u jednostavnu suknju. Međutim, položaj njegovih ruku je drugačiji. Njegove su ruke blago ispružene prema naprijed, a u lijevoj ruci drži, kako ističe Monnet Saleh, svečani rupčić.¹⁸⁸ Ta poza označava predstavljanje ili ponudu žrtvenih dobara.¹⁸⁹ Valja naglasiti kako je desna ruka predimenzionirana u odnosu na lijevu zbog naglaska na njenu veću ispruženost prema svečanom vrču s lijevkom iz kojega curi tekućina. Vrč se nalazi lijevo od pokojnika pored njegovih nogu na povišenoj platformi. Vrč je izdužen, a proteže se do visine pokojnikova struka. Na njemu je vertikalno ispisan hijeroglifski tekst. Na gornjem dijelu prikaza, iznad pokojnika i vrča, nalaze se svakojaki darovi u hrani i cvijeću. Tu dominira grana s tri lotosova cvijeta, od kojih je središnji otvoren i nalazi se točno pored pokojnikova lica, a dva su pupoljci. Lijevo od grane lotosova cvijeta nalazi se veliki, ovalni kruh. Iznad ovalnog kruha su dvije izdužene košare ukrašene vertikalnim linijama u kojima se nalazi cvijeće.

5. 1. 4. Ankhuova i Nektimpetina pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 4.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Sastoji se od lunete unutar koje su specifični dekorativni elementi, a ona je odvojena od donjeg dijela stele horizontalnom linijom. Ispod lunete nalazi se hijeroglifski tekst ispisan u jedanaest vertikalnih redova nejednakih dužina koji su omeđeni trima ravnim linijama: s gornje, desne i lijeve strane. Tekst nije preveden. Ispod teksta nalazi se prikaz s pokojnicima. Na steli nema tragova boje.

---

¹⁸⁸ Monnet Saleh 1970, 13.

¹⁸⁹ Watts 1998, 37.

U središnjem dijelu lunete dominiraju dva velika simetrična udjat oka koja služe za zaštitu i obranu protiv zla.¹⁹⁰ Između udjat oka nalazi se hijeroglifski znak šen, tj. uže u obliku kruga koje simbolizira sve što sunce okružuje, a pruža vječnu zaštitu.¹⁹¹ S lijeve i desne strane udjat očiju nalaze se dva simbola koji nalikuju na kralja koji u ispruženoj ruci drži posudu. Na lijevoj strani na glavi nosi krunu Gornjeg Egipta, a na desnoj krunu Donjeg Egipta. Pored tih simbola s obje strane nalaze dva hijeroglifska znaka koji prema Alanu Gardineru označavaju grobnicu koja se nalazi na brdu.¹⁹²

Na steli su prikazana tri lika, bračni par s lijeve strane i muška osoba s desne strane, a odvaja ih žrtveni stol koji se nalazi točno na sredini. Bračni par sjedi na izduženoj stolici s lavljim nogama i naslonjačem. Žena ima dugu periku s pramenovima koji su diferencirani zaobljenim vertikalnim linijama i spuštaju se do polovice njezinih leđa. Jedan pramen koji je zataknut iza uha pada joj na poprsje. Na licu joj se ističe obrva ispod koje se nalazi izduženo oko, nos i usta. Odjevena je u haljinu koja se proteže od grudi do gležnjeva i stegnuta je uz tijelo. Gornji dio haljine prebačen je preko desnog ramena ostavljajući lijevo rame i ruku otkrivenima. Ona desnom rukom grli svog supruga, a dlan je točno položen na njegovo srce. Lijeva joj je ruka spuštena na krilo. Muškarac nosi periku srednje dužine koja je u ravni njegovih ramena, a pramenovi su odvojeni tankim horizontalnim linijama. Na glavi se ističe jedno oko, nos, usta, uho, ali i lažna brada špičastog oblika. Oko vrata nosi tanki ovratnik, a ostatak gornjeg dijela tijela je gol. Oko struka ima pojasom zavezanu kratku trakastu suknju koja mu prekriva bedra. Njegova lijeva ruka preklapa lakat desne ruke koja je položena na krilo, a riječ je o specifičnoj pozi koja označava trenutak kada je pokojnik spreman primiti žrtvene darove. U lijevoj ruci drži svečani rupčić. Pored bračnog para nalazi se bogati žrtveni stol koji se sastoji od tri razina. Ispod stola je sedam špičastih vaza s postoljem od kojih su dvije ukrašene horizontalnim linijama na vrhu i postolju. Na prvoj razini stola nalazi se snop lana. Na drugoj razini je u tri reda složena hrana: dva manja ovalna kruha, jedna okrugla pogača, glava vola, perad i snop povrća. Na trećoj su razini dvije izdužene vaze u kojima se čuvaju sveta ulja, a između njih je manja posuda s poklopcem u kojoj se skladišti parfem. Desno od žrtvenog stola stoji muška osoba. On ima kratku periku s izdvojenim pramenovima. Na licu mu se može razabrati izduženo oko, veliki nos i usta. On je odjeven u

---

¹⁹⁰ Redford 2001, 323.; Watts 1998, 50.

¹⁹¹ Watts 1998, 49

¹⁹² Gardiner 1957, 488.: „*hrt*- upland tomb“

trokutastu suknju koja se spušta do koljena. Preko gornjeg je dijela tijela ogrnut leopardovom kožom čija se glava nalazi na njegovom desnom ramenu, a noge na donjem dijelu haljine. Ispod struka omotan je leopardovim repom kojeg pridržava lijevom rukom. Njegova je desna ruka ispružena prema hrani na drugoj razini žrtvenog stola, a prema Edith Watts riječ je o pozi koja označava prizivanje božanstava.¹⁹³ Sudeći prema odjeći vjerojatno se radi o *sem*- svećeniku. Ispod ispružene ruke, točnije ispod lakta nalaze se hijeroglifski znakovi koji označavaju invokacijsku formulu *hetep-di-nisut*.

5. 1. 5. Min-Nakhtova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 5.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Na steli nema tragova boje. Luneta je diferencirana od ostatka stele horizontalnom linijom. Ispod nje se nalazi tekst ispisan u dva stupca koji su odvojeni vertikalnom linijom točno po sredini stele. Dijelovi teksta u stupcima odvojeni su horizontalnim linijama, pa nalikuju na pravokutnike. Lijevi se stupac sastoji od pet pravokutnika ispunjenih tekstom, dok je šesti ispunjen do polovice jer je drugi dio prekinut prikazom. Desni se stupac sastoji od šest pravokutnika, također ispunjenih tekstom, dok zadnji red prelazi jednim svojim dijelom ispod lijevog stupca i nije odijeljen vertikalnom linijom. Igor Uranić ističe da je zbog toga logično da se najprije čita lijevi stupac koji sadrži himnu Minu i Horusu, a potom desni čiji je sadržaj neovisan o sadržaju lijevog.¹⁹⁴ Slijedi prijevod teksta za koji je zaslužan Igor Uranić:

Lijevi stupac:

Pozdravljam te blaženi Mine

Pozdravljam te blaženi pravedni Horuse

Pozdravljam te Horuse stariji, blaženi osvetniče (svog) oca

(Ti) Koji ustaješ i vežeš zlotvora

(Ti) Koji snažno pritežeš

Onog koji izaziva nemir

Desni stupac:

O, svi pisari, svi heri-heb svećenici, svi wab svećenici, sav narod

---

¹⁹³ Watts 1998, 37.

¹⁹⁴ Uranić 1990, 185.

i svi oni koji naiđu na ovu naredbu.

Vas vole i vas slave vaši bogovi. Vi prenosite na našu djecu vaše dužnosti

kao i vašu izreku: Žrtva koju daje kralj, žrtva koju daje

Oziris duši (Ka) Minova svećenika čitača u Panopolisu:

*pravednog Min-Nakhta.*¹⁹⁵

U središnjem dijelu lunete nalaze se dva velika oka udjat koja imaju zaštitničku ulogu, a ostatak prostora je prazan.

Na lijevoj se strani stele nalazi itifaličko božanstvo Min prikazan u muškom obličju. Njegova se figura nalazi na postolju što znači da je riječ o kulturnom kipu. Min na glavi nosi, kako navodi Uranić, krunu s ukrasom *šwty* koji ima oblik dva duga pera postavljena na krunu Donjeg Egipta.¹⁹⁶ Na njegovoj se glavi ističe uho te konture nosa i brade. Na tijelu se može zamijetiti ovratnik haljine i falus u erektivnom stanju. Desna ruka mu je ispružena nazad i u njoj drži, kako ističe Uranić, trostruki flagelum *nehah* koji predstavlja obilježje kraljevske moći.¹⁹⁷ Pored Mina s desne strane nalaze se dva visoka i izdužena žrtvena stola, a na svakome je plitka žrtvena posuda. Desno od žrtvenog stola stoji ljudski lik svećenika-čitača Min-Nakhta. On ima kratku kosu. Na glavi su vidljivi obrisi nosa, brade i uha. Oko vrata nosi ovratnik. Odjeven je dugu prozirnu suknju koja je oko struka stegnuta pojasom s uspravnim čvorom, a ispod se nazire podsuknja. Njegove su ruke ispružene naprijed s dlanovima podignutim prema gore što je prema Edith Watts karakteristično za pozu štovanja božanstva.¹⁹⁸

5. 1. 6. Obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 6.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Sastoji se od lunete i dva registra koji su uokvireni linijom koja prati oblik stele. Luneta je odvojena horizontalnom linijom od registara. Nema tragova boje. Tekst nije u potpunosti preveden, a neke je njegove dijelove prevela Danijela Stefanović.

---

¹⁹⁵ Uranić 1990, 186.; Vidi hijeroglifski zapis i transliteraciju u katalogu.

¹⁹⁶ Uranić 1990, 185.

¹⁹⁷ *Ibid.*

¹⁹⁸ Watts 1998, 37.

U središnjem dijelu lunete nalaze se dva velika, simetrična udjat oka. Lijevo od očiju je neprevedeni hijeroglifski zapis. Točno između udjat očiju nalazi se hijeroglifski zapis koji također nije preveden. S desne strane je još jedan hijeroglifski zapis koji je Danijela Stefanović prevela kao Renes-Seneb, gospodarica kuće.¹⁹⁹

Prvi se registar sastoji od teksta i prikaza. Tekst je podijeljen u dva stupaca koji su prelomljeni vertikalnom linijom po sredini. Dijelovi teksta u stupcima su odvojeni horizontalnim linijama i nalikuju na pravokutnike. Oba stupca čine po dva pravokutnika ispunjenima hijeroglifskim zapisima. Na prvom pravokutniku u lijevom i desnom stupcu ispisane su invokacijske formule *hetep-di-nisut*. Ispod teksta je prikaz s dvije muške figure koji sjede za dva žrtvena stola. Na lijevoj strani sjedi muškarac okrenut udesno. On sjedi na stolici s lavljim nogama i niskim naslonjačem. Na glavi nosi vrećastu periku srednje dužine ostavljajući uho nesakriveno. Na licu mu se razabire samo oko. Odjeven je u kratku suknju koja prekriva njegova bedra s prorezom između nogu, a privezana je oko struka. Moguće da je omotan dugom prozirnom pregačom zbog linije koja mu presijeca gležnjeve. Njegova lijeva ruka preklapa lakat desne ruke koja je položena na krilo, a riječ je o specifičnoj pozi koja označava trenutak kada je pokojnik spreman primiti žrtvene darove. Iza njegovih se leđa nalazi stupac hijeroglifa za koji Danijela Stefanović tvrdi kako identificira tu osobu kao „njegov sin *Sbk-ʿ3*“.²⁰⁰ U središnjem su dijelu prikaza dva žrtvena stola između kojih je žrtvena posuda. Sadržaj na oba stola je jednak. Na njima su u prvome redu složena dva ovalna i jedan okrugli kruh, a u drugome izdužena košara sa snopom povrća. Iznad žrtvenih stolova nalazi se tekst isписan u pet kratkih kolona za koje Stefanović tvrdi da komemoriraju pet osoba.²⁰¹ Desno od stolova sjedi još jedan muškarac, okrenut ulijevo, na stolici s lavljim nogama i visokim naslonjačem. On nosi kratku periku, a na licu se može primijetiti malo oko. Odjeven je u kratku suknju s prorezom između nogu. Njegove su ruke u pozi primanja žrtvenih darova, baš kao i kod osobe s lijeve strane. Iza njega se izvan okvira registra nalaze dva stupca tekstova, jedan ispod drugoga. Prvi prema Janine Monnet Saleh spominje ime Seneb-Hepou, a drugi je Stefanović transliterirala, ali ga nije bilo moguće prevesti.²⁰²

---

¹⁹⁹ Stefanović 2013, 331.

²⁰⁰ *Ibid.*

²⁰¹ *Ibid.*

²⁰² Monnet Saleh 1970, 19.; Stefanović 2013, 332: *nh.f-jrj*

Drugi registar prikazuje osam osoba raspoređenih u zasebne okvire. Riječ je dva reda, a u svakome se nalaze po četiri osobe. Redovi su podijeljeni horizontalnom linijom. Svaka se osoba nalazi u svome okviru koji su odvojeni stupcima u kojima se nalazi pripadajući tekst s njihovim imenima i titulama. Svi kleče u pozi primanja žrtvenih darova, dakle, s preklopljenim rukama. Detalji odjeće i lica nisu jasno urezani, samo se vide duge perike. Stefanović je transliterirala njihova imena i titule. Imena nije prevela jer većina nisu zabilježena u rječnicima, a titule je prevela. U prvome redu registra kleče s lijeva na desno: sluškinja, dvije gospodarice kuće i azijski sluga.²⁰³ U drugome redu kleče s lijeva na desno: prva gospodarica kuće, druga gospodarica kuće i njezina kćer te već spomenuti sin *Sbk-ʿ3*, iza kojega još piše „pravedan“.²⁰⁴

5. 1. 7. Kema-Marova obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 7.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Sastoji se od lunete i tri registra koji su uokvireni linijom koja prati oblik stele. Luneta je odvojena horizontalnom linijom od prvog registra. Ispod trećeg registra nalaze se tri horizontalne linije koje ga odjeljuju od prostora gdje je potpis pisara: *Afeti-uer, pisar*²⁰⁵. Tekst su preveli G. Tóth i M. McClain. Stela nema tragove boje.

U središnjem dijelu lunete dominiraju dva velika, simetrična udjat oka između kojih se nalazi znak šen. Ti simboli imaju zaštitničku funkciju. Lijevo i desno od udjat očiju su dva šakala koje su G. Tóth i M. McClain identificirali kao Upuaut, a ne Anubise. Oni su prikazani kako leže, a okrenuti su jedan prema drugome. Ispod udjat očiju, znaka šen i šakala nalazi se hijeroglifski tekst: Gospodar svete zemlje Upuaut²⁰⁶.

Prvi se registar sastoji od teksta i prikaza. Tekst čini jedanaest kolona odvojenih vertikalnim linijama koje se čitaju s desna na lijevo, tj. odozgo prema dolje. Slijedi prijevod:

O (vi) koji živite na zemlji,

svećenici-čitači, svi svećenici uab,

svi svećenici ka, svi pisari i svi dužnosnici,

---

²⁰³ Stefanović 2013, 333.

²⁰⁴ *Ibid.*

²⁰⁵ Tóth i McClain 2012, 559.

²⁰⁶ Prema Tóth i McClain: Riječ je o groblju u Abidosu.

svi ljudi koji ćete obići ovog pokojnog plemića, uzvodno i nizvodno!

(Kao kad) obožavate i slavite

Upuauta, gospodara svete zemlje, recite:

Kraljevska žrtva Ozirisa, gospodara Abidos, daje on

invokacijsku žrtvu u kruhu i pivu, govedini i peradi, lanu i odjeći, tamjanu i ulju, i svim

lijepim i čistim stvarima, ka-u čovjeka od festivala,

obožavanog od svojih (ravnopravnih) pratitelja i suradnika, čuvar pečata,

čuvar dvorane Kema-Maru, čija je riječ istinita.²⁰⁷

Ispod teksta prikazane su četiri osobe. Pokojnik Kema-Mar na lijevoj strani sjedi na stolici s lavljim nogama i naslonjačem, a okrenut je udesno. Na glavi nosi periku srednje veličine na kojoj se vide pramenovi izrezbareni nepravilnim linijama. Na glavi se ističe veliko uho, obrva, oko, nos i usta. Oko vrata nosi debeli ovratnik, a odjeven je u suknju koja je pojasom privezana oko struka te se pruža do koljena. Njegova lijeva ruka preklapa lakat desne ruke koja se spušta prema krilu, a riječ je o specifičnoj pozi koja označava trenutak kada je pokojnik spreman primiti žrtvene darove. Pored njega nalazi se žrtveni stol koji se sastoji od dvaju razina. Na prvoj je snop lana, a na drugoj dvije jednake vaze sa svetim uljima između kojih se nalazi posuda s parfemom. Desno od žrtvenog stola nalaze se tri osobe jedna iza druge. Prva je žena koja kleči, a licem je okrenuta prema Kemi-Maru. Ona ima dugu periku s izdvojenim pramenovima, od kojih je jedan zataknut iza uha i pada na njezino poprsje. Na licu joj se razabire izduženo oko i nos. Detalji njezine odjeće nisu vidljivi. Ruke drži u istoj pozi kao i pokojnik Kema-Mar. G. Tóth i M. McClain tvrde da je riječ je o gospodarici kuće koja je imala vodeću ulogu i uživala posebno poštovanje unutar kućanstva.²⁰⁸ Iznad njenog desnog ramena ispisan je tekst: *Gospodarica kuće Henut, čija je riječ istinita.*²⁰⁹ Druga osoba stoji iza žene koja kleči. Riječ je o muškarcu s kratkom kosom kojemu se na licu razabiru oči, nos i usta. On nosi oko vrata ovratnik, a odjeven je u dugu suknju opasanu pojasom oko struka. Njegova desna ruka s otvorenim dlanom ispružena je prema naprijed, dok je lijeva

---

²⁰⁷ Tóth i McClain 2012, 559.

²⁰⁸ Tóth i McClain 2012, 558.

²⁰⁹ Tóth i McClain 2012, 559.

spuštena prema dolje. Riječ je o pozi koju Edith Watts opisuje kao prizivanje božanstava.²¹⁰ Iznad i ispod njegove ispružene ruke ispisan je tekst: *Ta-nefer-tum rođen od I-kemai, koga je začeo čovjek od barke, Ankhti-fi, čija je riječ istinita.*²¹¹ Iza njega nalazi se duplo manja muška osoba bez perike, možda dijete. Ta je osoba urezana u stelu s manje detalja nego ostali likovi, pa mu se ne može identificirati lice ili odjeća. Međutim jasno se vidi položaj njegovih ruku koji je identičan prethodno spomenutom muškarcu, osim u jednome detalju. Naime, on u lijevoj ispruženoj ruci drži žrtvenu posudu. Iznad njegove figure nalazi se tekst: *Ta-seneb-su čija je riječ istinita.*²¹² Tóth i McClain navode da su ovo dvoje muških individua vjerojatno članovi kućanstva Kema-Mara.²¹³

U drugome se registru nalaze tri osobe, svaka u svome okviru koji je razdijeljen tekstom. Na desnoj strani registra ponovno je prikazan Kema-Mar. Ovoga puta stoji i okrenut je prema lijevoj strani. Njegova desna ruka s otvorenim dlanom ispružena je prema naprijed, dok je lijeva spuštена niz tijelo. On sada nosi kratku periku i odjeven je u dugu suknju. U okviru gdje se nalazi njegova figura ispisan je jedan stupac teksta koji se sadržajno nastavlja na tekst s lijeve strane ispisan u četiri stupaca:

Kema-mar, čija je riječ istinita, častan čovjek,

u ime kojeg djeluje njegov sin, voljeni, vjerni čuvar dvorane.

Kraljevska žrtva Ozirisa, gospodara Abidos, ka-u

vjernog čuvara dvorane u palači, Senefrua

*rođenog od gospodarice kuće Res-hetep, čija je riječ istinita.*²¹⁴

U središnjem dijelu registra, tj. lijevo od stupaca s tekstom, prikazan je Senefru, sin Kema-Mara. On je jedina figura koja osim Kema-Mara sjedi na stolici. Na glavi mu se ističe perika, uho i izduženo oko. Odjeven je u kratku suknju opasanu pojasom oko struka i s prorezom između nogu. Njegova lijeva ruka preklapa lakat desne. Iza njegovih leđa, ponovno stoji tekst ispisan u jedan i pol stupac:

---

²¹⁰ Watts 1998, 37.

²¹¹ Tóth i McClain 2012, 559.

²¹² *Ibid.*

²¹³ Tóth i McClain 2012, 558.

²¹⁴ Tóth i McClain 2012, 559.

*Nadglednik unutarnje dvorane Kuće života, Peher-sab
rođenog od Ilui.*

Taj tekst upućuje na identitet muškarca na lijevoj strani koji kleči. Na glavi nosi vrećastu periku srednje dužine s razdijeljenim pramenovima, a na licu mu se ističe izduženo oko. Njegove su ruke preklapljene tako da tvore istu pozu kao i kod Senefrua.

U trećem su registru ponovno tri osobe, dvije žene i jedan muškarac. Svi su orijentirani na desnu stranu. Kompozicija tog registra slična je maniri drugog registra. Dakle, individue se nalaze u okvirima koji su omeđeni stupcima teksta. Na desnoj strani ispisan je tekst:

*Gospodarica kuće Nemetet-sen, čija je riječ istinita,
rođene od Ketet, čija je riječ istinita.*²¹⁵

Iza tog se teksta nalazi dotična gospodarica kuće Nemetet-sen. Ona kleči, na glavi nosi dugu periku s pramenovima koji su odvojeni zakrivljenim linijama. Na licu joj se ističe izduženo oko. Njezina lijeva ruka preklapa lakat desne koja je položena na istaknuto koljeno. Iza njezinih leđa ispisan je tekst:

*Gospodarica kuće Bener-merut,
čija je riječ istinita, blažena.*²¹⁶

Tekst upućuje na prikaz ženske osobe koja se nalazi u središnjem dijelu registra. Njezin je izgled identičan prethodno spomenutoj ženi. Iza njezinih leđa ispisan je tekst u dva stupaca:

*Onaj koji se brine o dvorani, čovjek dobrog savjeta,
Imeni, čija je riječ istinita, blaženi.*²¹⁷

Tekst upućuje na mušku osobu koja kleči. Na glavi ima vrećastu periku s odijeljenim pramenovima. Na licu mu se ističe izduženo oko i špičasta, lažna brada. Oko vrata nosi ovratnik,

---

²¹⁵ *Ibid.*

²¹⁶ *Ibid.*

²¹⁷ Tóth i McClain 2012, 559.

a odjeven je u suknju koja je stegnuta pojasom oko struka. Njegova lijeva ruka preklapa lakat desne koja je položena na istaknuto koljeno.

5. 2. Novo kraljevstvo

5. 2. 1. Đehuti-hestuova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 8.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Međutim vanjske su linije nepravilne što znači da stela možda nije dovršena, a možda je to posljedica oštećenja. Luneta nije diferencirana od prikaza što je karakteristično za stele Novog kraljevstva. Hijeroglifski je tekst ispisan u dva i pol stupca koji su odijeljeni vertikalnim linijama, a nalazi se u gornjem lijevom dijelu stele. Jedan se stupac teksta nalazi iza prikaza Ozirisa i uokviren je linijama. Tekst nije preveden. Na steli su vidljivi tragovi oker crvene i zelene boje.

Na lijevoj strani nalazi se Đehuti-hestu koji je orijentiran prema desnoj strani gdje se nalazi Oziris. Na glavi nosi periku sastavljenu od odrezanih komada kose sklopljenih u kvadratiće. Ti su kvadratići kose usko poredani jedan pored drugoga, pa djeluju kao kapa. Perika prekriva cijelo čelo i uši, a spušta se do duljine njegovih ramena. Na njoj su vidljivi ostaci zelene boje. On je odjeven u dugu haljinu sa širokim rukavima koji se protežu do laktova. Čini se da oko struka ima privezanu pregaču čiji prednji dio ima oblik trokuta, a vide se i tragovi oker crvene boje. Cijela je haljina s pregačom ispunjena vertikalnim i horizontalnim linijama kako bi se istaknuli nabori na tkanini. Đehuti-hestu u lijevoj ruci drži uzicu na kojoj je privezan pavijan, a desnu drži podignutu prema Ozirisu što označava čin molitve i štovanja. Točno ispred njegove desne ruke nalazi se peteljka s otvorenim cvijetom lotosa koji je orijentiran prema Ozirisu. Ispod lotosa nalazi se visoki žrtveni stol s posudom koja ima poklopac i ručku na lijevoj strani. Ispod stola je izdužena biljka. Na desnoj strani stele nalazi se Oziris koji je dvostruko veći od adoranta. On je prikazan kao muškarac u stojećem položaju, a orijentiran je na lijevu stranu, tj. prema adorantu. Na njegovom se licu vide tragovi zelene boje, a razabire se izduženo oko s istaknutom zjenicom, nos, usta i izdužena brada. Na glavi nosi krunu *atef* koja predstavlja kombinaciju krune Gornjeg Egipta i dva pera kao simbol pravde. Tu su još na prednjem dijelu krune ovnovi rogovi. U prekriženim rukama drži kraljevske insignije, tj. štapove *heka* i *flagelum*.

5. 2. 2. Memijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 9.)

Stela je pravokutna sa zakrivljenim vrhom. Na području lunete, koja nije diferencirana od ostatka stele, dva su velika, simetrična udjat oka između kojih se nalazi znak šen. Ispod desnog oka nalazi se tekst u dva reda i jednom stupcu. Još se jedan stupac teksta nalazi na rubu lijeve strane stele uokviren jednostavnim linijama. Na dnu stele je dvjema horizontalnim linijama omeđen još jedan red teksta, najvjerojatnije je riječ o potpisu pisara. Tekst nije preveden. Na steli su vidljivi tragovi crvene boje.

Na lijevoj strani prikazan je bračni par koji sjedi na jednoj stolici s lavljim nogama i visokim naslonjačem za žrtvenim stolom prepunim darovima. Bračni je par orijentiran na desnu stranu. Memijeva žena nosi dugu periku, a njezino je uho otkriveno. Na licu su joj istaknuti oko, nos i usta. Ona je odjevena u usku haljinu koja otkriva konture njezina tijela, a proteže se do gležnjeva. Gornji dio haljine sastoji se od jedne naramenice koja je stegnuta za njezino lijevo rame, a lijeva je dojka otkrivena. Oko vrata nosi široku ogrlicu. Ona lijevom rukom grli svoga supruga. Memi ima kratku periku, a uho mu je otkriveno. Na licu se primjećuje izduženo oko, nos i usta. Oko vrata nosi široki ovratnik, a odjeven je u dugu, lepršavu pregaču koja je pojasom stegnuta oko struka. U lijevoj ruci drži peteljku s lotosovim cvijetom koju približava licu kao da ju nastoji mirisati. Ispod njihove stolice sjedi djevojčica za koju Janine Monnet Saleh tvrdi da im je kćer.²¹⁸ Prikaz njezine figure je nedorečen. Ona u ruci drži nešto što nalikuje na peteljku s lotosovim cvijetom. U središnjem dijelu prikaza, a ispred bračnog para je žrtveni stol srednje veličine na kojemu su redom posložene pogače i snop povrća. Desno od stola stoji dječak orijentiran prema stolu i bračnom paru. On nema periku, ćelav je. Na glavu mu se ističe uho, oko i usta. Oko vrata nosi ovratnik. Odjeven je u kratku suknju opasanu oko struka pojasom čiji ostatak pada prema naprijed. Njegova desna ruka podignuta je prema gore kao da pozdravlja pokojnike, a u lijevoj ruci drži svečani rupčić.

5. 2. 3. Ipujjeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 10.)

Stela je oštećena, ali sudeći prema izgledu, pravokutna je sa zaobljenim vrhom i sastoji se od dva registra. Njezina je luneta najviše oštećena, a ona ujedno predstavlja i dio prvog registra s

---

²¹⁸ Monnet Saleh 1970, 26.

prikazom. Dijelovi teksta su vrlo slabo vidljivi i nisu prevedeni. Na steli nema boje. Igor Uranić navodi da stela potječe iz grobnice TT 217 koja se nalazi u Deir el Medini.²¹⁹

S lijeve strane prvog registra Oziris sjedi na prijestolju i orijentiran je prema desnoj strani gdje se nalazi pokojnik. Ozirisova se glava djelomično vidi, ali je gotovo sigurno bio prikazan s krunom. Na licu mu se vidi oko i špičasta brada. U rukama drži *djed*, drvo života. Pored Ozirisa nalazi se visoki žrtveni stol na kojemu je posuda i lotosovo cvijeće. Desno od stola stoji pokojnik orijentiran na lijevo, tj. prema Ozirisu. Na glavi nosi periku srednje veličine. Crte lica nisu vidljive zbog izlizanosti stele. Odjeven je u dugu plisiranu suknju čiji prednji dio ima oblik trokuta. Suknja je zavezana oko struka uspravnim čvorom. Njegove su ruke pružene naprijed s dlanovima prema gore, a u desnoj ruci drži predmet koji nalikuje na mali, prijenosni žrtvenik sa slabo raspoznatljivim predmetima. Možda je riječ o hrani.

U drugom je registru prikazano pet individua kako stoje jedna iza druge, a orijentirani su prema lijevoj strani. Riječ je o dva muškarca, dvije žene i jednom muškom djetetu, a oni vrlo vjerojatno predstavljaju članove pokojnikove obitelji koji mu prinose darove. Iznad njihovih se glava nalazi hijeroglifski tekst, a Igor Uranić ističe kako se spominju imena Duat-em-mereset i Ta-Veret.²²⁰ Taj je dio stele također dosta izlizan, pa je teško pratiti detalje. Vidljivo je da su muškarci odjeveni u duge suknje i ruke drže ispružene prema naprijed s dlanovima prema gore. Žene imaju duge perike i odjevene su u duge, široke haljine. Prva žena (treća osoba po redu u registru) ima lijevu ruku podignutu prema goru, dok je desna spuštена i u njoj drži simbol *ankh*. Druga žena ima desnu ruku podignutu prema gore, a u lijevoj koja je spuštена drži predmet čiji se oblik ne može razabrati. Dijete je kako se čini skroz golo i ne nosi periku. Desna ruka mu je podignuta prema gore, a u lijevoj drži izduženu posudu ili vazu.

5. 2. 4. Jahmijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 11.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Sastoji se od dva registra s prikazima. Na području lunete koja nije diferencirana od ostatka stele su dva velika, simetrična udjat oka između kojih se nalazi znak šen. Na steli ima tragova oker crvene i zelene boje. Igor Uranić ističe da prizori

---

²¹⁹ Uranić 2007, 65.

²²⁰ Uranić 2007, 65.

gozbe na steli upućuju na nastanak u vrijeme XVIII. dinastije.²²¹ Stela je posvećena Jahimiju i njegovoj obitelji.

U prvome su registru prikazana dva bračna para kako sjede s lijeva i s desna za žrtvenim stolom jedni nasuprot drugima. Par s lijeve strane sjedi na stolici s lavljim nogama i visokim naslonjačem. Žena nosi dugu periku, a njezino je uho otkriveno. Na licu joj je istaknuto izduženo oko, nos i usta. Ona je odjevena u usku haljinu koja otkriva konture njezina tijela, a proteže se do gležnjeva. Gornji dio haljine sastoji se od jedne naramenice koja je stegnuta za njezino lijevo rame, a lijeva dojka je otkrivena. Ona svojim rukama obgrljuje muškarca. Muškarac nosi vrećastu periku srednje dužine. Na licu mu je vidljivo izduženo oko i nos. Oko vrata nosi široki ovratnik, a odjeven je u dugu suknju koja je na području listova prozirna. U lijevoj ruci koja je naslonjena na prsa drži peteljku s pupoljkom lotosovog cvijeta koji je okrenut prema dolje. Desna mu je ruka usmjerena prema žrtvenom stolu. Stol je srednje veličine, a na njemu se nalaze tri okrugle pogače, žrtvena posuda s poklopcem, vrč s pivom i poriluk. Drugi je bračni par prikazan gotovo identično kao i prvi: sjede na stolici, žena grli muškarca, nose jednaku odjeću, imaju jednake frizure. Muškarac također u ruci drži peteljku s pupoljkom lotosovog cvijeta, samo što u drugoj ruci ima i svečani rupčić. Iznad prikaza s bračnim parovima nalazi se red hijeroglifskog teksta koji nije preveden.

U drugom su registru prikazane tri osobe: dva muškarca i žena. Oni sjede na podu jedan iza drugoga i orijentirani su prema desnoj strani. Muškarci nose perike do ramena koje prekrivaju njihove uši. Na licima im se vidi izduženo oko, nos i usta. Odjeveni su u kratke suknje opasane pojasom oko struka. U skvrčenim lijevim rukama položenim na prsa drže peteljku s pupoljkom lotosovog cvijeta okrenutim prema dolje, dok su im desne ruke položene na podignuto lijevo koljeno. Na njihovim su tijelima vidljivi ostaci oker crvene boje. Žena koja se nalazi na desnoj strani registra ima dugu periku s pramenom koji se spušta na njezino poprsje, a zataknut je iza uha. Čini se da nosi identičnu haljinu kao i žene u prvome registru sa stegnutom naramenicom gdje je otkrivena dojka. U lijevoj ruci drži peteljku s pupoljkom lotosa, a desna joj je položena na podignuto koljeno. Među njima su, kako ističe Janine Monnet Saleh, ispisana dva imena: Neb i Olahmes.²²² Ispod drugog registra dvjema su horizontalnim linijama odvojena dva reda hijeroglifskog teksta. U prvome redu s lijeve strane, vide se tri hijeroglifska znaka koja označavaju

---

²²¹ *Ibid.*

²²² Monnet Saleh 1970, 27.

invokacijsku formulu *hetep-di-nisut*. Igor Uranić navodi kako je taj tekst napisan u čast gospodarice kuće Mai.²²³

5. 2. 5. Inehemova i Baket-nebetova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 12.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Sastoji se od dva registra s prikazima. Nažalost, gornji lijevi dio stele je u potpunosti oštećen i posred prvog registra se vidi linija koja indicira puknuće stele. Na tom se gornjem dijelu nalazi tekst ispisan u stupcima i odvojen vertikalnim linijama, ali se zbog oštećenja ne može procijeniti koliko ih ima. Na steli se nazire ostatak oker crvene boje.

U prvome su registru prikazane dvije žene tijekom čina štovanja Ozirisa koji sjedi na prijestolju. Žene se nalaze s lijeve strane registra i stoje jedna iza druge, a orijentirane su prema desnoj strani, tj. prema Ozirisu. Žena koja se nalazi na krajnjoj lijevoj strani niža je od žene koja se nalazi ispred nje. Ona nosi dugu periku koja joj prekriva uho, a jedan joj deblji pramen pada na desno rame. Perika je ukrašena pupoljkom lotosova cvijeta. Ona nosi dugu, široku haljinu dizajniranu tako da joj je gornji dio lijeve ruke omotan, a desna je ruka otkrivena. Čini se da je haljina prozirna jer se vide konture njezinih nogu. Ona u lijevoj ruci drži dugačak, otvoreni cvijet lotosa, dok desnu ruku drži ispruženu prema naprijed s dlanovima prema gore, tj. u pozi štovanja božanstva. Žena koja se nalazi ispred nje također nosi dugu periku ukrašenu cvijetom i ona prekriva gornji dio njene desne ruke. Odjevena je u identičnu haljinu kao i žena iza nje. Njezine su obje ruke ispružene naprijed s dlanovima podignutim prema gore. Između nje i Ozirisa nalazi se žrtveni stol s darovima u hrani. Na njemu se nalaze dvije okrugle i jedna ovalna pogača te stilizirani lotosov cvijet. Oziris je orijentiran prema adoranticama, tj. na lijevu stranu. Dio gdje se nalazi njegova glava s krunom je oštećen. Međutim, prema lažnoj bradi koja se nazire iz predjela glave i jednoj od kraljevskih insignija, tj. štapu *heka*, može se tvrditi da je riječ o Ozirisu.

U drugom se registru nalaze tri individue. Na lijevoj je strani svećenik koji vrši libaciju. On je orijentiran prema desnoj strani. Na glavi nosi periku srednje veličine koja prekriva njegovo čelo i uši. Oko vrata nosi široki ovratnik, a odjeven je u dugu suknju na čijoj se prednjoj strani

---

²²³ Uranuić 2007, 65.

nalazi zategnuta pregača u obliku trokuta. On u svojoj lijevoj ruci drži posudu s tamjanom²²⁴ iz koje se nazire dim. U desnoj ruci drži žrtvenu vazu, a iz nje proljeva tekućinu na snop lana i lotosov cvijet koji se nalaze na žrtvenom stolu ispred njega. Ispred svećenika i žrtvenog stola stoji muškarac. On je ćelav i odjeven je u suknju svezanu oko struka gdje se nazire uspravan čvor. Prednji dio suknje trokutastog je oblika s naborima koji su sa strane izraženi vertikalnim linijama. On u svojoj desnoj ruci drži peteljku s otvorenim lotosovim cvijetom koji je približen njegovom licu kao da ga nastoji mirisati. Lijeva mu je ruka spuštena uz tijelo. Iza muškarca nalazi se još jedan žrtveni stol s istim darovima kao i na prethodnom, tj. snopom lana i lotosovim cvijetom. Iza stola stoji žena s dugom perikom ukrašenom cvijetom i odjevena u dugu haljinu u istoj maniri kao i žene u prvome registru. Ona također u svojoj lijevoj ruci drži otvoreni lotosov cvijet koji je približen njenom licu, a desna joj je ruka spuštena niz tijelo.

5. 2. 6. Njeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 13.)

Stela je kvadratna s blago izduženim špičastim vrhom, tzv. piramidionom. Tekst se nalazi unutar okvira s prikazom na gornjem dijelu. Ispisan je u četiri mala stupca odvojena vertikalnim linijama i nije preveden. Na podnožju stele vidljivi su ostaci crvene boje.

Unutar piramidiona nalazi se šakal koji leži na prsima i orijentiran je na lijevu stranu. On se nalazi na postolju i simbolizira Anubisa. Iznad njegovih se leđa nalazi *flagelum*, jedna od kraljevskih insignija.

Na desnoj strani stele nalazi se Oziris u obliku nepokretnog muškarca. On stoji na postamentu, pa je vrlo vjerojatno riječ o njegovu kulturnom kipu. Kip je orijentiran prema lijevoj strani. Na glavi nosi krunu *atef* koja se sastoji od krune Gornjeg Egipta i dva pera kao simbol njegova kulta. On je prikazan kako s obje ruke drži *djed*, drvo života. Pored njega je žrtveni stol ispod kojega se nalaze dvije vaze: jedna široka, a druga uska. Na stolu je žrtvena posuda s poklopcem i otvorenim lotosovim cvijetom. Na lijevoj strani stoji adorant okrenut prema Ozirisu, tj. na desnu stranu. On ne nosi periku, ćelav je, a detalji na njegovom licu nisu očuvani. Odjeven

---

²²⁴ Gardiner 1957, 501.

je u dugu pregaču, omotanu oko struka i zavezanu uspravnim čvorom. Njegove su ruke ispružene naprijed s dlanovima podignutim prema gore, u pozi štovanja božanstva.

5. 2. 7. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 14.)

Stela je četvrtastog oblika. Oštećena je po rubovima, a njezine su vanjske plohe grube što znači da je možda bila fragment zida ili lažnih vrata. Igor Uranić ističe da stela pripada razdoblju Ramesida.²²⁵ Na gornjem je dijelu stele u osam stupaca ispisan hijeroglifski tekst odvojen vertikalnim linijama. U gornjem dijelu drugog stupca s lijeva može se iščitati invokacijska formula *hetep-di-nisut*. Na steli nema tragova boje.

Na desnoj se strani prikaza nalazi muškarac koji kleči tako da mu je desno koljeno podignuto, a lijevo spuštено na tlo. On je orijentiran na lijevu stranu. Njegov gornji dio tijela omeđen je stupcima u kojima je ispisan tekst. Muškarac nosi periku srednje dužine koja prekriva njegovo čelo i uši. Na licu mu se ističu oko, nos i usta. Odjeven je u haljinu koja se sastoji od dva dijela. Donji se dio sastoji od široke suknje koja prekriva polovicu leđa, a otkriva trbuh. Gornji dio haljine sastoji se od dvije stegnute naramenice koje su najšire na mjestu gdje su pričvršćene na donji dio haljine. Naramenice prekrivaju njegova prsa, ali ne i trbuh i područje ispod pazuha. U njegovom se krilu nalaze dvije kitice cvijeća, jedna je položena na desno koljeno, a druga se preko lijevoga spušta prema tlu. Muškarčeve su ruke ispružene naprijed s dlanovima podignutim prema gore, u pozi štovanja božanstva. Ispred njega nalazi se žrtveni stol na kojemu su posložene dvije pogače, a između njih je kolač. Sadržaj na stolu omeđen je polukružnom linijom što djeluje kao prozirni poklopac kojim se nastojala prekriti hrana. Na lijevoj strani stele sjedi Oziris na prijestolju, a okrenut je prema adorantu, tj. na desnu stranu. Dio stele gdje se nalazi njegova kruna je oštećen, a na licu su očuvani detalji poput uha i izraženog nosa. On je prikazan u obliku mumije, a u prekriženim rukama drži kraljevske insignije: štapove *heka* i *flagelum*.

5. 2. 8. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 15.)

Stela je kvadratna s blago izduženim špičastim vrhom, tzv. piramidionom. Ispod piramidiona je prikaz omeđen okvirom koji prati oblik stele. Na steli nema tragova boje.

---

²²⁵ Uranić 2007, 68.

Unutar piramidiona nalazi se Anubis u obliku šakala koji leži na prsima i orijentiran je na desnu stranu. Iznad njega je u dva mala stupca ispisan hijeroglifski tekst.

U gornjem se, zaobljenom dijelu, nalazi tekst ispisan u pet stupaca odvojenih vertikalnim linijama. Ispod teksta je prikaz adoranta pred Ozirisom. Igor Uranić ističe da je najvjerojatnije riječ o svećeniku koji nosi ime Seniru.²²⁶ Stoji s desne strane, a okrenut je na lijevo prema Ozirisu. On ne nosi periku, ćelav je, a odjeven je u suknju svezanu oko struka gdje se nazire uspravan čvor. Prednji dio suknje trokutastog je oblika. Njegove su ruke ispružene naprijed s dlanovima podignutima prema gore, u pozi štovanja božanstva. On stoji na nižoj razinu u odnosu na prijestolje na kojem sjedi Oziris i na kojoj se nalazi žrtveni stol. Na žrtvenom su stolu posložene dvije okrugle posude između kojih je posuda s poklopcem i nekoliko izduženih predmeta koji nalikuju na neku vrstu povrća. Lijevo od žrtvenog stola je Oziris koji sjedi na prijestolju. Prikazan je u obliku muškarca. Na glavi nosi krunu *atef* koja predstavlja kombinaciju krune Gornjeg Egipta i dva pera. Na licu mu se ističu oko, nos, usta i lažna brada. U skvrčenoj desnoj ruci drži kraljevske insignije, tj. štapove *heka* i *flagelum*, a u lijevoj izduženi štap od trstike.

5. 2. 9. Rahotepova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 16.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Tekst i prikaz su vrlo izlizani. Sastoji se od dva registra. Luneta je spojena s prvim registrom. U području lunete nalaze se dva velika udjat oka između kojih je znak šen i žrtvena posuda. Na steli nema tragova boje.

Na desnoj strani prvoga registra Rahotep i njegova žena sjede za žrtvenim stolom. Oni su usmjereni prema lijevoj strani. Muškarac sjedi ispred žene, a ona ga obrljuje oko ramena. On ima periku srednje dužine koja mu prekriva čelo i uši. Detalji njegove odjeće nisu jasno vidljivi, ali čini se kako je odjeven u dugu suknju. U desnoj ruci, točno pred licem, drži otvoreni cvijet lotosa, a lijeva mu je položena na koljena. Žena ima dugu periku koja se proteže do polovice leđa te prekriva njezino čelo i uši. Odjevena je u dugu haljinu čiji su nabori istaknuti zaobljenim linijama u području nogu. Ispred bračnog je para žrtveni stol ispod kojega su dvije izdužene vaze. Na stolu je jedan ovalni kruh, vrč s pivom²²⁷, posuda s poklopcem, komad mesa i guska. Na lijevoj strani

---

²²⁶ Uranić 2007, 72.

²²⁷ Gardiner 1957, 530.

stoji svećenik koji obavlja libaciju. On nema periku, a odjeven je u haljinu koja se spušta do koljena. Preko haljine je ogrnut leopardovom kožom čije noge i rep padaju prema dolje. On u svojoj desnoj ruci drži posudu s tamjanom²²⁸ iz koje se nazire dim. U lijevoj ruci drži žrtvenu vazu iz koje proljeva tekućinu po Rahotepu i njegovoj ženi. Tekućina je prikazana stiliziranim cik-cak linijama tako da izgleda kao da lebdi prema smjeru gdje se nalazi bračni par. Iznad svećenikove glave ispisan je hijeroglifski tekst u jednome stupcu, a Janine Monnet Saleh ga prevodi kao: *Svećenik-čitač Rahotep*.²²⁹

U drugom je registru uprizorena slična scena. Na lijevoj strani, sudeći prema odjeći, stoji isti svećenik. On ovdje vrši libaciju nad hranom koja je složena na žrtvenom stolu. U rukama drži žrtvenu vazu iz koje, vjerojatno, proljeva tekućinu. Međutim, taj je dio oštećen tako da se ne vidi gornji dio vaze. Iznad njegove glave ispisan je isti tekst kao i u prvome registru. Sadržaj na i ispod žrtvenog stola identičan je stolu iz prvog registra. Na desnoj su strani dvije žene. Igor Uranić navodi kako je možda riječ o Rahotepovim kćerima.²³⁰ Prva žena stoji ispred žrtvenog stola, a u desnoj ruci prislonjenoj na prsa drži peteljku s otvorenim lotosovim cvijetom koji se nalazi ispred njezina lica, dok joj je lijeva ruka spuštена niz tijelo.²³¹ Ona nosi dugu periku, a odjevena je u dugu, usku haljinu. Druga žena sjedi na stolici s lavljim nogama i visokim naslonjačem. Ona ima dugu periku koja prekriva njezino čelo i uši. Odjevena je dugu haljinu koja je malo šira u donjem dijelu jer su linijama istaknuti nabori na tkanini. Ona također u desnoj ruci drži peteljku s lotosovim cvijetom koji se nalazi ispred njezina lica, a desna joj je ruka položena na koljena.

5. 2. 10. Akuova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 17.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom, tj. lunetom koja je odvojena horizontalnom linijom. Ispod lunete su dva reda hijeroglifskog teksta, također odvojeni horizontalnom linijom. U prvome redu s lijeve strane vidi se invokacijska formula *hetep-di-nisut*. Dijelovi teksta još se nalaze u prvome i drugome registru. Tekst nije preveden. Međutim, Igor Uranić spominje da je

---

²²⁸ Gardiner 1957, 501.

²²⁹ Monnet Saleh 1970, 28.

²³⁰ Uranić 2007, 75.

²³¹ Peteljka se ne vidi zbog izlizanosti, no pored njezina lica se nazire lotosov cvijet.

ime Aku oštećeno, a ispod njega se vidi grebanje površine što interpretira kao uzurpaciju spomenika.²³² Na steli se vide ostaci crvene i zelene boje.

U luneti su dva udjat oka, a između njih je znak šen. Zjenice udjat očiju obojene su crvenom bojom, a na njihovom okolnom dijelu i obrvama se vide ostaci zelene boje. Na obrisnim linijama znaka šen također se vide ostaci zelene boje, dok je središnji dio ispunjen crvenom bojom.

Na desnoj strani prvog registra pokojnik sjedi za žrtvenim stolom na bogato ukrašenoj stolici s bikovskim nogama i visokim naslonjačem. On je okrenut prema lijevoj strani. Na glavi nosi periku sastavljenu od odrezanih komada kose sklopljenih u kvadratiće. Ti su kvadratići kose usko poredani jedan pored drugoga, pa djeluju kao kapa. Perika prekriva čelo, ali ne i uši. Na licu mu se ističe izduženo oko, nos i usta. Oko vrata nosi široki ovratnik. Odjeven je u suknju koja je zavezana oko struka gdje se nazire uspravan čvor. Suknja ima prorez između nogu, a proteže se do koljena. Donji je rub suknje ukrašen dvjema linijama. Njegovo je tijelo obojeno u crvenu boju. On u desnoj ruci drži dugačak štap koji je usmjeren prema lijevoj strani. U lijevoj ruci, koja djeluje kao da je u pokretu spuštanja prema krilu, drži svečani rupčić. Pored pokojnika je visoki žrtveni stol. Na stolu dominira bogato ukrašena vaza sa špičastim vrhom na koju je prislonjena kitica cvijeća, a pored nje su pogače. Na lijevoj strani stoji adorant okrenut prema pokojniku, vjerojatno član njegove obitelji. On ima kratku periku, a na licu mu se naziru oko, nos i usta. Oko vrata nosi ovratnik. Odjeven je u kratku trokutastu suknju koja završava iznad koljena. Riječ je o suknji koja je omotana i svezana uspravnim čvorom oko njegova struka, a unutarnji rub, tj. nabor tkanine je izvrnut prema naprijed. Njegove su ruke spuštene niz tijelo koje je obojeno u crvenu boju.

U drugome su registru prikazane četiri individue, vjerojatno članovi obitelji pokojnika. Riječ je o muškarcu koji je na lijevoj strani jednim stupcem hijeroglifskog teksta odvojen od tri žene na desnoj strani. Muškarac je okrenut na desnu stranu. Na glavi nosi periku srednje dužine koja mu prekriva čelo i uši, a na licu mu se razabiru izduženo oko, nos i lažna brada. Oko vrata nosi ovratnik, a odjeven je u kratku suknju koja je omotana prozirnom pregačom i prostire se do listova. Na desnoj strani, jedna iza druge, stoje tri žene različitih visina. One su okrenute prema lijevoj strani. Sudeći prema visini, počevši s lijeva na desno, prva je ženska osoba djevojčica, druga je djevojka, dok je treća starija žena, možda njihova majka. Djevojčica ima kosu svezanu u rep, a

---

²³² Uranić 2007, 77.

oko glave joj se nazire ukrasni vjenčić. Oko vrata nosi ogrlicu, a odjevena je u usku haljinu koja otkriva konture njezina tijela te se proteže do gležnjeva. Gornji dio haljine sastoji se od jedne naramenice koja je pričvršćena za donji dio. Naramenica je stegnuta oko njezinog lijevog ramena, dok desno rame i dojka ostaju otkriveni. Njezine su ruke spuštene uz tijelo. Djevojka koja stoji iza prikazana je identično kao djevojčica, samo viša od nje. Žena iza njih je najviša. Na glavi nosi dugu periku ukrašenu vrpčama. Haljina i položaj ruku identičan je kao kod prethodno opisanih ženskih osoba. Iznad njih nalazi se red hijeroglifskog teksta, a naslanja se na vertikalni stupac koji odvaja muškarca i tri žene.

5. 2. 11. Pa-heri-peđetova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 18.)

Stela je četvrtastog oblika s manjim oštećenjem na donjem lijevom uglu. Njezine su vanjske plohe grube, pa je možda riječ o lažnim vratima ili fragmentu zida. Središnji dio gornjeg dijela stele ukrašen je piramidalnim okvirom unutar kojega je na postolju prikazan Anubis u zoomorfnom obliku šakala. On leži na trbuhu, a okrenut je na desnu stranu. Njegova je čeljust otvorena, a ispred se nalazi predmet nalik čaši. Iznad njega su četiri hijeroglifska znaka. Izvan piramidalnog okvira, s lijeve i desne strane dva su velika udjat oka. Ispod se nalazi prikaz koji je omeđen tako da izgleda kao pravokutna stela sa zaobljenim vrhom. Taj se okvir sastoji od dva registra s prikazom i tekstom koji nije preveden. Na steli se razabiru ostaci oker crvene boje. Igor Uranić ističe kako je riječ o steli iz doba Ramesida koja je posvećena upravitelju kraljevske ergele Pa-heri-peđetu koji je bio pokopan u grobnici TT 183, u Tebi.²³³ Grobnica je pripadala plemiću Nebsumenuu.²³⁴

Na zaobljenom vrhu prvoga registra u osam stupaca ispisan je hijeroglifski tekst odvojen vertikalnim linijama. Na lijevoj strani stoji Oziris u obliku muškarca, a orijentiran je na desnu stranu. On stoji na postamentu, pa je zasigurno riječ o kipu kultnog božanstva. Na glavi nosi krunu koja je ovdje prikazana kao kombinacija krune Gornjeg Egipta i jednog pera. Tu su još na prednjem dijelu krune ovnovi rogovi između kojih se nalazi solarni disk. U prekrštenim rukama drži kraljevske insignije, tj. štapove *heka* i *flagelum*. Ispred njega je mali žrtveni stol s pogačama različitih oblika. Iznad njega je polukružna linija s resicama koja omeđuje hranu. Na desnoj su

---

²³³ Uranić 2007, 77.

²³⁴ *Ibid.*

strani tri osobe koje stoje jedna iza druge, a usmjereni su na lijevu stranu prema Ozirisovom kipu. To su redom s lijeva na desno: Pa-heri-peđet, njegova žena Iniahai²³⁵ te njihova kćer. Pa-heri-peđet na glavi ima periku srednje dužine koja je ukrašena vrpcom, a prekriva mu čelo i uši. Odjeven je u dugu haljinu koja je omotana oko njegova tijela i privezana pojasom koji se dijagonalno nazire oko trbuha. Krajnji dio pojasa spušta se ispod njegova struka, također dijagonalno prema koljenima. Čini se da je gornji dio haljine prebačen samo preko desnog ramena prekrivajući pritom gornji dio desne ruke, dok je lijeva ruka u potpunosti otkrivena. Ruke su mu ispružene prema naprijed s podignutim dlanovima u pozi štovanja božanstva. Njegova žena Iniahai ima dugu periku ukrašenu debljom vrpcom. Na glavi nosi izduženu, ovalnu kapu na koju je prišiven lotos čiji se otvoren cvijet nalazi iznad njezina lica, a peteljka se pruža niz periku. Odjevena je u dugu, široku haljinu dizajniranu tako da joj je gornji dio desne ruke omotan, a lijeva je ruka otkrivena. Čini se da je haljina prozirna jer se vide konture njezinih nogu. Ruke su joj u identičnom položaju kao i kod Pa-heri-peđeta. Njihova je kćer niža. Nosi dugu periku bez ukrasa. Odjevena je u istu haljinu kao i majka. U desnoj ruci koja je spuštена drži malu peteljku s otvorenim lotosovim cvijetom, a lijeva joj je ruka podignuta prema gore.

U drugome su registru ponovno prikazani Pa-heri-peđet i njegova supruga Iniahai kako sjede za žrtvenim stolom. Oni sjede na lijevoj strani, svaki na svom stolcu s visokim naslonjačem, a okrenuti su prema desnoj strani. Iniahai izgleda identično kao i u prvome registru, samo što lijevom rukom grli supruga, a u desnoj ruci drži lotosov cvijet. Pa-heri-peđet sada ne nosi periku, ali je odjeven u identičnu haljinu. Lijeva mu je ruka ispružena prema žrtvenom stolu, dok u desnoj drži izduženu vazu. Mali žrtveni stol na kojemu se nalazi snop lana dijeli bračni par od dvije osobe koje stoje na desnoj strani. Oni su okrenuti prema bračnome paru, tj. na lijevu stranu. Ispred žrtvenog stola stoji muškarac, vjerojatno svećenik, koji vrši libaciju. On nema periku, a odjeven je u dugu suknju na čijoj se prednjoj strani nalazi zategnuta pregača u obliku manjeg trokuta. On u svojoj desnoj ruci drži posudu s tamjanom iz koje se nazire dim, a u lijevoj ruci drži vrč s lijevkom iz kojega prolijeva tekućinu na snop lana koji se nalazi na žrtvenom stolu. Iza njega, također okrenuta prema bračnom paru, stoji ženska osoba. Možda je riječ o kćeri bračnog para prikazanoj u prvome registru, koja je sada odrasla žena. Kako bilo, ona nosi dugu periku koja je ukrašena snopovima kose složenim u kvadratiće. Na glavi nosu trokutastu kapu s otvorenim cvijetom lotosa.

---

²³⁵ Uranić 2007, 77.

Njezina je haljina identična onoj koju nose žene u prvome registru. Ona je viša od muškarca koji stoji ispred nje. Ruke su joj ispružene prema naprijed s podignutim dlanovima u pozi štovanja. Iznad čitavog registra je u osam malih stupaca ispisan hijeroglifski tekst. Deveti je stupac najduži i on razdvaja muškarca i ženu na desnoj strani.

5. 3. Treće međurazdoblje

5. 3. 1. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 19.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom. Prikaz je vrlo izlizan, dok je tekst u nešto boljem stanju. Luneta nije diferencirana od prikaza, a na njenom se području nalazi silueta sunčevog diska. Glavnina je teksta pozicionirana na dnu stele, ispod prikaza. Sastoji se od dva reda odvojenih horizontalnim linijama. Dio teksta se može vidjeti iznad figura na prizoru. Tekst nije u potpunosti preveden, a Igor Uranić ističe kako se čini da je stela posvećena muškoj osobi imena Pef-nef-di-Bastet. On je možda bio svećenik jer su mu navedene titule *akh* i *heri-heb*, a one su bile česte za vrijeme XXII. dinastije.²³⁶ Na steli se naziru tragovi boje u praznom polju ispod teksta.

Figure na steli djeluju kao siluete, dakle, uopće nema detalja. U središnjem dijelu prizora raspoznatljiv je Oziris koji sjedi na prijestolju. On na glavi nosi krunu *atef*, a u rukama vjerojatno drži kraljevske insignije, štapove heka i flagelum jer se jasno vidi kako su savijene na prsima. Iza njega na lijevoj strani stoji Izida. Ona iznad glave ima sunčev disk. U desnoj ruci nosi znak *ankh*, a lijeva joj je ispružena u smjeru gdje sjedi Oziris. Iznad Izide vidljivo je nekoliko hijeroglifskih znakova. Na desnoj strani prizora stoji adorant ili adorantica s djetetom. Oni su okrenuti prema Ozirisu tj., na lijevo. O njihovoj se odjeći i frizuri ne može previše kazati. Njihove su ruke ispružene prema naprijed, u pozi štovanja božanstva, a u njima drže izdužene žrtvene posude s ručkama. Iznad njih nalazi se tekst ispisan u dva mala stupca.

5. 4. Kasno razdoblje

5. 4. 1. Kemina drvena stela (katalog br. 12. 2. 20.)

Stela je kvadratna sa zaobljenim vrhom. Lice stele je poprilično izblijedjelo, no još se uvijek nazire tekst i prikaz. U gornjem zaobljenom dijelu nalazi se solarni disk s krilima i dvama

---

²³⁶ Uranić 2007, 68.

ureusima, a obojen je crvenom i zelenom bojom. Ispod diska je tekst ispisan crnom bojom u šest stupaca odvojenih vertikalnim linijama. Tri su stupca na desnoj strani prekriveni desnim krilom sunčeva diska. Tekst nije preveden, ali Igor Uranić navodi kako je stela posvećena Kemi.²³⁷ Podloga stele je bijela, no još se osim već spomenute crvene i crne ističe zelena boja.

Na lijevoj strani stele prikazan je bog Re-Harakhte koji sjedi na niskoj kvadratnoj stolici postavljanoj na povišenoj platformi. On je uprizoren u obliku mumije s ljudskim tijelom i glavom sokola. Iznad njegove se glave nalazi solarni disk omotan kobrom. Disk je obojen crvenom bojom. U prekriženim rukama drži kraljevske insignije, odnosno štapove *heka* i *flagelum*. Ispred njega se nalazi nešto što nalikuje na religijski, magični predmet²³⁸ koji je načinjen od ispunjene kože bezglave životinje vezane za štap umetnut u stalak. U središnjem dijelu prikaza nalazi se žrtveni stol srednje veličine ispod kojega su smeđe vaze sa zelenim biljkama. Na stolu su pogače, biljke i jedan otvoreni lotosov cvijet. Na desnoj strani stoji adorant. On ima periku srednje dužine, a uho mu je otkriveno. Oko glave ima zavezanu ukrasnu vrpce za koju je zataknut lotosov cvijet. Završetak vrpce pada niz njegovu periku. Na licu se nazire izduženo oko i nos. Oko vrata nosi zeleni, široki ovratnik. Odjeven je u suknju koja se pruža do koljena. Na prednjoj strani vidi se dijagonalna linija koja dijeli vanjski od unutarnjeg dijela tkanine suknje koja je omotana i privezana pojasom. Pojas je istaknut linijama oko njegova struka. Lijeva mu je ruka ispružena s dlanovima podignutim prema gore, a u desnoj ruci drži predmet koji nudi božanstvu. Predmet nalikuje na izduženu posudu ukrašenu s četiri horizontalne linije. Njegovo je tijelo obojeno u crvenu boju.

5. 4. 2. Nkehem-Mutova drvena stela (katalog br. 12. 2. 21.)

Stela je kvadratna sa zaobljenim vrhom. Lijevi gornji rub stele je odstranjen. U gornjem zaobljenom dijelu su dva udjat oka između kojih je solarni disk s dva ureusa. Ureusi nose krune Gornjeg Egipta, a s njih na tankom konopcu vise simboli ankh. Igor Uranić navodi kako između dva ureusa piše: *Behdet-grad velikog boga*.²³⁹ Ispod toga je u sedam stupaca ispisan hijeroglifski

---

²³⁷ Uranić 2007, 200.

²³⁸ Imiut simbol (*jmy-wt*)

²³⁹ Uranić 2007, 200

tekst odijeljen vertikalnim linijama. U četvrtom stupcu slijeva se na vrhu ističe invokacijska formula *hetep-di-nisut*. Na steli dominira narančasta, ali su zastupljene žuta i zelena boja.

Na lijevoj strani stele prikazan je, kako ističe Uranić, bog Ptah-Sokar-Oziris²⁴⁰, iako tvrdim da je riječ o Re-Harakhteu. On sjedi za žrtvenim stolom na niskoj kvadratnoj stolici postavljanoj na povišenoj stepenici ukrašenoj trima tankim horizontalnim linijama. Uprizoren je u obliku mumije s ljudskim tijelom i glavom sokola. Iznad njegove se glave nalazi narančasti solarni disk omotan žutom kobrom. Disk je obojen crvenom bojom. U prekrštenim rukama narančaste boje drži žute kraljevske insignije, odnosno štapove *heka* i *flagelum*. Ispred njega se na povišenoj stepenici nalazi žrtveni stol. Ispod stola su dvije izdužene zelene biljke u smeđim vazama. Na stolu je žrtvena posuda žute boje s poklopcem iza koje se nalazi kitica cvijeća i nešto što nalikuje na pticu, a povrh posude je otvoreni lotosov cvijet s peteljkom zelene boje. Pokojnik Nekhem-Mut stoji na desnoj strani stele okrenut prema božanstvu. Nosi periku srednje dužine, ostavljajući uho otkriveno. Na glavi nosi jajoliku kapu ukrašenu lotosom čiji cvijet pada preko njegova čela. Vanjski dio kape još je ukrašen valovitom linijom po sredini te je obojena narančastom i žutom bojom. Na licu mu se razabiru izduženo oko, nos, usta i lažna brada. Odjeven je u dugu prozirnu suknju stegnutu čvorom oko struka na koju je pričvršćena naramenica. Ona se dijagonalno proteže gornjim dijelom tijela do desnog ramena. Njegove su ruke podignute prema gore, a prikazane su na jednakoj razini kao i sadržaj predmeta na žrtvenom stolu. Iza pokojnika nalazi se dugi štap s debljim, ovalnim vrhom na kojemu je jedno pero obojeno u narančastu, zelenu i žutu boju. To je simbol zapada. Čini se da je na lijevoj strani, iza božanstva, postavljen štap koji simbolizira istok, no taj je dio stele odlomljen.

5. 4. 3. Ta-di-Hor-nefer-irtijeva drvena stela (katalog br. 12. 2. 22.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom, odnosno lunetom koja je odvojena od registra s prikazom. Ispod prikaza je u pet redova ispisan tekst crnom bojom. Redovi s tekstom odijeljeni su debljim zelenim horizontalnim linijama. Tekst nije preveden. Na steli je boja poprilično dobro očuvana, dominira tamno zelena, ali su zastupljene tamno crvena i žuta boja.

---

²⁴⁰ *Ibid.*

Unutar lunete su, kako ističe Igor Uranić, krila Horusa Behdetskog²⁴¹, ispod kojih je u jednome redu ispisan hijeroglifski tekst. Ispod lunete je registar s prikazom omeđen pravokutnim ukrasnim okvirom ispunjenim malim žutim, zelenim i crvenim kvadratićima.

Na desnoj strani u registru s prikazom stoji pokojnik. On nema periku. Na licu mu se može razabrati izduženo oko, a oko vrata nosi zeleni ovratnik. Odjeven je u dugu bijelu suknju koja je na stražnjoj strani omotana zelenom pregačom. Ona je svezana uspravnim čvorom oko struka tako da tkanina na prednjoj strani ima oblik trokuta. Njegove su ruke s dlanovima podignute prema naprijed u pozi štovanja božanstva. Ispred njega je zeleni žrtveni stol na kojemu se nalaze mala žrtvena posuda i velika peteljka s lotosovim cvijetom orijentiranim prema lijevoj strani na kojoj se nalaze bogovi. To su redom, s desna na lijevo: sokolsko božanstvo²⁴² koje u ruci drži žezlo, potom Izida odjevena u tamno crvenu haljinu koja u lijevoj ruci drži sistrum i Neftida, također u tamno crvenoj haljini koja u desnoj ruci najvjerojatnije drži simbol *ankh*. Iza reda božanstva se na otvorenom lotosovom cvijetu nalaze četiri Horusova sina. Oni su dvostruko manji od božanstva ispred njih. To su, s desna na lijevo: Hapi s glavom babuna, Imset s glavom čovjeka, Duamutef s glavom šakala i Kebehsenuet s glavom sokola.

5. 4. 4. Nebankhova drvena stela (katalog br. 12. 2. 23.)

Stela je pravokutna sa zaobljenim vrhom, tj., lunetom. Ukrasni okvir koji se sastoji od žutih, zelenih i crvenih kvadratića omeđuje oblik cijele stele. Ispod lunete je red dekorativnih elemenata obojenih crvenom bojom, a ispod toga su dva registra: prvi s prikazom omeđen debljim zelenim linijama i drugi koji se sastoji od sedam redova teksta odijeljenih također s debljim zelenim linijama. Tekst nije preveden, a i vrlo slabo je očuvan. Podloga stele je tamno zelena, ali je zastupljena i crvena boja.

Luneta je diferencirana od ostatka stele horizontalnom linijom dekoriranom isto kao i okvir stele. Unutar lunte su krila Horusa Behdetskom²⁴³ sa sunčanim diskom u sredini s kojeg se spuštaju dva ureusa.

---

²⁴¹ Uranić 2007, 204.

²⁴² Možda je riječ o Re-Harakhteu.

²⁴³ Uranić 2007, 204.

Na desnoj strani nalazi se pokojnik koji je orijentiran na lijevu stranu. Na glavi nosi kapu ukrašenu dvjema vertikalnim linijama. Ima periku srednje dužine, a uho mu je otkriveno. Odjeven je u dugu suknju stegnutu pojasom oko struka na koju je pričvršćena naramenica koja se dijagonalno proteže gornjim dijelom tijela do desnog ramena. Na suknji su vidljive linije koje označavaju nabor tkanine. Njegove su ruke podignute prema gore u pozi štovanja božanstva. Ispred pokojnika je žrtveni stol na kojemu se nalazi izdužena vaza, a na njoj je peteljka s otvorenim lotosovim cvijetom koji je orijentiran na lijevu stranu gdje se nalaze božanstva. Red božanstava je okrenut prema pokojniku i žrtvenom stolu, tj. na desnu stranu. To su redom, s desna na lijevo, sokolsko božanstvo²⁴⁴ koje s obje ruke drži žezlo, a iza njega je Izida. Potom slijede četiri Horusova sina: Imset s glavom čovjeka, Duamutef s glavom šakala, Hapi s glavom babuna i Kebehsenuof s glavom sokola. Oni u rukama drže pera sa zelenim i crvenim vrpčama. Sva su božanstva prikazana u obliku mumija jer se na njihovim tijelima vide linije koje označavaju povoje. Linije koje oblikuju sve figure na prikazu su crvene boje.

6. Stele iz AMZ-a kao izvor za poznavanje pogrebnih običaja

Nakon detaljne analize zagrebačkih stela slijedi interpretacija podataka prema trima kategorijama koje su važne za indikaciju određenih aspekata pogrebnih običaja starih Egipćana. Bez obzira na to što se ne zna arheološki kontekst promatrane građe, dovoljna predispozicija za promišljanje o reprezentaciji pogrebnih običaja na stelama jest donekle kontinuirana vremenska putanja četiri razdoblja unutar kojih su stele klasificirane. Naime, u različitim su razdobljima egipatske povijesti naglašavani različiti aspekti pogrebnih praksi. Da bi se došlo do određenih spoznaja o pogrebnim običajima čiji se elementi reflektiraju na stelama, valja interpretirati tri sveprisutne kategorije koje čine srž ovakvog tipa spomeničke građe, a to su ljudi, bogovi i hrana. Tu je, dakako, i tekstualna komponenta, međutim nisu sve stele prevedene, niti je to bio zadatak ovoga rada, pa će samo biti uzeta u obzir invokacijska formula čija promjenjiva struktura može i te kako biti korisna u interpretaciji pogrebnih običaja i njihovih mijena u određenim razdobljima.

---

²⁴⁴ Možda Ra-Harakhte.

Prvu kategoriju koja podrazumijeva ljude činit će podjela prema spolu. Žene i muškarci prikazivani su različito. Raznolikost njihova prikaza izražena je uz pomoć dva sredstva koja ću imenovati kao društveni i religijski označitelji.²⁴⁵ Društveni označitelji predstavljaju one elemente prikaza koji ukazuju na identitet i društveni status pokojnika. Posredstvom društvenih označitelja moguće je odrediti razinu pokojnikove uloge u pogrebnim ritualima koja se javlja kao posljedica društvenog statusa. Društveni se označitelji manifestiraju na prikazima stela varijabilnim komponentama, a to su odjeća, nakit ili frizura koje individue svjesno biraju za vlastitu reprezentaciju. Osim toga, tekstualne komponente koje nam daju informacije o njihovim titulama također se mogu svrstati među varijable društvenih označitelja. Tu su i religijski označitelji koji su direktno povezani s egipatskim pogrebnim praksama, a uz pomoć kojih se može potvrditi pristup i razina pokojnikove uloge u pogrebnom ritualu, ali i izgled procesa pogrebnog obreda. Oni su demonstrirani na stelama varijablama koje podrazumijevaju određene predmete koje individue najčešće drže u rukama i njihovim tjelesnim pozama u međusobnom odnosu ili naspram nekog božanstva. Prikazivanje određenih poza tijela ili ritualnih predmeta ukazuje ne samo na veću ulogu u pogrebnoj praksi, već i na određeni religijski prestiž koji osoba posjeduje.

Drugu kategoriju čine božanstva koja su prikazana ili spomenuta u tekstu. Unutar ove kategorije interpretirat ću izgled, poze i predmete koji pomažu pri identifikaciji božanstava. Božanstva se mogu manifestirati u formi životinja, ljudi ili kultnih kipova. Božanskim se manifestacijama, kako tvrdi Wells, pristupa na različite načine, a moguće je i da su njihove pojedine forme prikazane na stelama u odnosu s adorantima bile promatrane kao društveno prestižniji ili religijski efikasniji čin.²⁴⁶ Osim toga, prikazi božanstava na stelama pomažu pri rekonstrukciji što jasnije slike koja ukazuje na kontinuitet ili diskontinuitet šovanja pojedinih božanstva u pogrebnim kultovima promatranih razdoblja.

Treća je kategorija hrana na žrtvenim stolovima. Pod terminom hrana će se podrazumijevati i vrčevi za libaciju ili vaze s mirisnim uljima i parfemima. Interpretirat ću vrstu, simboliku i količinu hrane na stolovima. Njima će se nastojati pokazati postoji li određena vrsta hrane koja se prema pravilima pogrebnih praksi mora žrtvovati ili je to učestalo, ovisi li količina hrane o

---

²⁴⁵ Po uzoru na Erica Ryana Wellsa koji koristi slične termine: socijalni kapital/ simbolični kapital: Wells 2014, 19.; Značenje termina označitelj nema veze s komponentama znaka koji se sastoji od označenog i označitelja u lingvističkoj teoriji.

²⁴⁶ Wells 2014, 48.

faktorima poput društvenog statusa individue i postoje li konotativna značenja prezentirane hrane na stolovima.

Povijesna su razdoblja iz kojih promatrana građa potječe jedini orijentir za iznošenje bilo kakvih zaključaka, stoga će za svako razdoblje najprije biti naglašene promjene koje su se dogodile na religijskome planu, a koje se manifestiraju na prikazima određenih aspekata pogrebnih praksi posredstvom triju spomenutih kategorija. Interpretacije kategorija bit će predstavljene kao zasebna potpoglavlja unutar četiri razdoblja kojima stele pripadaju.

6. 1. Srednje kraljevstvo

Najvažniji događaj na religijskome planu Srednjeg kraljevstva najčešće se opisuje kao demokratizacija zagrobnog života. Ann Macy Roth ističe kako je riječ o ustaljenom obrascu preuzimanja pogrebnih običaja koji se najprije pojavljuju u kraljevskom kontekstu, zatim ih usvaja elita, a naposljetku i ostatak populacije.²⁴⁷

Međutim, taj se događaj nije dogodio odjednom. Njegovi se začeci mogu pratiti od kraja Starog kraljevstva, a on se samo manifestirao u razdoblju Srednjeg kraljevstva i povezan je s političkom situacijom koja se zbila za vrijeme vladavine faraona XII. dinastije. Točnije, vladavina Sesostrisa III. predstavlja obrat u Srednjem kraljevstvu. On je slomio otpor lokalne aristokracije (nomarha) koja je ojačala tijekom kaotičnog Prvog međurazdoblja. Takva je politička odluka rezultirala mnogo jačom i sigurnijom središnjom vlašću faraona. Osim toga, posljedica takvog pothvata Senusreta III. rezultirala je, kako ističe Gae Callender, stvaranjem dvaju velikih administrativnih jedinica, jedna za sjeverne, jedna za južne dijelove Egipta kojima upravljaju njemu podređeni dužnosnici.²⁴⁸ Bili su otvoreni novi državni odjeli poput „riznice“, „ureda za narodna davanja“ ili „ureda za organizaciju rada“, a za faraonovu je palaču postojala posebna uprava.²⁴⁹ Takva je državna organizacija zahtijevala novi hijerarhijski poredak i veći broj ljudi koji prije nisu djelovali na novim administrativnim funkcijama. Sada kada više nije bilo moći nomarha i njihovih proširenih obitelji, nekoć niži društveni slojevi su iskoristili priliku, stoga je veći broj ljudi djelovao na višim administrativnim pozicijama koje su osiguravale veći iznos raspoloživog

---

²⁴⁷ Roth 2001, 576.

²⁴⁸ Callender 2000, 164.

²⁴⁹ *Ibid.*

dohotka i u konačnici prosperitet zemlje. Kao posljedica nove hijerarhije povećava se broj činovnika koji pripadaju tzv. srednjoj klasi, a to potvrđuje i pojava novih titula.²⁵⁰

Sve je to, dakako, utjecalo i na pogrebne običaje cjelokupnog stanovništva koji se počinju mijenjati. Stabilnost i bogatstvo omogućilo je pripadnicima tzv. srednje klase povlastice koje su nekoć po uzoru na kralja uživali nomarsi. Oni su sada legitimno mogli usvojiti obrasce pogrebnih praksi koji su im prije bili ograničeni. Izvori koji to potvrđuju su privatne pogrebne stele koje potječu iz druge polovice XII. dinastije, a na njihovim se prikazima, prema Kurtu Pflügeru, može uočiti fundamentalna razlika u odnosu na vladavinu faraona prije no što se dogodila ova revolucionarna administrativna tranzicija.²⁵¹ Prema tome, stele nastale za vrijeme XI. i rane XII. dinastije po mnogočemu se razlikuju od onih nastalih tijekom druge polovice XII. dinastije, tj. od Senusreta III., pa nadalje.

Glavna značajka stela iz XI. i rane XII. dinastije je njezin vlasnik prikazan u idealnom ovozemaljskom okruženju u kojemu se ističe šarolika paleta materijalnih predmeta koji simboliziraju njegovu moć i bogatstvo. Pflüger ističe kako se ovdje religijske komponente poput invokacijske formule ili žrtvenih stolova pojavljuju kao dekorativan element.²⁵² Žrtveni su stolovi na takvim stelama vrlo živopisni i ponekad se sastoje od više razina kako bi se naglasila ekonomska moć njegova vlasnika. S druge strane, stele od vremena Senusreta III. predstavljaju prema Pflügeru promjenu društvene paradigme koja se očituje u jednostavnosti prikaza. To rezultira scenama realiziranim s manjkom smisla za detalje te uniformnošću odjeće, poza i gestikulacije prikazanih individua.²⁵³ Vlasnici su stela sada prikazani s puno manje materijalnih predmeta koji su nekoć naglašavali njihovo bogatstvo, a monotonija poza i gestikulacija individua za Pflügea predstavlja svojevrsni dekadentizam. Unatoč jednoličnosti prikaza što Pflüger oštro kritizira, na ovim stelama u prvi plan izbija duhovnost i izrazito zanimanje pokojnika za zagrobni život što je vrlo važno u kontekstu pogrebnih običaja ovoga vremena. Pokojnici su sada sve češće prikazani u prisustvu članova obitelji koji također igraju važnu ulogu u pogrebnome kultu.

Da postoje razlike između stela nastalih prije i poslije vladavine Senusreta III., koje je na razini prikaza istaknuo Kurt Pflüger, potvrđuje i C. J. C. Bennett analizirajući tekstualne

---

²⁵⁰ *Ibid.*

²⁵¹ Pflüger 1947, 132.

²⁵² *Ibid.*

²⁵³ *Ibid.*

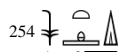
komponente na stelama, tj. žrtvene formule. Međutim, njegova je prvotna intencija bila posredstvom žrtvene formule uspostaviti metodu uz pomoću koje se stele Srednjeg kraljevstva mogu preciznije datirati.

Žrtvena se formula sastoji od nekoliko dijelova. Prvi se dio formule naziva *hetep-di nisut*, a označava „žrtvu koju daje kralj“²⁵⁴ u čijem se nastavku navode imena božanstava, najčešće Ozirisa i Anubisa s pripadajućim titulama koje variraju od stele do stele. Nakon toga slijedi dio s invokacijskom žrtvom pod nazivom *peret-heru* što doslovno znači „izlaženje glasa“²⁵⁵ uz pomoću koje se uvodi nabranje žrtvenih darova duši *ka* koji također variraju. Na kraju slijedi oznaka pokojnika s pripadajućim imenima i titulama.

Upravo se uz pomoć varijabilnih komponenata formule, tvrdi Bennett, može odrediti preciznija datacija stela. On je promatrajući formule na privatnim pogrebnim stelama Srednjeg kraljevstva zaključio kako se ona kroz ovo razdoblje kontinuirano mijenjala i kako se određeni elementi formule razlikuju na stelama XI. i rane XII. dinastije od onih koji pripadaju drugoj polovici XII. dinastije, tj. od vladavine Senusreta III., pa nadalje. Ono na što promjene u formulama u Bennettovom uzorku ukazuju je kompatibilno s onime što je Kurt Pflüger uočio na prikazima svog uzorka promatranih stela. Prema tome vladavina Senusreta III. definitivno predstavlja obrat kako na religijskome planu, tako i na određene aspekte pogrebnih običaja Srednjeg kraljevstva. Stoga će diskrepancija između stela prije i poslije vladavine Senusreta III. biti koristan putokaz pri interpretaciji pogrebnih običaja na srednjoegipatskim stelama iz AMZ-a.

No, prije same interpretacije analiziranih podataka valja pokušati preciznije datirati promatrane stele i to uz pomoć Bennetove metode. On je, analizirajući uzorak od sto dvadeset i jedne srednjoegipatske stele, čije provenijencije nije naveo, izdvojio jedanaest slučajeva u kojima je detektirao promjene u formulama.²⁵⁶ Od njegovih jedanaest slučajeva samo je njih pet bilo primjenjivo na osam stela iz AMZ-a.²⁵⁷ To su: promjena gramatičke strukture invokacijske žrtve, promjena u pisanju Ozirisova imena, promjena u pisanju Ozirisove titule (*Nb Ddw*), izraz „Veliki bog“ nakon pisanja Ozirisova imena i oznaka pokojnika (Prilog 12. 3. Tabla 1.). Uz pomoć pet

---

²⁵⁴ : Gardiner 1973, 170.

²⁵⁵ : Gardiner 1973, 172.

²⁵⁶ Bennett 1941, 77.-81.

²⁵⁷ Ostatak ne postoji na promatranim stelama iz AMZ-a.

navedenih slučajeva donekle je bilo moguće postaviti osam promatranih stela u vremenski okvir prije i poslije vladavine Senusreta III. (Tablica 2.). Sudeći prema metodi datiranja C. J. C. Bennetta koja se temelji na žrtvenoj formuli, tri srednjoegipatske stele iz AMZ-a usudila sam se smjestiti u vremenski okvir prije vladavine Senusreta III., tj. u XI. ili ranu XII. dinastiju. To su: *Kaijeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 2.) i *Dvije Mentuhotepove stele* (katalog br. 12. 2. 3.). Za ostatak se stela prema Bennettu može reći da pripadaju razdoblju od vladavine Senusreta III., pa nadalje. To su: *Obiteljska pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 1.), *Ankhuova i Nektiempentina pogrebna stela* (katalog br. 8. 2. 4.), *Min-Nakhtova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 5.), *Obiteljska pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 6.) i *Kema-Marova obiteljska pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 7.). Ova će podjela stela uvelike olakšati interpretaciju prema trima ključnim kategorijama: ljudima, bogovima i hrani.

6. 1. 1. Ljudi

Glavna odlika stela iz XI. i rane XII. dinastije, koju ističe Kurt Pflüger, njezin je vlasnik prikazan u idealnom ovozemaljskom obličju i okruženju. Na njima uz vlasnika pulsira šarolika paleta materijalnih predmeta koji simboliziraju njegovu moć i bogatstvo, a religijski elementi djeluju kao tradicionalan ikonografski dodatak. Primjenom C. J. C. Bennettove metode za datiranje srednjoegipatskih stela u ovaj ću vremenski okvir smjestiti tri stele iz AMZ-a: *Kaijevu pogrebnu stelu* (katalog br. 12. 2. 2.) i *Dvije Mentuhotepove stele* (katalog br. 12. 2. 3.).

Društveni označitelji, tj. frizura i odjeća na ovim stelama ne mogu otkriti previše detalja o ulogama i pristupu prikazanih individua u pogrebnom ritualu jer su ograničeni jednakim prezentacijama za muškarce. Mogu eventualno ukazati na pripadnost višem društvenom sloju. Naime, muškarci su na steli odjeveni u naizgled jednostavne suknje omotane oko struka i stegnute pojasom, oko vrata nose široke ovratnike i na glavi perike, a to predstavlja tipičan prikaz pripadnika višeg društvenog sloja u Srednjem kraljevstvu.²⁵⁸ Međutim, religijski označitelji donose puno vrjednije informacije u kontekstu pogrebnih praksi. Na *Kaijevoj pogrebnoj steli* zanimljiva je pozicija figura na prikazu. Naime, u samome središtu stele njezin je vlasnik koji spuštenih ruku korača prema žrtvenom stolu prepunom hrane. Iza njega stoji njegova majka Sat-

---

²⁵⁸ B. M. C. 1916, 170.

Bastet Hotep koja ga grli jednom rukom, unatoč osebnosti odjeći i nakitu, djeluje inertno. Vrlo je neobično da žrtveni stol, ako je već prikazan, nije u središtu registra, nego je smješten sa strane. Osim toga, pokojnik svojom gestikulacijom ne pokazuje niti da je spreman primiti žrtvene darove, niti da prezentira žrtvene darove, niti ukazuje na interakciju s božanstvima. On djeluje kao da se dostojanstveno, laganim koracima kreće prema stolu čime želi pokazati kvantitativnost njegova sadržaja. Kvantiteta sadržaja na žrtvenom stolu bi u takvoj interpretaciji onda predstavljala simbol Kaijeva materijalna bogatstva koja je stekao u ovozemaljskome životu, a koje si može priuštiti i u onostranosti.

Slična konfiguracija prikaza može se uočiti i na dvije Mentuhotepove stele koje oponašaju izgled lažnih vrata, a na kojima je pokojnik prikazan sam. On na obje stele sjedi, a pozicioniran je ponovno u središte registra. Na prvoj se steli žrtveni stol nalazi sa strane, a na njemu je količina hrane prenaplaćena tako da izlazi izvan gabarita stola. On u lijevoj ruci drži otvoreni cvijet lotosa kojeg približava licu kao da ga nastoji mirisati. Jennifer Houser-Wegner i Barbara O' Neill ističu kako je otvoren cvijet lotosa povezan s bogom Nefertuom.²⁵⁹ On je, kako navode spomenute autorice, u *Tekstovima Piramida* i *Tekstovima Sarkofaga* opisan kao lotosov cvijet na nosu solarnog božanstva Ra.²⁶⁰ Jessica Rawson još navodi kako se u kreacijskim mitovima vjerovalo da lotosov cvijet predstavlja prvu biljku koja je iznikla iz vode nakon kaosa na samome početku stvaranja svijeta.²⁶¹ U trenutku kada su se latice cvijeta otvorile prvi se puta pojavio bog Ra, a noću u odsustvu vrhovnog solarnog božanstva cvijet se zatvara.²⁶² Pflüger ističe kako je motiv držanja i mirisanja lotosova cvijeta na srednjoegipatskim stelama povezan sa ženama, ali da su od vremena Amenemhata II. i muškarci reprezentirani s dotičnim motivom.²⁶³ Na drugoj steli Mentuhotep sjedi orijentiran prema istoku, a žrtvena su dobra prikazana kao da lebde iznad njega. Nepregledna kompozicija hrane djeluje kao da ima jedan cilj, a to je popuniti prostor registra što je ponovno u funkciji naglašavanja Mentuhotepova bogatstva. On u ruci sada drži svečani rupčić, poznat pod nazivom *sia* koji je povezan s istoimenim božanstvom. Naime Sia je, kako ističe Barbara O' Neill, najavljuvao imena blagoslovljenih i prokletih pokojnika na dan velikog suđenja.²⁶⁴ Gay Robins

---

²⁵⁹ Houser-Wegner 2001, 514.-515.; O'Neill 2015, 42.

²⁶⁰ Ibid.

²⁶¹ Rawson 1984, 200.-202.

²⁶² Ibid.

²⁶³ Pflüger 1947, 130.

²⁶⁴ O' Neill 2015, 42.

navodi kako rupčić označava autoritet kojim se pripadnici elite referiraju na svoju ulogu u redovima vladajuće birokracije.²⁶⁵ Taj je rupčić ujedno i simbolizirao svjetlo koje je pokojniku osvjetljavalo put prema podzemnom svijetu, ali i preobrazbu u *akh*²⁶⁶, odnosno „svjetleće tijelo“ koje preuzima ulogu tijela na drugom svijetu.²⁶⁷

Tvrđnje Kurta Pflügera o prikazima stela nastalih prije vladavine Senusreta III. mogu se primijeniti na spomenute tri stele, iako religijski označitelji na Mentuhotepovoj steli ne djeluju kao da su u funkciji naglašavanja njegova svjetovnog statusa, već da nose dublje simboličke konotacije. Međutim, čini se kako je tekstualna komponenta u ovim slučajevima presudna. Naime, i Kaiju i Mentuhotepu žrtvena je formula posvećena kao „časnim ljudima“ što sugerira još uvijek čvrstu poveznicu s ovozemaljskim, svjetovnim elementima. Ta će se titula drastično promijeniti na stelama od Senusreta III. što će biti naglašeno u daljnjoj interpretaciji, a to će označiti radikalnu promjenu u religijskim vjerovanjima i prevlast spiritualnog nad materijalnim.

Za ostatak se stela prema Bennettu može kazati da pripadaju razdoblju od vladavine Senusreta III., pa nadalje. To su: *Obiteljska pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 1.), *Ankhuova i Nektiententina pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 4.), *Min-Nakhtova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 5.), *Obiteljska pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 6.) i *Kema-Marova obiteljska pogrebna stela* (katalog 12. 2. 7.). Stele druge polovice XII. dinastije. su, kako navodi Pflüger, prema prikazima u oštrome kontrastu od stela XI. i prve polovice XII. dinastije.²⁶⁸ Na njima više nije u prvome planu bogatstvo njezina vlasnika koje se očituje u materijalnim predmetima, već jednostavnost i uniformnost, ne samo hrane na žrtvenim stolovima, već i reprezentaciji društvenih označitelja, pogotovo ako je riječ o obiteljskim stelama. Međutim recipročna vrijednost koja raste s uniformiranim prikazima jest spiritualnost, duhovnost. To se s jedne strane očituje u raznolikim religijskim označiteljima, a s druge u promjeni titule posvećenoj pokojniku u žrtvenoj formuli.

Stele iz AMZ-a koje pripadaju ovome tranzicijskome razdoblju tijekom druge polovice XII. dinastije predstavljaju uzorak. On otvara prostor za interpretaciju koja počiva na trima

---

²⁶⁵ Robins 2008, 211.

²⁶⁶ *Ibid.*

²⁶⁷ Uranić 2002, 240.

²⁶⁸ Pflüger 1947, 132.

perspektivama prikazanih ljudi, odnosno njihovim ulogama u pogrebnome kultu. Riječ je o bračnom paru, svećeniku-čitaču i trima obiteljima.

Ankhuova i Nektiempentina pogrebna stela (katalog 12. 2. 4.) prikazuje bračni par koji sjedi za bogatim žrtvenom stolom, a preko puta njih nalazi se *sem* svećenik. Što se tiče društvenih označitelja, bračni se par potrudio da njihova reprezentacija na steli ne ostane nedorečena. Njihova odjeća i frizura vizualno odudaraju od ostalih individua prikazanim na stelama druge polovice XII. dinastije što možda upućuje na to da je ovaj bračni par uživao višu društvenu poziciju bez obzira na promjenu društvene paradigme. To znači da su pažljivo odabrali dekor reprezentacije u kojemu nije izostavljena njihova generacijska poveznica s višim društvenim slojem. Međutim, oni su također pazili da ne budu u raskoraku s duhom vremena u kojemu sve više počinje bujati duhovnost. Ankhuove preklopljene ruke označavaju specifičnu pozu u trenutku kada je pokojnik spreman primiti žrtvene darove koje inicira *sem* svećenik. Osim toga, on u ruci drži *sia* rupčić referirajući se na svoj autoritet i visoku poziciju u društvu, ali i na veći pristup i ulogu u pogrebnom kultu u odnosu na svoju ženu koja ne drži rupčić niti je poza njezinih ruku simbolična u kontekstu pogrebnih praksi. Tu je i figura *sem* svećenika koji je prepoznatljiv prema haljini ogrnutoj leopardovom kožom i kratkom perikom. Emily Teeter navodi kako je odjeća ovog reda svećenika konotativna, odnosno da je povezana s mitom o zlodjelima boga Seta.²⁶⁹ Naime, kada je Set napao Ozirisa, pretvorio se u leoparda, a Seta je potom porazio Anubis koji je svoju haljinu markirao točkicama. Zbog toga haljina *sem* svećenika nosi simboličko značenje kojim se komemorira pobjeda nad Setom.²⁷⁰ *Sem* svećenici, kako ističe Igor Uranić, predstavljaju jedini red svećenika koji nije obavljao službu u hramovima, a njihova je glavna preokupacija bila briga za nekropole i kult mrtvih.²⁷¹ Oni su bili povezani s različitim obredima kulta mrtvih poput mumificiranja ili predsjedanjem u obredu „otvaranja usta“ u kojemu je doticao lice mumije alatom za oživljavanje osjetila pokojnika.²⁷² Osim toga, na ovoj je steli evidentno da je *sem* svećenik imao važnu ulogu u ritualu povezanim sa zagrobnim životom duša koje je trebalo zadovoljiti žrtvama. Njegova je ruka ispružena prema žrtvenim darovima, a druga je spuštena niz tijelo. Prema Edith Watts riječ je o pozi prizivanja božanstva.²⁷³

---

²⁶⁹ Teeter 2011, 24.-25.

²⁷⁰ *Ibid.*

²⁷¹ Uranić 2013, 46.

²⁷² Teeter 2011, 25.

²⁷³ Watts 1998, 37.

Posredstvom *Min-Nakhtove pogrebne stele* saznajemo informacije o ulozi u pogrebnim običajima o još jednom redu svećenstva. Naime riječ je o *heri-heb* svećenstvu, odnosno u slučaju konkretne stele svećeniku-čitaču Min-Nakhtu. Titula *heri-heb* je, kako ističe Uranić, značila „onaj koji upravlja zapisima jubileja“.²⁷⁴ Njihova je funkcija bila recitiranje i pjevanje svetih tekstova koje su čitali izravno iz svetih knjiga ili sa zidova grobnica prilikom procesija i pogrebnih ceremonija. Oni su se razlikovali od ostalih redova svećenstva po sposobnosti čitanja. Na taj su način, kako ističe Uranić, bili nadzornici ispravnoga izvođenja ritualnih radnji jer su one bile strogo propisane i nije bilo prostora za improviziranje.²⁷⁵ Emily Teeter navodi kako su na prikazima prepoznatljivi po dugoj suknji s pojasom koji se dijagonalno rasprostire preko jednog ramena.²⁷⁶ Min-Nakht je odjeven u dugu suknju, međutim nema naramenicu. Bez obzira na to, sigurno je da se radi o svećeniku-čitaču jer on stoji nasuprot kipa boga Mina s ispruženim rukama i podignutim dlanovima što označava pozu štovanja božanstva. Samo su takvi čuvari specijaliziranog znanja imali pristup kulturnim kipovima u hramskim kompleksima. Osim toga, i tekst potvrđuje da je riječ o svećeniku-čitaču.

Nadalje, ostaju još tri obiteljske pogrebne stele. Riječ je o stelama u čijemu su fokusu pokojnici Amenmhat (*Obiteljska pogrebna stela*, katalog br. 12. 2. 1.), dva muškarca nepoznatog imena (*Obiteljska pogrebna stela*, katalog br. 12. 2. 6.) i Kema-Mar (*Kema-Marova obiteljska pogrebna stela*, katalog br. 12. 2. 7.) prikazani kako sjede za žrtvenim stolovima, a članovi njihove obitelji su ili nasuprot njih ili su smješteni u drugi registar.

Na tim se stelama definitivno može zamijetiti uniformnost i jednostavnost društvenih označitelja. Njihove su frizure i odjeća oslikani s malo smisla za detalje, a pokojnici se prema tim označiteljima ne ističu od ostalih figura na prikazu. Muškarci većinom nose perike srednje dužine i odjeveni su u kratke suknje s pojasevima, dok žene nose duge perike i haljine. U sva su tri slučaja haljine kod žena predočene siromašnim obrisima gdje se eventualno može utvrditi njihova dužina i prisutnost jedne naramenice. Društveni označitelji, stoga, ne mogu otkriti previše detalja o ulogama prikazanih individua u pogrebnom ritualu jer su ograničeni jednakim prezentacijama i za skupinu muškaraca i skupinu žena. Mogu, možda, ukazati na pripadnost višem društvenom sloju.

---

²⁷⁴ Uranić 2013, 45.

²⁷⁵ *Ibid.*

²⁷⁶ Teeter 2011, 22.

Religijski nam označitelji otkrivaju puno više podataka o ulozi obitelji u pogrebnome kultu. Naime, Pflüger tvrdi kako je na stelama druge polovice XII. dinastije sve češći prikaz pokojnika s članovima stare obitelji poput roditelja, braće i sestara. Upravo se tom poveznicom s prošlošću, ističe Pflüger, društvo koje je prošlo tranziciju nastoji stabilizirati.²⁷⁷ S druge strane, navodi Pflüger, na stelama XI. i rane XII. dinastije utisak je na novoj obitelji koju je prikazani moćnik sam osnovao jer se u njoj utjelovljuje nasljeđivanje njegova ranka, titule i imovine.²⁷⁸ Međutim, stele iz AMZ-a pokazuju nešto drugačiju sliku.

Dvije obiteljske pogrebne stele (katalog br. 12. 2. 1., katalog br. 12. 2. 6.) prikazuju članove stare obitelji, dok Kema-Marova obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 27.) predstavlja enigmatičnu situaciju. Kema-Mar je dužnosnik čije su titule „čovjek od festivala“, „čuvar pečata“ i „čuvar dvorane“, a prikazan je dva puta: u prvome registru sjedi na stolici, a u drugome stoji na desnoj strani. Na toj je steli naglašen njegov sin Senefru, koji osim Kema-Mara, sjedi na stolici, a ne na podu kao ostale figure. Njegova je važnost, osim položaja na stolici, istaknuta i u četiri stupaca teksta koji uključuje uobičajene žrtve invokacijskom formulom. Ostale su figure sudeći prema titulama članovi kućanstva. Zanimljiva posebnost kompozicije ove stele je to što nedostaje Kema-Marova žena koja se spominje u tekstu kao majka njihova sina Senefrua. Umjesto nje, tu su tri žene, a njihov identičan položaj tijela i titule upućuju da su sve zaposlenice Kema-Marova kućanstva. Prva se žena nalazi u prvome registru, a njezina blizina pokojniku možda sugerira na posebno poštovanje koje je uživala. Ostale dvije žene nalaze se u trećem registru i također nose titulu „gospodarica kuće“. Gabor Tóth i Michael McClain ističu kako je među stručnjacima generalno prihvaćen konsenzus prema kojemu se titula „gospodarica kuće“ daje ženi čije je zaduženje briga za kućanstvo, ali može izražavati bračni i socijalni status, a ne samo zanimanje.²⁷⁹ O razlozima zbog izostanka Kema-Marove žene na prikazu ili o stvarnom značenju titula triju žena, može se samo nagađati. U svakom slučaju, Kema-Mar je okružen novom obitelji kojoj u njegovom odsustvu glavnu ulogu preuzima sin što je definitivno potkrijepljeno vizualnom prezentacijom.

Međutim, na ovim se trima obiteljskim stelama može zamijetiti potpuno drugačija pozicija žena i njihove geste u odnosu na stele XI. i rane XII. dinastije. Naime, žene više nisu prikazane

---

²⁷⁷ Pflüger 1947, 133.

²⁷⁸ *Ibid.*

²⁷⁹ Tóth i McClain 2012, 558.

kako u sekundarnom planu grle svoje muževe ili sinove što predstavlja određenu razinu podređenosti i ograničenu ulogu pogrebnom obredu. Participacija žene u pogrebnome obredu u tome je slučaju ostvariva jedino obiteljskim poveznicama u ulozi majke ili supruge. No, one se sada nalaze preko puta pokojnika ili u zasebnome registru s vlastitim religijskim označiteljima koji se ne razlikuju previše od muškaraca. One su na sve tri stele prikazane kako kleče s preklopljenim rukama što upućuje na izjednačen angažman u pogrebnom obredu s muškarcima. Dodatni dokaz za njihovu emancipaciju je pojava titule „gospodarica kuće“ koja se prvi puta javlja, kako navodi Pflüger, za vrijeme Amenemhata III, a koje se mogu iščitati na sve tri obiteljske stele.

Na kraju, valja spomenuti ultimativni indikator promjene u pogrebnim običajima koji se može detektirati na „zagrebačkim“ stelama druge polovice XII. dinastije, a to je žrtvena formula koja izgleda drugačije. Kao što je već naglašeno tijekom XI. i rane XII. dinastije pokojnici su nazvani časnim ljudima.²⁸⁰ Bennett nadalje ističe kako se za vladavine Amenemhata II. ta titula promijenila, a ispred sintagme „častan čovjek“ nadodana je riječ „duša“.²⁸¹ Konačno, u vrijeme vladavine Sesostrisa III. koja predstavlja obrat kako na administrativnome, tako i na religijskome planu, sintagma častan čovjek se izostavlja, a ostaje samo duša. Stoga, činjenica da je „častan čovjek“, originalno zemaljska titula, zamijenjena riječju „duša“ ukazuje na radikalnu promjenu religijskih uvjerenja. Pokojnika se više nije percipiralo kao čovjeka, već se referiralo na njegovu dušu. Ideja da svi ljudi imaju dušu, tj. *ba*, a ne samo kralj kako je to bilo u prijašnjim razdobljima, svakako je revolucija na religijskome planu Srednjega kraljevstva. Gae Callender ističe kako je najevidentniji dokaz za to literarni tekst *Razgovor umornog od života sa svojim Ba* koji se datira u period XII. dinastije.²⁸²

Sve nam to dokazuje koliko su ljudi kao individualna bića postali značajniji u kozmičkome smislu i kako se njihova uloga u pogrebnome kultu povećala u društvu kojim vladaju faraoni druge polovice XII. dinastije, počevši od Senusreta III. Neki će autori taj proces nazivati demokratizacija zagrobnog života srednjoegipatskog kraljevstva, neki će ga opovrgavati tvrdeći da je on započeo puno prije Srednjeg kraljevstva, no na promatranim stelama iz AMZ-a u kontekstu prikazanih ljudi

---

²⁸⁰ Jednina: „častan čovjek“

²⁸¹ Bennett 1941, 79.; „duša časnog čovjeka“

²⁸² Callender 2000, 169.

su očevidne razlike između tzv. feudalnog razdoblja XI. i rane XII. dinastije i tranzicijskog razdoblja druge polovice XII. dinastije.

6. 1. 2. Bogovi

Srednjoegipatske su stele iz AMZ-a pogrebnog karaktera, pa su u fokusu prikaza ljudi i žrtveni stolovi, a božanstva su većinom zastupljena u tekstu. Jedina stela na kojoj je u prvome planu prikaz boga jest *Min-Nakhtova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 5.).

Međutim, na svim se stelama kao neizostavni dio žrtvene formule spominje jedno od najvažnijih egipatskih božanstava, a to je Oziris. On je kralj svijeta mrtvih koji simbolizira ponovno rođenje kroz mitološku priču o vlastitom uskrснуću. Njegovim je štovateljima omogućeno da kroz silnice mita i rituala prihvate uvjerenje da će im zagrobni život biti zagarantiran. Od Staroga kraljevstva on postupno zauzima važno mjesto u žrtvenim formulama koje su ispisane na zidovima grobnica najprije faraona, pa onda njegovih dvorjana. Kada je faraon preminuo izjednačavalo ga se s Ozirisom. Uloga je Ozirisa u kultu mrtvih tada bila ograničena samo na kraljevski kontekst. Kao posljedica toga, ističe George Hart, tekstovi koji su dekorirali grobne komore piramida V. i VI. dinastije, na mrtvog se faraona referiralo stavljajući Ozirisovo ime ispred njegova.²⁸³ Osim toga žrtvena je formula tada započinjala frazom „žrtva koju daje kralj“, a potom bi se nadodala i „žrtva koju daje Oziris“. Ronald N. Leprohon navodi kako je takva paralelna konstrukcija početka žrtvene formule kralja i Ozirisa izjednačila kao donatore žrtvenih dobara.²⁸⁴ No, u Srednjemu će se kraljevstvu situacija promijeniti, Oziris će tada postati Veliki bog svih nekropola i svaki će se umrli Egipćanin početi poistovjećivati s njim. Jedan od razloga za polet njegova kulta bilo je pokroviteljstvo kojim su ga faraoni Srednjeg kraljevstva obasuli, posebice u Abidosu, tijekom vladavine Sesostrisa III. Njegov je kenotaf bio prvi kraljevski spomenik koji je tamo podignut.²⁸⁵

Da je došlo do određene promjene u poveznici između kralja i Ozirisa može se iščitati i iz žrtvene formule koja se upravo tijekom Srednjeg Kraljevstva počela drastično mijenjati. Sada je uvodna fraza formule preformulirana i glasi „žrtva koju kralj daje Ozirisu“. Ta promjena sugerira

---

²⁸³ Hart 2005, 118.

²⁸⁴ Leprohon 2001, 572.

²⁸⁵ *Ibid.*

da je kralj još uvijek izvorni donator žrtvene ponude, ali ju on ne daje direktno recipijentu, već Ozirisu, koji ih onda prinosi pokojnicima. To indicira dvije značajne promjene koje su se dogodile u kontekstu pogrebnih običaja. Prvo, kralj više nije ekvivalentan božanstvu, već postaje posrednik između svijeta živih i mrtvih. Drugo, otada je bilo uobičajeno da svi pojedinci mogu sudjelovati u obredima povezanim s Ozirisom²⁸⁶ i primati njegove blagoslove koji su nekoć bili ograničeni samo na osobu vladara. Taj se proces prema Uraniću naziva „ozirijanizacija“.²⁸⁷

Na svim se stelama iz AMZ-a kao neizostavni dio žrtvene formule spominje Oziris, odnosno „žrtva koju kralj daje Ozirisu“ što potvrđuje njegov procvat kult za vrijeme vladavine faraona Srednjeg kraljevstva. Pisanje njegova imena u kontekstu formule razlikuje se u periodu XI. i rane XII. dinastije od druge polovice XII. dinastije (Prilog 12. 3. Tabla 2.). Međutim, važnije su njegove dvije titule koje se javljaju na stelama iz AMZ-a. One ukazuju na gradove gdje je njegov kult tijekom Srednjeg kraljevstva bio dominantan. Na *Obiteljskoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 1.), *Kaijevoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 2.), prvoj *Mentuhotepovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 3.), *Ankhuovoj i Nektimpetinoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 4.) i *Kema-Marovoj obiteljskoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 7.) spominje se kao „gospodar Abidosa“. Na već spomenutoj *Kaijevoj pogrebnoj steli* i prvoj *Mentuhotepovoj pogrebnoj steli* se spominje i kao „gospodar Busirisa“. J. Gwyn Griffith navodi kako se Oziris štovao na području cijelog Egipta, ali da su najvažnija središta njegova kulta bili upravo Abidos i Busiris što i potvrđuju njegove titule na srednjoeigipatskim stelama iz AMZ-a.²⁸⁸ Abidos, osim što se razvio u važan kulni centar Ozirisa, on je ujedno i legendarno mjesto grobnice toga boga. Otada je, kako navodi Willaim C. Hayes, želja svakog Egipćanina bila pratiti Velikog boga iz Abidosa.²⁸⁹

Osim Ozirisa u tekstovima stela iz AMZ-a spominju se još nekoliko božanstava. Na *Kaijevoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 2.) se nakon nabranja žrtvenih darova kao „vrijedni pažnje“ spominju Ptah-Sokar, Khenti-Kheti i Khuit.

Ptah je bog obrtnika i graditelja, a Ian Shaw i Paul Nicholson ističu kako je poveznica s obrtnicima i graditeljima među štovateljima njegova kulta iznjedrila shvaćanje o univerzalnom

---

²⁸⁶ Npr. Veliko suđenje

²⁸⁷ Uranić 1990, 184.

²⁸⁸ Griffith 2001, 618.

²⁸⁹ Hayes 2008, 521.

bogu-stvoritelju.²⁹⁰ Najznačajnije središte Ptahova kulta bio je Memfis, a prema tamošnjoj kozmogoniji, kako navodi Jacobus Van Dijk, on je stvoritelj svijeta, njegove su noge zemlja, glava nebo, oči sunce i mjesec, njegov je dah zrak, a tjelesna tekućina voda.²⁹¹ Kao univerzalni je bog smatran i bogom sudbine koji odlučuje između života i smrti te o dužini kraljeve vladavine, kao i o životnom vijeku svake individue.²⁹² Shaw i Nicholson navode kako se tijekom Starog Kraljevstva spaja sa sokolskim božanstvom Sokarom, bogom mrtvih, što rezultira pojavom sinkretističkog božanstva poznatog kao Ptah-Sokar.²⁹³ Ptah Sokar, ističe Van Dijk, igra veliku ulogu u mnogim pogrebnim tekstovima.²⁹⁴ Kao božanstvo koje je povezano s kultom mrtvih ne čudi spomen njegova imena na *Kaijevoj pogrebnoj steli*, iako će u kasnijim razdobljima postati popularniji kada će se još spojiti i s najvažnijim bogom podezmnog svijeta, Ozirisom.

Khenti-Kheti je, kako ističu Shaw, Nicholson i Bunson, vrhovno božanstvo koje se, štovalo u gradu Atribisu, a prikazivan je antropomorfno kao krokodil s ljudskom glavom ili sokol s ljudskom glavom te zoomorfno kao krokodil.²⁹⁵ On se spominje, kako ističe Jacques Vandier, u papirusu iz Ptolemejskog perioda u kojem je navedeno kako je 23. dana u mjesecu *Koiaku* pronađeno Ozirisovo srce koje je ispod vlastitog srca čuvao krokodil, tj. Khenti-Kheti.²⁹⁶ Sukladno tome, J. F. Borghouts napominje kako se u čaroliji 125 *Knjige mrtvih*, Khenti-Kheti povezuje s velikim suđenjem, odnosno s vaganjem srca.²⁹⁷

Na Kaijevoj je steli spomenuta i Khenti-Khetijeva družica, božica Khuit, također vrhovno božanstvo Atribisa čije ime prema Christianu Leitzu znači „zaštitnica“.²⁹⁸ To je ujedno i referenca na njezinu specifičnu ulogu u relaciji s Ozirisom, čije se srce čuvalo u Atribisu, a koje je dotična božica štitila. Ona je prikazivana kao krilata božica koja nosi krunu ili solarni disk s nojevim perjem i s predmetima karakterističnima za Izidu poput primjerice sistruma.²⁹⁹ Dakle, riječ je o vrlo zanimljivim božanstvima iz Atribisa koji nisu često spominjani na žrtvenim tekstovima stela,

---

²⁹⁰ Shaw i Nicholson 2002, 230.

²⁹¹ Van Dijk 2001, 74.

²⁹² Van Dijk 2001, 76.

²⁹³ Shaw i Nicholson 2002, 230

²⁹⁴ Van Dijk 2001, 74.

²⁹⁵ Shaw i Nicholson 2002, 45.; Bunson 2002, 59.

²⁹⁶ Vandier 1961, 136.

²⁹⁷ Borghouts 1978, 87.

²⁹⁸ Leitz 2002, 675.-676.

²⁹⁹ *Ibid.*

a s obzirom na to da su povezani s protekcijom Ozirisova srca, moguće je da je i pokojni Kai očekivao sličnu zaštitu te što povoljniji ishod tijekom procesa vaganja srca na velikome suđenju.

Na drugoj *Mentuhotepovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 3.) u tekstu se spominje Anubis, kao čuvar i gospodar nekropole. To nije nimalo neuobičajeno jer je Anubis nakon Ozirisa najvažniji protagonist u kultu mrtvih koji se povezuje s nekropolama.

Međutim, postoji i prikaz dva Upauta unutar lunete na *Kema-Marovoj obiteljskoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 7.), božanstva kojeg se vrlo često na ikonografskim prikazima miješa s Anubisom. Riječ je o šakalskom božanstvu koji, kako navodi George Hart, u privatnim pogrebnim tekstovima ima funkciju onoga koji otvara puteve u smislu usmjeravanja pokojnika na pravi put u podzemnome svijetu.³⁰⁰

Osim prikaza Upauta, tu je dakako, i itifaličko božanstvo Min na pogrebnoj steli svećenika-čitača Min-Nakhta (katalog br. 12. 2. 5.). Riječ je o kultnome kipu toga boga jer je na steli jasno istaknuto njegovo postojanje. Min je prikazan u obliku ljudske figure koja uspravno stoji zamotana u povoje mumije s naglašenim falusom u erektivnom stanju. On na glavi nosi, kako ističe Uranić, krunu s ukrasom *šwty*, koji ima oblik dva pera ugrađena u crvenu krunu Donjeg Egipta *dešeret*.³⁰¹ Njegova je desna ruka pružena nazad, a u njoj drži trostruki *flagelum nehah* koji u Egiptu predstavlja obilježja kraljevske moći. Glavna su središta njegova kulta bili u Koptosu i Panopolisu. On, kako navodi Uranić, predstavlja mušku aktivnu snagu i povezuje se uz lika faraona, a Grci su ga poistovjećivali s Panom, bogom plodnosti i obnove prirode.³⁰² Tijekom Srednjeg je kraljevstva, kako navodi Eugene Romanosky, bio asimiliran u mit o Horusu te je katkad bio identificiran kao Izidin sin, „Horus-Min pobjednik“ koji je porazio Seta.³⁰³ To se može povezati s tekstom Min-Nakhtove stele čiji lijevi stupac sadrži himnu Minu i Horusu koje se pozdravlja kao one „koji ustaju i vežu zlotvora“, tj. Seta.

Na kraju, valja spomenuti dekorativne elemente koji se nalaze unutar luneta na *Ankhuovoj i Nektiempetinoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 4.), *Min-Nakhtovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 25.), *Obiteljskoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 6.) i *Kema-Marovoj obiteljskoj pogrebnoj*

---

³⁰⁰ Hart 2005, 163.

³⁰¹ Uranić 1990, 185.

³⁰² Uranić 1990, 186.

³⁰³ Romanosky 2001, 415.

steli (katalog br. 12. 2. 7.). Radi se o udjat očima, tj. očima boga Horusa koja simboliziraju Sunce i Mjesec, a imaju zaštitničku funkciju. Naime, Egipćani su vjerovali kako ono svojom mističnom snagom štiti od negativnih utjecaja, stoga je njihova pozicija na samome vrhu stele simbolična.

6. 1. 3. Žrtveni stolovi i hrana

Drevni su Egipćani koristili niz metoda za koje su vjerovali da će pospješiti tranziciju pokojnika u zagrobni svijet i pomoći mu da nesmetano nastavi „živjeti“ unutar oblasti toga svijeta. Riječ je o mnogim propisanim pogrebnim običajima među kojima je vrlo važna ponuda hrane pokojnicima koja se javlja još od ranodinastičkog razdoblja, a ostaje u upotrebi tijekom cijelog faraonskog razdoblja. To su prema Barbari O'Neill postizali na dva načina.³⁰⁴ Eksterno, tj. stvarnim prinosima hrane koje su postavljali u grobnicu uz izgovaranje popratnih molitva, i interno, tj. slikovnim prikazima hrane uz koje je bila ispisana žrtvena formula na zidovima grobnica ili stelama. Upravo je interni način bio učinkovitiji jer ostaje vječno zabilježen, a izgovaranjem žrtvene formule i simbolično dostupan pokojniku koji se nalazi u virtualnom, metafizičkom svijetu izvan grobnice. Ovaj postupak Jan Assmann naziva „svetom semiozom“ u kojemu su predmeti, hrana, ritualna izvedba i recitacija pogrebnih tekstova pretvoreni u reprezentativne slike koje djeluju kao snažan označitelj kulnog simbolizma.³⁰⁵ Pokojnik je prikazivan kako sjedi za žrtvenim stolom prepunim hrane. Takvi prikazi predstavljaju pokojnika kao ontološki premještenog iz ovozemaljskog svijeta i metaforički ga odvajaju od nekoć žive osobe čije se ime ili titule spominju u autobiografskim dijelovima natpisa.³⁰⁶

Kompozicija scena na žrtvenim stolovima zato postaje vrlo važna komponentna prikaza kako bi se odražavala spomenuta religijska paradigma. Stoga su u Srednjem kraljevstvu žrtveni stolovi postali centralna ikonografska značajka ukrašavanja grobnica ili stela, i u administrativnom i u provincijalnom kontekstu. Slijedeći društvene promjene koje su se dogodile u ovome razdoblju, mnogi su ljudi koji nisu bili pripadnici elite mogli inkorporirati ritualne scene, predmete ili prehrambene proizvode na svoje vlastite reprezentacijske medije poput stela.

---

³⁰⁴ O'Neill 2015, 15.

³⁰⁵ Assmann 1992, 87.

³⁰⁶ O'Neill 2015, 17.

Sukladno istaknutoj razlici na srednjoegipatskim stelama iz AMZ-a koje potječu iz XI. i rane XII. dinastije od onih iz druge polovice XII. dinastije u kontekstu ljudi, postoji i razlika u reprezentaciji žrtvenih stolova i hrane. Na tri srednjegipatske stele iz AMZ-a (*Kaijeva pogrebna stela*, katalog br. 12. 2. 2.; *Dvije Mentuhotepove pogrebne stele*, katalog br. 12. 2. 3.) koje potječu iz XI. i rane XII. dinastije žrtveni se stolovi sastoje od nekoliko razina, sadrže veću količinu hrane, ali i više vrsta prehrambenih proizvoda.

Na tim se živopisnim stolovima može zamijetiti sličan sadržaj hrane. Riječ je o kruhu, pogačama, komadima mesa vola, poriluku i voćkama. Tu su još i vrčevi za libaciju, tri na *Kaijevoj pogrebnoj steli* koji se simbolično nalaze na žrtvenom stolu i jedan na drugoj *Mentuhotepovoj pogrebnoj steli* koji je postavljen nasuprot pokojnika, a iz vrča teče tekućina prema njegovim nogama. Proces libacije, odnosno prolijevanja tekućine, najčešće vode ili vina, iz posebnih izduženih vrčeva s lijevkom povezano je s pogrebnim i hramskim ritualima. A. M. Blackman naglašava kako je ritual izvođen s jednom svrhom, a to je oživjeti tijelo boga ili pokojnika vraćajući njegovu tijelu izgubljenu vitalnu tekućinu i vlagu.³⁰⁷

Na ostalih se pet stela koje potječu iz druge polovice XII. dinastije umjesto velikih količina hrane na žrtvenim stolovima koji se sastoje od nekoliko razina, sada ispred pokojnika nalazi maleni stol s nekoliko reprezentativnih vrsta namirnica oslikanih bez smisla za detalje. Presjek hrane koja se može primijetiti na svih pet stela sastoji se uglavnom od kruha, pogača te vazama sa svetim uljima i parfemima.

Kruh se, dakle, pojavljuje na svim promatranim stelama iz Srednjeg kraljevstva na kojima je obično prikazan u različitim oblicima. Kruh predstavlja temelj egipatske prehrane, sadrži snažnu nutricionističku vrijednost, a jeo se gotovo pri svakom obroku. Međutim, njegova je uloga prerasla primarnu prehrambenu funkciju i postala vrlo važna u ritualima. To i potvrđuje činjenica da se prvi dio žrtvene formule *hetep-di nisut* označavao hijeroglifskim znakom koji predstavlja pogača od kruha, ali i da je prva stavka u nabranju žrtvenih dobara uvijek kruh. Egipćani su smatrali kako je zrno pšenice snažno povezano s otajstvima mita o Izidi i Ozirisu, odnosno s plodnošću, rastom i ponovnim rođenjem, tj. obnovom života. Oziris, poput zrna pšenice, umire i ponovno se rađa. Stoga nimalo ne čudi njegova funkcija božanstva plodnosti koji simbolizira aktivni princip.

---

³⁰⁷ Blackman 1912, 75.

Kroza nj se život biljaka i životinja stalno obnavljao prema zakonu cikličnih procesa- rođenja, rasta, smrti i obnove života. Prema tome, kruh prikazan na stelama ne nalazi se na stolovima kako bi funkcionirao isključivo kao tjelesna hrana za pokojnika, već kao svojevrsna metafora duhovne hrane koja simbolizira obnovu života na višoj spiritualnoj razini.

Komadi mesa, najčešće prednje noge vola, nalaze se na žrtvenim stolovima individua koje vjerojatno pripadaju eliti jer su si samo najbogatiji mogli priuštiti svakodnevnu konzumaciju mesa. Međutim prednja noga vola ima i konotativne vrijednosti koje su povezane s pogrebnim praksama. Ona predstavlja hijeroglifski znak koji znači „Veliki medvjed“.³⁰⁸ Naime, Egipćani su promatrali sazviježde Veliki medvjed kao oblik koji je sličan prednjoj nozi vola. Joan Relke i Allan Ernest upozoravaju kako egipatska riječ za vola pri izgovaranju ima isti zvuk kao *ka*, tj. jedna od tri duhovne esencije koje posjeduje svako ljudsko biće.³⁰⁹ Ako su žrtveni vol i *ka* kao duhovna cjelina ili kvaliteta povezani, onda se čini da je prednja noga kao dio žrtvenog vola (*ka*) predstavljala ili kondenzirala duhovnu moć bika. Treba se osvrnuti i na alat koji je korišten u ritualu „Otvaranja usta“ mumije jer ima oblik prednje noge vola što sugerira na još jednu važnu upotrebu u pogrebnim ritualima. Valja spomenuti i prikaz mladog luka na stelama XI. i rane XII. za koji su Egipćani vjerovali kako simbolizira vječni život zbog anatomske strukture, odnosno slojeva koji se sastoje od koncentričnih krugova.³¹⁰ Na tri se stele iz druge polovice XII. dinastije (*Obiteljska pogrebna stela*, katalog br. 12 .2. 1.; *Ankhuova i Nektimpetina pogrebna stela* katalog br. 12. 2. 4.; *Kema-Marova obiteljska pogrebna stela*, katalog br. 12. 2. 7.) može zamijetiti specifična kompozicija zapečaćenih vaza u kojima se skladište sveta ulja i parfemi. Riječ je o tri vaze koje su odvojene od prehrambenih namirnica, a položene su jedna pored druge. Dvije su vaze izdužene i u njima se čuva sveto ulje, a između njih se nalazi manja posudica u kojoj se čuva parfem. Sheila Ann Byl ističe kako su sveta ulja i parfemi u pogrebnom kontekstu bili korišteni kako bi se pokojniku osigurao siguran prijelaz i život u zagrobnom svijetu što je dakako povezano s procesom mumifikacije gdje su bili primarno korišteni.³¹¹

Na kraju, valja istaknuti kako je svaki posjetitelj grobnice u kojoj se nalazila stela bio dužan izgovoriti, tj. nabrojati darove u hrani, piću ili mirisima kako bi pokojnikov *ka* mogao uživati u

---

³⁰⁸ Gardiner 1973, 464.

³⁰⁹ Relke i Ernest 2003, 68.

³¹⁰ Gardner Wilkinson 1841, 369.

³¹¹ Byl 2012, 3.

njima. Upravo se zato darovi u hrani i piću nisu trebali fizički prinositi pri svakom posjetu grobnice jer je *ka* u svijetu u kojem opstoji, kako ističe Uranić, „prilagodljiv do te mjere da u njemu doista i nastaje sve ono u što se ulaže energija čovjekovih misli potencirana izgovaranjem riječi kao najmoćnijim kreativnim sredstvom“.³¹²

6. 2. Novo kraljevstvo

Ono što je obilježilo razdoblje Novog kraljevstva jest vladavina Ekhnatona koji uvodi novu reformu na religijskome planu. On postavlja novo državno božanstvo Atona koje ima primat nad svim ostalim božanstvima. Čini se da je štovanje Ozirisa i ostalih božanstava, kako ističe Jacobus Van Dijk, bilo zabranjeno od samog početka Ekhnatonove vladavine.³¹³ Čak je i doktrina koja je bila utemeljena u pogrebnoj praksi prije razdoblja Amarne, a koja je o Ozirisu promišljala kao o noćnoj manifestaciji boga sunca bila odbačena.³¹⁴ Aton je stoga bio bog svjetlosti koji daje život, a preko noći je odsutan i tada svi pokojnici spavaju baš kao svako živo biće.³¹⁵ Nije bilo niti „velikog suđenja“ pred Ozirisovim prijestoljem koje je preminula osoba prolazila ne bi li stekla status *maat* (istinit), već su kraljevi dužnosnici zagrobni život zavrijedili slijedeći Ekhantona i njegovo vjersko učenje.³¹⁶

Ono što je doista diskutabilno jest u kojoj su mjeri tradicionalni kultovi stvarno bili zabranjivani ili ukinuti za vrijeme vladavine Ekhnatona. Naša je predodžba o tome obojena kasnijim razvojem događaja, kada je na prijestolje došao Tutankhamon, koji je donio dekret kojim legalizira štovanje tradicionalnih egipatskih kultova što Van Dijk ocjenjuje kao očitim propagandnim postupkom.³¹⁷

U svakodnevnoj je praksi, nova religija vjerojatno samo zamijenila službeni državni kult i religiju elite, dok je ostatak populacije nastavio štovati svoje tradicionalne, često lokalne bogove. Ono što dokazuje prethodnu tvrdnju jest očuvana materijalna građa poput amuleta, stela ili slikarija u grobnicama koje prikazuju ili spominju druga božanstva. Na većini stela iz AMZ-a, koje se

---

³¹² Uranić 1997, 164.

³¹³ Van Dijk 2000, 277.

³¹⁴ *Ibid.*

³¹⁵ *Ibid.*

³¹⁶ Van Dijk 2000, 278.

³¹⁷ *Ibid.*

datiraju u Novo kraljevstvo, Oziris dominira na prikazima. Međutim, Van Dijk ističe, kako u tome slučaju nije lako odlučiti je li te stele s prikazima Ozirisa potječu prije ili poslije razdoblja Amarne.³¹⁸

Kako bilo, indikativno je da su u Novome kraljevstvu sve više rasprostranjene adoracijske scene gdje je vlasnik stele prikazan tijekom čina molitve pred božanstvom. To se može povezati s religijskim fenomenom pod nazivom „osobna pobožnost“ koji su u egiptološke rasprave uveli Adolf Erman i James Breasted.³¹⁹ Oni su tvrdili kako su u razdoblju Ramesida Egipćani iz različitih društvenih skupina vjerovali da imaju osobnu interakciju s božanstvom, a kao dokaz za svoju tezu Erman i Breasted usredotočili su se na prikaze i tekstove skupine zavjetnih stela iz Deir-el Medine koje su pripadale radnicima. Mnogi su znanstvenici usvojili njihovo stajalište, a među njima se ističe Jan Assmann koji smatra da je „osobna pobožnost“ relativno kasna pojava koja se javlja kao posljedica turbulentnog razdoblja Amarne i koja se odlučno suprotstavlja državnoj religiji, svećeničkim kultovima u hramovima, ali i kompleksnoj teologiji i tradicionalnim vjerskim oblicima.³²⁰

Međutim, postoji i druga strana znanstvenika koji se protive tezi o „osobnoj pobožnosti“ kao inovativnoj pojavi Novoga kraljevstva. John Baines se više usredotočuje na društveni kontekst obrednih praksi i religijskih prikaza, a pri tome ne vidi fenomen „osobne pobožnosti“ kao individualni izraz religioznosti već kao posljedicu formalnog vjerskog sustava koji je ograničen na elitne članove društva, pa ostatak populacije sada ima potrebu ulagati u vlastiti religijski kapital upravo prikazivanjem svojih interakcija s božanstvima.³²¹ On vidi povećanje religijskih prikaza u periodu tzv. ramesidske pobožnosti kao novi stil prikaza, a ne kao inovativnu pojavu na religijskome planu.³²²

Kako bilo, očito je da je nakon traumatičnog razdoblja Amarne izražavanje osobnih interakcija s božanstvima bila intenzivnija što, dakako, ne znači da prije nije postojala ili bila prikazivana na privatnim spomenicima. Osim adoracijskih scena pred božanstvom, na stelama Novog kraljevstva su i dalje zastupljene scene koje prikazuju vlasnike sa svojim obiteljima. U

---

³¹⁸ Van Dijk 2000, 279.

³¹⁹ Erman 1911, 1086; Breasted 1912, 349

³²⁰ Assmann 1984, 22, 258-282; 1996, 259

³²¹ Baines 1987, 79-98.

³²² Baines i Frood 2011, 17.

ovome su razdoblju, pogotovo tijekom XVIII. dinastije, zanimljivi prikazi na stelama gdje je često naglašavan koncept gozbe, a na njima su uprizorene figure mrtvih i njegovih živih članova obitelji kako konzumiraju hranu i piće.

Zahvaljujući šarolikom uzorku stela iz AMZ-a koje su datirane u Novo kraljevstvo, sve su spomenute mogućnosti prikaza prisutne što će u nadolazećem potpoglavlju biti interpretirano. Nažalost, ovdje za sada nije moguća preciznija datacija u konkretne dinastije prema žrtvenoj formuli jer se ona načelno ne razlikuje od onih u Srednjemu kraljevstvu. Osim toga, ona nije zastupljena na svim stelama što bi možda moglo značiti, pogotovo u slučaju gdje su u fokusu prikaza adoracijske scene, da one nisu pogrebne, već zavjetne. No, za sada neću ništa sa sigurnošću tvrditi jer tekstovi nisu prevedeni, niti je to zadatak ovoga rada.

6. 2. 1. Ljudi

Jedanaest stela iz AMZ-a koje su datirane u Novo kraljevstvo mogu se prema prikazima koji uključuju ljude podijeliti u tri skupine. Prva skupina uključuje četiri stele sa scenama gdje su individue prikazane kako stoje pred božanstvom. Druga skupina podrazumijeva scene gdje su u glavnome fokusu adoranti/pokojnici pred Ozirisom, a ispod, u drugome registru su prikazani članovi obitelji tijekom procesa pogrebnih rituala. Treća skupina projicira obiteljske scene gdje su pokojnici prikazani sa supružnicima ili s ostalim članovima obitelji poput djece, braće, sestara itd.

Prvoj skupini pripadaju *Dehuti-hestuova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 8.), *Nijeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 13), *Pogrebna stela* (katalog 12. 2. 14) i *Pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 15.). Na sve su četiri stele prikazani muškarci s vrlo zanimljivim društvenim i religijskim označiteljima. Eric Ryan Wells je analizirajući prikaze novoegipatskih zavjetnih stela iz Asuita izdvojio društvene grupe koje karakteriziraju određeni društveni označitelji. Razlikujući društvene označitelje koji se manifestiraju na prikazima utvrđenih društvenih grupa Wells je uspio odrediti razinu individuine uloge u pogrebnim ritualima. Iz toga, tvrdi Wells, slijedi da prikazane individue koje pripadaju primjerice dvorskoj eliti ili višoj lokalnoj eliti imaju značajniju ulogu u pogrebnom ritualu od niže elite jer se upravo posredstvom društvenih i religijskih označitelja poput odjeće, frizure ili predmeta koje drže u rukama žele istaknuti i time pokazati kako imaju višu razinu

religijskog pristupa u pogrebnim praksama.³²³ S obzirom na to da je Wells baratao reprezentativnim uzorkom zavjetnih stela s jednoga lokaliteta distinkcija društvenih označitelja na pojedine društvene grupe djeluje smisleno.

Na prethodno spomenute četiri stele iz AMZ-a teško je govoriti o razini uloga u pogrebnom kultu prikazanih individua posredstvom društvenih označitelja zbog nedostatka preciznijeg vremenskog i arheološkog konteksta, no neke se paralele ipak mogu povući zbog karaktera scena gdje su individue prikazane pred božanstvom. Naime, Wells navodi kako su muškarci koji pripadaju kraljevskoj eliti ili lokalnoj višoj eliti obično odjeveni u dugu haljinu sa širokim rukavima, oko struka imaju privezanu pregaču koja tvori oblik trokuta, a na glavi nose periku.³²⁴ Identičnu odjeću nosi i *Dehuti-hestu* na istoimenoj pogrebnoj steli. On je ujedno i jedina individua koja nosi takav tip odjeće ako razmatramo sve novoegipatske stele iz AMZ-a.

Bilo bi suludo samo prema toj varijabli tvrditi da je on pripadnik više elite, pa se onda valja osvrnuti i na religijske označitelje na *Dehuti-hestuovoj pogrebnoj steli*. Njegova je desna ruka uzdignuta prema božanstvu pred kojim stoji što predstavlja standardnu pozu molitve i štovanja, a u lijevoj ruci drži uzicu za koju je privezan pavijan. Helena Pio tvrdi kako su pavijani oduvijek intrigirali Egipćane jer su s jedne strane neobično slični ljudima, a s druge im je strane njihova priroda bila teško dokučiva.³²⁵ Smatrali su ih, kako u nastavku ističe Pio, superiornijima u odnosu na ljude zbog njihovih skrivenih znanja i sposobnosti da razgovaraju s božanstvima, a samim time postaju i idealni sudionici u pogrebnim ritualima.³²⁶ Pavijanova inteligencija i pretpostavljena mudrost predstavljaju, prema Pio, pravednost i moralnost, osobine koje ovu životinju povezuju s Totom, božanstvom istine, pravde te zaštitnikom intelektualnih domena poput pisanja, jezika, znanosti, kozmologije i astronomije.³²⁷ Osim toga, vizualna reprezentacija Tota povezana je upravo s pavijanom ili pticom ibis. Pavijan je, kako navodi Margaret Bunson, sudjelovao u procesu „velikog suđenja“ uzdignut nad vagon upozoravajući bogove o postignutoj ravnoteži.³²⁸ Pavijani nisu bili autohtona egipatska vrsta već su uvezeni, pogotovo tijekom Novog kraljevstva kada je država postala stabilna, pa je mogla ulagati napore u vanjsku trgovinu. D. J. Brewer i E. Teeter

---

³²³ Wells 2014, 39.

³²⁴ Wells 2014, 128.

³²⁵ Pio 2018, 1.

³²⁶ *Ibid.*

³²⁷ Pio, 2018, 2.

³²⁸ Bunson 2002, 63.

navode kako umjetničke scene na Hatšepsutinom dvoru prikazuju ekspedicije koje se vraćaju iz Punta opterećene egzotičnim dobrima, uključujući i pavijane.³²⁹ Helena Pio ističe kako se u Novome kraljevstvu prikazi pavijana mogu povezati s četiri različita konteksta.³³⁰ Riječ je o: pavijanima kao kultnim životinjama u hramskim kompleksima, pavijanima u zatočeništvu tretirane kao egzotične životinje koje su služile za privatne razonode i prestiž, pavijanima kao kućnim ljubimcima i pavijanima za zavjetne ili pogrebne svrhe.³³¹ Čini se kako je Đehuti-hestuov pavijan kućni ljubimac jer je privezan za uzicu koja simbolizira pripitomljenu životinju, a možda je i prinesen na dar božanstvu. Isto tako, u kontekstu prikaza Đehuti-hestuove stele pavijan može simbolizirati njegov društveni prestiž i veći pristup božanstvu u pogrebnom ritualu nudeći mu simbol regenerativne sile utjelovljene u majmunu kao osiguranje za opstanak u vječnome životu, a kojeg si nije mogao bilo tko priuštiti.

Nadalje, *Nijeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 13) i *Pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 15.) prikazuju muškarce sa nešto drugačijim društvenim i religijskim označiteljima. Oni su odjeveni u duge suknje opasani s remenom čiji je čvor uspravan, a na glavi ne nose perike, nego su ćelavi. Ruke drže podignute prema gore s uspravnim dlanovima i okrenuti su prema božanstvu što predstavlja čin molitve i štovanja. Wells tvrdi kako su muškarci s dotičnim društvenim označiteljima ritualni stručnjaci, odnosno većinom *uab* svećenici koji su u službi određenih božanstava.³³² E. Teeter ističe kako *uab* doslovno znači „onaj koji je čist“, a svećenici tog kalibra obavljali su primarno poslove održavanja hramova ili grobnica.³³³ U hramovima su bili odgovorni za prinošenje darova kipovima božanstava u svakodnevnim kultovima, a u pogrebnome kontekstu su bili zaduženi za prinošenje darova tijekom sprovodne ceremonije, a potom i za povremenu opskrbu kapelice unutar grobnice pokojnika.³³⁴ Prema mome sudu muškarci na spomenutim stelama bi trebali predstavljati *uab* svećenike jer stoje pred kultnim kipom Ozirisa čije se postolje nazire na dnu stele. Kultni su kipovi predstavljali neizostavan element u hramskim kompleksima kojima su samo svećenici imali svakodnevni pristup, a osim toga na ovim stelama i društveni označitelji odgovaraju Wellsovima tvrdnjama. U ovu skupinu scenskih prikaza spada i *Pogrebna*

---

³²⁹ Brewer i Teeter 2007, 45.

³³⁰ Pio 2018, 128.-129.

³³¹ *Ibid.*

³³² Wells 2014, 128.

³³³ Teeter 2011, 20.

³³⁴ *Ibid.*

stela (katalog br. 12. 2. 14.) gdje muškarac kleči pred Ozirisom. On je odjeven u dugu suknju s naramenicama, a na glavi nosi periku srednje dužine što nam može eventualno ukazati na viši društveni položaj. Njegove su ruke u standardnoj pozi štovanja, uzdignute prema božanstvu.

Druga skupina stela iz AMZ-a koja pripada Novom kraljevstvu podrazumijeva scene gdje su u glavnome fokusu adoranti/pokojnici pred Ozirisom, a ispod, u drugome registru su prikazani članovi obitelji tijekom procesa pogrebnih rituala. To su: *Ipujjeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 10.), *Inehemova i Baket-nebetova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 12.) i *Pa-heri-pedetova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 18.).

Valja napomenuti kako *Ipujjeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 10.) i *Pa-heri-pedetova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 18.) jedine imaju arheološki i precizniji vremenski kontekst. Obje stele su prema Igoru Uraniću datirane u vrijeme vladavine Ramzesa II, s time da *Ipujjeva pogrebna stela* potječe iz grobnice TT 217 u Deir el Medini, a *Pa-heri-pedetova pogrebna stela* iz grobnice plemića Nebsumenua TT 183 u Tebi.³³⁵ U grobnici TT 217, u Deir el Medini, pronađena je još jedna Ipujjeva stela koja je bolje očuvana, a danas se nalazi u Egipatskom muzeju, u Torinu (slika 13.). Zahvaljujući toj steli na kojoj je tekst vrlo dobro očuvan saznajemo da je Ipuji bio kipar i slikar. U donjem registru stele koja se čuva u Torinu (Prilog 12. 1. Slika 13.) Ipuji je prikazan kako sjedi za žrtvenim stolom sa svojom obitelji: ženom koja ga grli, sinom Nebnakhtom koji vrši libaciju te još dvojicom sinova koji mu prinose darove u hrani, a od kojih je jedan još dijete. Na Ipujjevoj steli koja se čuva u AMZ-u pokojnik je prikazan u prvome registru sam kako stoji pred Ozirisom prinoseći mu nešto što nalikuje na prijenosni žrtvenik. U drugome su registru prikazani isti članovi njegove obitelji kao i na torinskoj steli što potvrđuje njihova odjeća i frizure, ali s dodatkom još jedne žene. Oni stoje u redu, jedan iza drugoga. Vrlo je vjerojatno riječ o procesu pogrebne povorke (usporedi slika 9.). Sve individue drže ruke uzdignute prema gore, osim dvije žene koje u rukama drže predmete. Kod jedne je žene predmet zbog oštećenosti stele neprepoznatljiv, a druga drži *ankh*, simbol života koji će prinijeti pokojniku.

Pa-heri-pedetova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 18.) posvećena je istoimenom upravitelju kraljevske ergele. On, u prvome registru stele, sa svojom ženom i kćeri stoji uzdignutih ruku moleći se pred Ozirisom. Da je riječ o kraljevskoj eliti potvrđuje njihova osebujna odjeća i

---

³³⁵ Uranić 2007, 65., 77.

frizure karakteristični za modu Novoga kraljevstva. Muškarac je odjeven u široku tuniku, a oko struka mu je privezana duga pregača, dok žene nose duge haljine sa širokim rukavima. Žena Pa-heri peđeta ima dugu periku ukrašenu lotosovim cvijetom. U drugome registru Pa-heri peđet, sada bez perike, i njegova žena sjede za žrtvenim stolom. Ispred njih je muškarac koji prema društvenim označiteljima i religijskim označiteljima predstavlja svećenika. On drži vazu za libaciju i posudu u kojoj gori tamjan. Položaj njegovih ruku, koje su uzdignute prema gore i blago savijene u laktovima, predstavlja pozu koja označava prezentiranje žrtvene ponude. Dok su na promatranim stelama Srednjeg kraljevstva vaze za libaciju bile položene pored pokojnika ili postavljene na žrtvenom stolu, sada imamo uvid u izgled toga procesa kada ga vrši svećenik. Funkcija ostaje ista, dakle za pročišćavanje i oživljavanje tijela pokojnika vraćajući njegovu tijelu izgubljenu tekućinu. Međutim, tu je još jedan zanimljiv ritualni običaj, a to je fumigacija, tj. paljenje tamjana. Taj je proces bio važan u hramskom i pogrebnom kontekstu. Elliott Wise ističe kako tamjan označava poštovanje i molitvu, ali na dubljoj razini on također evocira stvarnu prisutnost božanstva stvaranjem "mirisa bogova".³³⁶ Emily Teeter naglašava kako su Egipćani vjerovali kako kroz osjet mirisa mogu osjetiti prisutnost božanstva.³³⁷ Osim toga, paljenje tamjana, odnosno vrijednost dima simbolizira pročišćenje, posvećenje te potiče obnavljanje života.³³⁸

Procesi libacije i fumigacije mogu se vidjeti i u drugome registru na *Inehemovoj i Baket-nebetovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 12.) koje također vrši svećenik. Ispred svećenika se nalaze muškarac i žena koji u rukama drže otvoreni lotosov cvijet kojeg mirišu. U fokusu prvoga registra ove stele su dvije žene koje uzdignutih ruku slave Ozirisa. Obje su žene odjevene u duge široke haljine, a na glavi nose perike ukrašene lotosovim cvijećem što upućuje na modu Novoga kraljevstva. Prikaz dvaju žena koje se mole ispred Ozirisa bez prisustva muškarca djeluje kao emancipacijski moment, tj. višu razinu pristupa u pogrebnim procesima. Naime, na prikazima do sada promatranih stela žene grle muškarce, a ako se nalaze u drugome registru uvijek stoje iza muškaraca. Dakle, uloga žena u pogrebnim praksama je do sada naznačena njihovim sekundarnim pozicioniranjem prema muškarcima.

Treća skupina novoegipatskih stela iz AMZ-a projicira obiteljske scene gdje su pokojnici prikazani sa supružnicima ili s ostalim članovima obitelji poput djece, braće, sestara itd. Riječ je

---

³³⁶ Wise 2009, 65.

³³⁷ Teeter 2011, 104.

³³⁸ Wise 2009, 75.

o četiri stele: *Memijeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 9.), *Jahimijeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 11.), *Rahotepova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 16.) i *Akuova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 17.).

Memijeva i Jahimijeva stela kompozicijom scena i društvenim označiteljima prikazinih individua podsjećaju na stilski izričaj Srednjeg kraljevstva. Na obje su stele prikazani bračni parovi, na Memijevoj jedan, a na Jahimijevoj steli dva. Oni sjede za žrtvenim stolovima prepunim hranom. Međutim, detalji koji se ističu na obje stele jesu predmeti koje individue drže u rukama. To je lotosovo cvijeće za koje Salima Ikram tvrdi da su bili karakteristični za bankete, odnosno u ovome slučaju gozbe koje su održane u čast pokojnicima.³³⁹ Tu je još i *Rahotepova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 16.) koja također prikazuje bračni par, no ona je zanimljiva zbog zornog prikaza *sem* svećenika koji vrši proces libacije i fumigacije nad pokojnim Rahotepom i prema svemu sudeći njegovom živom ženom. Polijevanje pročišćene tekućine po pokojniku na ovoj je steli najrealističnije prikazan. U drugome registru stele prikazane su dvije žene pred kojima isti *sem* svećenik posvećuje hranu, a u rukama drže otvoreni cvijet lotosa što opet indicira prikaz pogrebnog banketa. *Akuova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 17.) prema društvenim označiteljima prikazanih individua djeluje kao stilski izričaj Srednjeg kraljevstva. U prvome registru nalaze se vlasnik stele Aku i vjerojatno njegov sin, a odjeveni su u kratke suknje stegnute pojasom, karakteristične za modu Srednjeg kraljevstva. Aku sjedi za žrtvenim stolom, a u rukama drži štap i svećani rupčić koji simboliziraju autoritet i naglasak na njegovu visoku društvenu poziciju. U drugome se registru nalaze članovi njegove obitelji, vjerojatno njegova žena, dvije kćeri i rođak. Žene su odjevene u uske haljine s naramenicama, također karakterističnima za modni stil Srednjeg kraljevstva. Ženske su osobe poredane jedna pored druge. Njihove frizure i visina tijela odaju informacije o njihovoj dobnoj granici. Naime Akuova žena je najviša i nosi dugu periku. Pored nje je nešto niža ženska osoba s kosom svezanom u rep, a predstavlja mlađu, ali punoljetnu djevojku. Pored punoljetne je djevojke maloljetna djevojčica koja je najniža i također ima kosu svezanu u rep. Iz prikaza djece se da zaključiti kako su i oni igrali aktivnu ulogu u pogrebnim procesima.

---

³³⁹ Ikram 2001, 163.

6. 2. 2. Bogovi

U Novome su kraljevstvu sve više rasprostranjene adoracijske scene gdje je vlasnik stele prikazan tijekom čina molitve pred božanstvom. Na uzorku stela iz AMZ-a na njih je sedam adorant/pokojnik prikazan ispred Ozirisa tijekom molitvenog čina. To su: *Dehuti-hestuova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 8.), *Nijeva pogrebna stela*, *Ipujjeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 10.), *Inehemova i Baket-nebetova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 12.), *Pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 14), *Pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 15.) i *Pa-heri-peđetova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 18).

Međutim, nije lako odlučiti pripadaju li te stele s prikazima Ozirisa razdoblju prije, za vrijeme ili poslije Amarne i Ekhanzona. No, dvije stele predstavljaju iznimku jer su prema Uraniću datirane u XIX. dinastiju, za vladavine Ramzesa II., kada se prema jednoj struji znanstvenika pojavljuje tzv. fenomen „osobne pobožnosti“. To su *Ipujjeva pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 10.) i *Pa-heri-peđetova pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 18.).

Kako bilo, indikativno je da tijekom razdoblja Novog kraljevstva Oziris i dalje predstavlja popularno božanstvo čije se štovanje kontinuirano nastavilo što nije nimalo čudno s obzirom na njegovu značajnu ulogu u pogrebnom kultu. Na svim je stelama iz AMZ-a Oziris prikazan u standardnoj ikonografskoj maniri kao muškarac s krunom *atef* na glavi te simboličnim predmetima koje drži u rukama poput već spomenutih štapova, *heke* i *flageluma*. On je uvijek predimenzioniran u odnosu na adorante čime se očito nastojala naglasiti njegova važnost kao kralja Podzemnog svijeta, a položaji njegova tijela variraju. Na *Dehuti-hestuovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 8), *Nijevoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 13.) i *Pa-heri-peđetovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 18) uprizoren je u ukočenom stojećem položaju. Valja pritom naglasiti kako je na *Nijevoj pogrebnoj steli* i *Pa-heri-peđetovoj pogrebnoj steli* riječ o kultnom kipu boga jer se jasno ističe postolje na kojem stoji. Na ostatku je stela prikazan kako sjedi na prijestolju (katalog br. 12. 2. 10., katalog br. 12. 2. 12., katalog br. 12. 2. 14, katalog br. 12. 2. 15.). Međutim njegova se reprezentacija na spomenutim stelama razlikuje prema kruni koju nosi na glavi i predmetima koje drži u rukama. Naime, na *Dehuti-hestuovoj pogrebnoj steli* i *Pa-heri-peđetovoj pogrebnoj steli* kruna *atef* koju nosi na glavi ima dodatke poput ovnovih rogova i sunčeva diska, koji postaje

karakterističan za vrijeme Novoga kraljevstva.³⁴⁰ Na *Nijevoj pogrebnoj steli* umjesto štapova *heka* i *flagleum* drži *djed*, drvo života. Riječ je, kako ističe Bunson, o drevnom egipatskom simbolu stabilnosti i ujedno svetom Ozirisovom znaku za kojega se smatralo da predstavlja njegov oslonac.³⁴¹ To je stup presječen šipkama koji je često služio kao amulet u pogrebnim ritualima jer se vjerovalo kako pomaže u preobrazbi ljudskog mesa u duhovni oblik koji su mrtvi preuzeli u vječnosti.³⁴²

Osim Ozirisa, na skupini „zagrebačkih“ stela iz Novoga kraljevstva tri se puta pojavljuje Anubis u obliku šakala. On se u sva tri slučaja nalazi na gornjem, blago izduženom špičastom vrhu stele, tj. pirdionu. Riječ je o *Nijevoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 13.), *Pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 15.) i *Pa-heri-peđetovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 18). On je na sve tri stele prikazan kako leži na oltaru s prednjim udovima ispruženim prema naprijed i repom koji visi prema dolje, vertikalno iza njega. Na *Nijevoj pogrebnoj steli* i *Pa-heri-peđetovoj pogrebnoj steli* na leđima ima položen *flagelum*, a oko vrata nosi tzv. ceremonijalnu kravatu.³⁴³ Prethodno spomenute stele su u kontekstu prikaza Anubisa zanimljive i zbog hijeroglifskog natpisa koji je također ispisan u piramidalnom okviru, a koji označava jednu od Anubisovih titula. Riječ je o tituli *tepy-dju-ef*³⁴⁴ koja se prevodi kao „onaj koji je na svojoj svetoj planini“, a koja se temelji prema Wilkinsonu na prizoru šakalskog božanstva koje nadgledava ukope mrtvih s visina pustinskih litica koje su orijentirane prema nekropoli.³⁴⁵ Izraz se, kako ističe Wilkinson, općenito odnosio na visoka pustinska područja zapadno od Nila, a ne na neku određenu planinu.³⁴⁶ Budući da je šakal pustinska životinja, Egipćani su Anubisa povezali sa zapadnom pustinjom, postojbinom mrtvih.³⁴⁷ Čini se kako je pozicija zoomorfnog Anubisa pri samome vrhu stele simbolična jer je tako s jedne strane okarakteriziran kao onaj koji nadgleda grobnicu u kojoj je stela pohranjena, a s druge s pripadajućom titulom predstavlja svojevrzni putokaz prema nekropoli gdje se nalazi grobnica. Kada je bio prikazivan u zoomorfnom obliku bio je obojan u crno kao simbol obezbojenja tijela

---

³⁴⁰ Goebs 2001, 323.

³⁴¹ Bunson 2002, 101.

³⁴² *Ibid.*

³⁴³ Wilkinson 2003, 189.: „ceremonial tie“

³⁴⁴

³⁴⁵ Wilkinson 2003, 187.

³⁴⁶ *Ibid.*

³⁴⁷ Ions 1992, 84.

nakon pripreme za ukop, ali i boje koja simbolizira plodnu zemlju i regeneraciju. Ostaci se crne boje na njegovu tijelu mogu zamijetiti jedino na *Pa-heri-pedetovoj pogrebnoj steli*.

Prema promatranim stelama iz AMZ-a indikativno je da su tijekom Novog kraljevstva Oziris i Anubis bez obzira na promjenu religijske paradigme i dalje kotirali kao najvažnija pogrebna božanstva za koje su prikazani pokojnici vjerovali kako će im omogućiti siguran put do odredišta vječnog života.

6. 2. 3. Žrtveni stolovi i hrana

U Novome su kraljevstvu, pogotovo tijekom XVIII. dinastije kako ističe Igor Uranić, zanimljivi prikazi na stelama gdje je često naglašavan koncept gozbe, a na njima su uprizorene figure mrtvih i njegovih živih članova obitelji kako konzumiraju hranu i piće.³⁴⁸ Salima Ikram ističe kako je diskutabilno jesu li gozbe, tj. banketi prikazani na stelama ili zidovima grobnica iz tog perioda zaista povezane s pogrebnim kontekstom.³⁴⁹ Naime, nije sigurno je li to prikaz banketa nakon pogrebne ceremonije, tijekom jednih od godišnjih festivala ili je pokojnik naprosto prikazan kako uživa u blagodatima hrane i pića tijekom svog života kako bi na isti način mogao uživati i u vječnosti. Uranić ističe kako spomenici, uključujući i stele, iz XVIII. dinastije prikazuju novu zamisao koja se odnosi na povezivanje mrtvih i njihovih živih rođaka. Oni su tada uprizoreni kako uživaju u jelu i piću za istim stolom, a sve nalikuje gozbi te neki drže da se i prikazuje gozba koja je bila održana tijekom pogrebnih svečanosti.³⁵⁰ Nadalje ističe Uranić kako se takvo dijeljenje pića i hrane između onih na zemlji i onih u zvjezdanom svijetu duatu provlači kroz razne aspekte religiozne misli Egipćana.³⁵¹ Naime, u hramovima su svećenici božanstvima najprije darivali nevidljivi aspekt *ka* hrane izgovarajući invokacijske formule, zatim su sami konzumirali njezin materijalni dio, a upravo je to bio način povezivanja s bogovima koji je istovjetan pogrebnim običajima kulta mrtvih.³⁵²

---

³⁴⁸ Uranić 2005, 63.

³⁴⁹ Ikram 2001, 163.

³⁵⁰ Uranić 2005, 63.

³⁵¹ *Ibid.*

³⁵² *Ibid.*

Takvo bi se tumačenje moglo povezati s *Jahimijevom pogrebnom stelom* (katalog br. 12. 2. 11.) za koju Uranić tvrdi da je mogla nastati upravo za vrijeme XVIII. dinastije.³⁵³ Na steli je u fokusu gozba dvaju bračnih parova koji sjede s lijeva i s desna za žrtvenim stolom prepunima darovima u hrani. Ispod njih se u drugome registru nalaze rođaci sa zatvorenim lotosovim cvjetovima u rukama. Čini se kako par s desne strane predstavlja pokojnike jer muškarac u ruci drži svečani rupčić. On ujedno simbolizira svjetlo koje je pokojniku osvjetljavalo put prema podzemnom svijetu, ali i preobrazbu u *akh*³⁵⁴, odnosno „svjetleće tijelo“ koje preuzima ulogu tijela na drugom svijetu.³⁵⁵ Stoga bi par s lijeva i rođaci u drugome registru zaista mogli predstavljati živuće ljude koji s pokojnicima dijele hranu. Salima Ikram navodi kako se vrijeme početka pogrebnih banketa ili banketa povezanih s religijskim festivalima moglo odrediti jedino ako bi na prikazu postojao otvoreni cvijet lotosa koji ljudi drže u rukama ili se nalazi na žrtvenom stolu.³⁵⁶ Naime, lotos se po izlasku sunca otvara, a po zalasku zatvara, pa tvrdi Ikram kako otvoreni cvjetovi upućuju na početak banketa tijekom dnevnog svijetla.³⁵⁷ U slučaju Jahimijeve pogrebne stele pojavljuje se pet zatvorenih lotosovih cvjetova koje prikazane individue drže u rukama. Možda je, analogno tvrdnjama Salime Ikram, konkretni banket na steli započeo nakon zalaska sunca s obzirom na zatvorenost cvijeta.

U odnosu na stele Srednjeg kraljevstva čini se kako je ponuda hrane i predmeta na žrtvenim stolovima Novoga kraljevstva izašla iz okvira onoga što je predstavljala pragmatična funkcija ponude u Srednjem kraljevstvu, odnosno naglasku na fizičkom održavanju pokojnika hranom i pićem čiji je sadržaj raznolik. Naime, ponuda hrane u smislu raznolikosti prehrambenih proizvoda je na žrtvenim stolovima Novog kraljevstva puno manja u odnosu na stolove Srednjeg kraljevstva. Čini se kako je sada u imaginarij scene sa žrtvenim stolom utkano novo uvjerenje koje uključuje nastojanje da se pobliže posredstvom dvodimenzionalnog medija prikažu procesi koji će za posljedicu imati metafizičku transformaciju pokojnika, a sve je to postignuto učestalijim prikazima libacijskih vaza bile one na stolu ili u rukama svećenika.

Na ostatku stela iz Novoga kraljevstva, uključujući i *Jahimijevu pogrebnju stelu*, hrana na žrtvenim stolovima je u kontekstu vrste sadržaja reduciranija u odnosu na stele Srednjeg

---

³⁵³ Uranić 2005, 65.

³⁵⁴ *Ibid.*

³⁵⁵ Uranić 2002, 240.

³⁵⁶ Ikram 2001, 163.

³⁵⁷ *Ibid.*

kraljevstva. Kruh ili pogače predstavljaju najučestaliju vrstu hrane koja se postavljala na žrtvenim stolovima jer je to u denotativnom i konotativnom smislu najvažniji prehrambeni proizvod u starome Egiptu. Slijedi, otvoreno lotosovo cvijeće koje se na *Memijevoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 9.), *Inehemovoj i Baket-nebetovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 12.), *Rahotepovoj pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 16.) i *Pa-heri-peđetova pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 18) pojavljuje u rukama individua koje ga približavaju licu kao da ga nastoje mirisati. Lotos je, kao što je već istaknuto u prethodnim poglavljima, povezan s bogom Nefertuom koji je u *Tekstovima Piramida* i *Tekstovima Sarkofaga* opisan kao lotosov cvijet na nosu solarnog božanstva Ra. Osim toga, u kontekstu Novoga kraljevstva i sve veće važnosti solarnih božanstava bi se na prikazima spomenutih stela, uzimajući u obzir prirodu toga cvijeta koji se po izlasku sunca otvara, a po zalasku zatvara, mogao tumačiti i kao metaforičko putovanje iz smrti u ponovno rođenje što predstavlja okosnicu pogrebnoga kulta mrtvih. Nakon lotosa, valja istaknuti posude za libaciju koje se pojavljuju na svim stelama Novoga kraljevstva, a nalaze se na žrtvenim stolovima ili u rukama ritualnih stručnjaka koji vrše sam proces.

6. 3. Treće međurazdoblje

Materijalni izvori za proučavanje pogrebnih običaja Trećeg međurazdoblja postoje, ali u daleko manjem broju od prijašnjih, prosperitetnijih razdoblja. Ne izgrađuju se nove grobnice, reduciraju se vrste pogrebnih predmeta koji su se nekoć koristili, a većina ukopa sadrži samo one predmete koji su bili kompaktni i specifično namijenjeni za pohranu u grobnicu.³⁵⁸ U tu skupinu predmeta spadaju pogrebne stele koje su se sada sve češće izrađivale od drva i bile su manjih dimenzija kako bi ih se s lakoćom moglo smjestiti unutar grobne komore.

Međutim, postoje i nalazi kamenih stela kao što je to slučaj s primjerkom iz AMZ-a. Riječ je o *Pogrebnoj steli* (katalog br. 12. 2. 19.) koja je kako navodi Igor Uranić posvećena muškoj osobi Pef-nef-di-Bastet. Čini se da je riječ o svećeniku kojemu su kako tvrdi Uranić navedene titule *akh* i *heri-heb*, a koje su bile često u upotrebi tijekom XXII. dinastije.³⁵⁹

---

³⁵⁸ Richards 2005, 85.

³⁵⁹ Uranić 2007, 68.

Teško je interpretirati, a kamoli donositi bilo kakve zaključke na temelju samo jedne stele iz tog razdoblja za koju se ne zna sa sigurnošću niti kojoj dinastiji pripada, niti gdje je pronađena. Stela je još k tome u odnosu na ostatak primjeraka iste spomeničke građe u AMZ-u poprilično oštećena. Njezina je površina izlizana što otežava čitanje teksta i razabiranje detalja na prikazu scene kojih ima malo. Osim toga, likovi koji su uprizoreni na prikazu su neuredno ugravirani na površinu kamena, pa se doimaju kao siluete.

Na vrhu prikaza u području lunete nalazi se obris Sunčeva diska s krilima što nije nimalo neobično za ovo razdoblje s obzirom na aktivnu ulogu visokog svećenstva boga Amuna sa središtem u Tebi.

Dva su ljudska lika prikazana na ovoj steli, no teško je razabrati spol. Lisa Swart ističe kako je na papirusima i stelama iz rane XXI. dinastije bilo uobičajeno „feminizirano“ prikazivanje muških figura.³⁶⁰ To znači da su muškarci prikazivani s vitkim udovima, uskim ramenima, relativno visokim leđima, bez muskulature, a oblik je tijela postao viši i tanji. Upravo su u takvoj maniri prikazani likovi na *Pogrebnoj steli* iz AMZ-a. Međutim, s obzirom na to da je jedna figura znatno manja od druge, sigurno je riječ o djetetu. To upućuje na činjenicu da su i u ovome razdoblju djeca očito imala aktivnu ulogu u pogrebnim kultovima. Oni u rukama drže vaze za libaciju, a usmjereni su prema dvama božanstvima koji se usprkos izlizanosti stele i tehnike prikaza mogu identificirati.

Riječ je o Ozirisu i Izidi. Oni su prikazani u klasičnoj ikonografskoj maniri. Oziris sjedi na prijestolju, na glavni nosi krunu *atef*, a Izida u ruci drži simbol *ankh* te joj se iznad glave nalazi Sunčev disk što odgovara duhu vremena jer je ta ikonografska odrednica bila uobičajena nakon Novog kraljevstva. Sudeći prema prikazu ove stele čini se kako je tradicija štovanja najvažnijih egipatskih božanstava i dalje prisutna, a prema vazama za libaciju i procesi veoma važni za pogrebni kultu mrtvih koji su, kako navodi Mohamed Abdelrahiem, u Trećem međurazdoblju reducirani.³⁶¹

---

³⁶⁰ Swart 2004, 61.

³⁶¹ Abdelrahiem 2011, 1.-2.

6. 4. Kasno razdoblje

U Kasnom su razdoblju egipatske povijesti uglavnom u upotrebi drvene stele. One su kao i u Trećem međurazdoblju manjih dimenzija, a smještane su direktno u pogrebnu komoru. Lisa Swart ističe kako je funkcija drvenih stela kako u Trećem međurazdoblju, tako i u Kasnom razdoblju bila zamjena za pogrebne kultove.³⁶² Nekoć su ti kultovi bili zaista izvođeni, no sada je bilo dovoljno posjedovati drvenu stelu koja ih uprizoruje. Osim toga, fokus s pokojnika je prebačen na same bogove. Naime, jedna od funkcija pogrebnih stela Srednjeg i Novog kraljevstva bila je opskrba hranom za *ka* dio duše koja je recitiranjem žrtvene formule bila prenesena na pokojnika. Fokus se s posjetioca grobnice na koje se pokojnik nekoć oslanjao u kontekstu recitiranja žrtvene formule radi opskrbe *ka* hranom sada prebacio na bogove o kojima pokojnik ovisi. Drvene stele stoga predstavljaju, kako ističe Munro, svojevrzni „memorandum“ više za bogove, nego ljude.³⁶³ Pokojnik je, dakle, uvijek prikazan u prisustvu jednog ili više božanstava. To simbolizira izravnu božansku zaštitu i protektorat nad pokojnikom koji im ih posvećuje.

Četiri drevne stele iz AMZ-a čine uzorak koji pripada Kasnom razdoblju. To su: *Kemina drvena stela* (katalog br. 12. 2. 20.), *Nekhem-Mutova drvena stela* (katalog br. 12. 2. 21.), *Ta-di-Hor-nefer-irtijeva drvena stela* (katalog br. 12. 2. 22) i *Nebankhova drvena stela* (katalog br. 12. 2. 23.).

6. 4. 1. Ljudi

Na svim četirima stelama Kasnog razdoblja dominiraju adoracijske scene gdje je pokojnik prikazan kako stoji pred božanstvom. On je u sva četiri slučaja orijentiran na lijevu stranu prema pripadajućem božanstvu. Robins tvrdi kako takav položaj ljudi u odnosu na božanstva ukazuje na hijerarhijski rang božanstava nad ljudima jer je desna strana uvijek dominantna strana, a prema toj su strani božanstva i orijentirana.³⁶⁴

Društveni označitelji, tj. odjeća i frizure ukazuju na tradiciju odijevanja preuzetu iz Novog kraljevstva. Pokojnici na *Mekhem-Mutovoj drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 21.), *Ta-di-Hor-nefer-*

---

³⁶² Swart 2004, 41.

³⁶³ Munro 1973, 5.

³⁶⁴ Robins 1994, 33.

irtijevoj drvenoj steli (katalog br. 12. 2. 22) i *Nebankhovej drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 23.) odjeveni su u duge opasane pregače, dok je pokojnik na *Keminoj drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 20.) odjeven u suknju s istaknutim naborima koja otkriva njegove noge do koljena. Pokojnici na *Keminoj drvenoj steli*, *Mekhem-Mutovoj drvenoj steli*, *Nebankhovej drvenoj steli* na glavi nose perike srednje veličine, ali su one sada ukrašene vrpčama ili kapama s lotosovim cvijećem što je bilo karakteristično za ženske reprezentacije frizura na uzorku stela iz Novog kraljevstva. Društveni nam označitelji u kontekstu pogrebnih praksi Kasnog razdoblja, nažalost, ne otkrivaju neke specifične putokaze, osim da je možda pokojnik koji se nalazi pred božanstvom prikazan u svom najsvečanijem izdanju što ne mora nužno značiti da je pripadnik elite.

Religijski su označitelji jednako prezentirani za sve individue na stelama, oni stoje u profilu, a ruke su im podignute prema gore, u standardnoj pozi štovanja božanstva. Jedino pokojnik na *Keminoj drvenoj steli* u desnoj ruci drži predmet koji nalikuje na posudu, a nudi ga božanstvu. Prema religijskim je označiteljima potvrđena Munroova tvrdnja koji je drvene stele okarakterizirao kao božanske memorandume. Očito je da su pokojnici fokusirani isključivo na božanstva jer će jedino pod njihovom zaštitom svi uvjeti za prelazak u zagrobni svijet biti zadovoljeni.

6. 4. 2. Bogovi

U Kasnom je razdoblju, kako navodi Cyril Aldred, osim štovanja državnog božanstva Amuna, postojala tendencija da se stanovništvo ponovno okrene svojim lokalnim bogovima kako bi dobili potrebnu podršku i pomoć.³⁶⁵ Razlozi su višestruki. Naime, ono što je u povijesnom kontekstu obilježilo ovo razdoblje su oscilacije između nezavisnosti, prosperiteta, pobuna i okupacija, ali i oštar pad snage i prestiža faraona. Upravo su zato Egipćani u kontekstu štovanja božanstva i pogrebnih praksi pokazali odlučnost da pribjegnu tradiciji prijašnjih, prosperitetnijih razdoblja.

Ozirisov kult, nada spasenja za sve smrtnike, nikada nije izgubio svoj utjecaj tijekom ovog razdoblja iako se popularnost štovanja njegove žene Izide i sina Horusa povećalo. Na drvenim stelama Kasnog razdoblja iz AMZ-a nema Ozirisova prikaza, ali se dva puta spominje u tekstu i

---

³⁶⁵ Aldred 1992, 173.

to na *Keminoj drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 20) i *Nekhem-Mutovoj drvenoj steli* (katalog 12. 2. 21.).

Umjesto Ozirisa čiji je prikaz bio dominantan na analiziranim uzorcima stela iz prethodnih razdoblja pojavljuje se šarolika paleta ostaih egipatskih božanstava važnih za kult mrtvih. Na *Keminoj drvenoj steli* i *Nekhem-Mutovoj drvenoj steli* pokojnici su uprizoreni nasuprot Re-Harakhtea. Prikazan je polu-antropomorfno kao čovjek s glavom sokola iznad koje se nalazi sunčev disk okružen zaštitnom kobrom. On sjedi na prijestolju, a u rukama drži štapove *heka* i *flagelum*. Na *Ta-di-Hor-nefer-irtijevoj drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 22) pokojnik stoji ispred sokolskog božanstva, Izide, Neftide, a iza njih se na otvorenom lotosovom cvijetu nalaze četiri Horusova sina. Što se tiče reprezentacije spomenutog sokolskog božanstva, ona je identična onoj Re-Harakhtea na *Keminoj drvenoj steli* i *Nekhem-Mutovoj drvenoj steli* samo što sada stoji, a u rukama drži *was* žezlo koje simbolizira moć i dominaciju, a u pogrebnom je kontekstu zaduženo za dobrobit pokojnika.³⁶⁶ Igor Uranić navodi kako je u ovome slučaju možda riječ o Ptahu-Sokaru-Ozirisu zbog oblika mumije, međutim prema BM-u na sličnoj drvenoj steli koja se čuva tamo bog je prikazan identično kao na *Ta-di-Hor-nefer-irtijevoj drvenoj steli* i identificiran je kao Re-Harakhte.³⁶⁷

Izida je prikazana antropomorfno kao žena u dugoj, uskoj haljini, a identifikacijske odrednice koje upućuju da je riječ o njoj jesu hijeroglifski znak iznad glave koji ujedno označava prijestolje (njezino ime) te sistrum koji drži u ruci.

Neftida je na steli prikazana slično kao Izida, antropomorfno, u dugoj, uskoj haljini, a jedina odrednica koja ju razlikuje od Izide jest hijeroglifski znak njezina imena koji se nalazi iznad glave. Ona je pogrebna božica koja obično igrala podređenu ulogu u odnosu na Izidu zbog čega je na drvenim stelama, kao što je to i ovdje slučaj, prikazivana uvijek iza Izide. Wilkinosn navodi kako njih dvije zajedno predstavljaju arhetipske likove ožalošćenica koje pokojnicima pružaju vječnu zaštitu u zagrobnom životu.³⁶⁸

Četiri su Horusova sina prikazana kako stoje na otvorenom cvijetu lotosa i dvostruko su manji od prethodno spomenutih božanstava. Njihov je položaj na lotosovom cvijetu simboličan

---

³⁶⁶ Graham 2001, 166.

³⁶⁷ British museum 2018.

³⁶⁸ *Ibid.*

jer su se, kako ističe Veronica Ions, rodili iz lotosova cvijeta, a prvobitno su bili sinovi Horusa starijeg i stoga sunčani bogovi koji se povezuju s mitovima o stvaranju svijeta.³⁶⁹ Oni su u pogrebnom kontekstu zamišljeni kao čuvari kanopskih žara u kojima su se čuvali unutarnji organi pokojnika koji su se vadili iz utrobe prije mumifikacije.

Na *Nebankhovej drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 23.) pokojnik je slično kao i na prethodnoj steli prikazan pred redom božanstava. To su: Re-Harakhte, Izida, Imset, Duamutef, Hapi i Kebehseneuf. Sva spomenuta božanstva imaju identične ikonografske odrednice kao i na *Ta-di-Hor-nefer-irtijevoj drvenoj steli* prema kojima su identificirana. Jedina je iznimka to što su prikazani u obliku mumija jer su na njihovim tijelima vidljive linije koje označavaju lanene povoje.

6. 4. 3. Žrtveni stolovi i hrana

Žrtveni stol i dalje predstavlja važnu scensku komponentu na drvenim stelama Kasnog razdoblja. Lisa Swart ističe kako stol može biti reprezentiran u dvjema varijantama. Prva je klasičan prikaz žrtvenog stola identičnog izgleda kao i na stelama iz prijašnjih razdoblja s raskošnim prinosima kao što su vino, pivo, kruh, povrće, voće, perad, mesni proizvodi.³⁷⁰ Druga je varijanta libacijsko postolje koje zamjenjuje standardni oblik žrtvenog stola, a na kojemu se nalazi samo posuda za libaciju ili lotosov cvijet.³⁷¹ Obje se varijante prikaza mogu identificirati na uzorku „zagrebačkih“ stela Kasnog razdoblja.

Na *Keminoj drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 20) ističe se klasičan žrtveni stol s prinosima pogača različitih oblika, lotosovim cvijećem, a ispod stola su vaze s biljkama. Pored žrtvenog stola nalazi se simbol *imiut*, tj. religijski, magični predmet koji je načinjen od ispunjene kože bezglave životinje vezane za štap umetnut u stalak. *Imiut* se, kako ističe Lisa Swart, kao motiv može često pronaći na papirusima od XXI. dinastije kojim se referiralo na Anubisa.³⁷² Manfred Lurker, s druge strane ističe, kako je predmet bio blisko povezan s kraljem, vezom koja je prethodila njegovom povezivanju s Anubisom jer je na prikazima iz vremena ranih dinastija uprizoren pored kraljevskog

---

³⁶⁹ Ions 1992, 116.

³⁷⁰ Swart 2004, 74.

³⁷¹ *Ibid.*

³⁷² Swart 2004, 73.

prijestolja gdje je prema svemu sudeći imao zaštitničku funkciju.³⁷³ Simbol se na steli nalazi između žrtvenog stola i prijestolja na kojem sjedi Ra-Horakhti, pa je moguće da je riječ o zaštitnoj ulozi.

Nadalje, na *Nekhem-Mutovoj drvenoj steli* (katalog 12. 2. 21.), *Ta-di-Hor-nefer-irtijevoj drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 22) i *Nebankhovojoj drvenoj steli* (katalog br. 12. 2. 23.) nalazi se libacijsko postolje na čijem je vrhu jedan lotosov cvijet. Svi nabrojani predmeti koji se nalaze na žrtvenom stolu i libacijskim postoljima jednako su ili slično prikazani kao i na stelama iz prijašnjih razloga, pa nema potrebe ponavljati njihove simboličke vrijednosti.

Međutim, ono što se promijenilo u kontekstu ponude hrane ovoga razdoblja jest uloga prikazanih pokojnika koja je tipična za Kasno razdoblje. Naime, R. Schulz i M. Seidel ističu kako je hrana na stolovima nekoć bila namijenjena pokojnicima kao pasivnim primateljima hrane, no sada je pokojnik preuzeo ulogu aktivnog donatora hrane koja je ponuđena božanstvima koji bi mu zauzvrat trebali pružiti prosperitet u životu nakon smrti.³⁷⁴ Tvrdnja dotičnih autora ide u prilog Munroovoj tezi koji drvene stele kasnog razdoblja definira kao memorandume za bogove, a ne ljude. Sve se navedeno može vidjeti i na prikazima zagrebačkih stela.

7. Sinteza podataka dobivenih interpretacijom stela iz AMZ-a

Na osam je zagrebačkih stela datiranih u Srednje kraljevstvo utvrđena razlika u okviru prikaza i tekstova na temelju najvažnije društvene promjene toga razdoblja koja je rezultirala „demokratizacijom zagrobnog života“. Uz pomoć utvrđenih razlika na prikazima i tekstovima promatranih stela pokušalo ih se preciznije datirati u pojedine dinastije što sam i učinila u ovome radu. Vladavina faraona Sesostrisa III. predstavlja prekretnicu spomenute promjene, a ujedno i granične okvire proizašlih datacija. Glavna značajka stela iz XI. i rane XII. dinastije njezin je vlasnik prikazan u idealnom ovozemaljskom okruženju u kojemu se ističe šarolika paleta materijalnih predmeta koji simboliziraju njegovu moć i bogatstvo. S druge strane, stele od vremena Sesostrisa III. predstavljaju promjenu društvene paradigme koja se očituje u jednostavnosti

---

³⁷³ Lurker 1998, 106.

³⁷⁴ Schulz i Seidel 1997, 487.

prikaza. To rezultira scenama realiziranim s manjkom smisla za detalje te uniformnošću odjeće, poza i gestikulacije prikazanih individua. Diskrepancije na prikazima stela prije i poslije vladavine Sesostrisa III. potvrđene su i tekstualnim komponentama, odnosno promjenama u žrtvenim formulama. Stoga je, naposljetku, ustanovljeno da se tri srednjoegipatske stele iz AMZ-a mogu smjestiti u vremenski okvir prije vladavine Sesostrisa III., tj. u XI. ili ranu XII. dinastiju. To su: *Kaijeva pogrebna stela* (12. 2. 2.) i *Dvije Mentuhotepove stele* (katalog br. 12. 2. 3.). Za ostatak se stela onda zaključilo da pripadaju razdoblju od vladavine Sesostrisa III., pa nadalje. To su: *Obiteljska pogrebna stela* (katalog br. 12. 2. 1.), *Ankhuova i Nektiempentina pogrebna stela* (katalog 12. 2. 4.), *Min-Nakhtova pogrebna stela* (katalog 12. 2. 5.), *Obiteljska pogrebna stela* (12. 2. 6.) i *Kema-Marova obiteljska pogrebna stela* (katalog 12. 2. 7.). Preciznija datacija za stele ostalih razdoblja nije bila moguća zbog iste strukture žrtvene formule i drugačijih prikaza.

Na stelama Novoga kraljevstva sve su više rasprostranjene adoracijske scene gdje je vlasnik stele prikazan tijekom čina molitve pred božanstvom. To se može povezati s religijskim fenomenom pod nazivom „osobna pobožnost“, no u literaturi postoje podijeljena mišljenja o uzroku sve veće raširenosti takvih prikaza. Međutim, očito je da je nakon traumatičnog razdoblja Amarne izražavanje osobnih interakcija s božanstvima bila intenzivnija što, dakako, ne znači da prije nije postojala ili bila prikazivana na privatnim spomenicima. Adoracijske se scene pojavljuju i na „zagrebačkim“ stelama datiranim u Novo kraljevstvo i to na njih sedam od jedanaest.

O Trećem je međurazdoblju teško donositi bilo kakve zaključke na temelju samo jedne stele za koju se ne zna sa sigurnošću niti kojoj dinastiji pripada, niti gdje je pronađena. No valja, napomenuti kako su se upravo u ovome razdoblju počele proizvoditi drvene stele koje su bile dominantne u Kasnom razdoblju i imale su nešto drugačiju funkciju od stela iz prijašnjih perioda. One su predstavljale zamjenu za pogrebne kultove koji su se nekoć zaista izvodili, no sada je bilo dovoljno posjedovati drvenu stelu koja ih uprizaruje. Osim toga, fokus s pokojnika je prebačen na same bogove, pa se u literaturi nazivaju „memorandumima“ više za bogove, nego ljude. Pokojnik je, dakle, uvijek prikazan u prisustvu jednog ili više božanstava. Iz tog generalnog okvira ne odudaraju drvene stele Kasnog razdoblja iz AMZ-a.

Tri su kategorije prikaza vrlo važne i iz njih su proizašle vrijedne informacije o religijskom iskustvu i pogrebnim običajima egipatskog društva. To su ljudi, bogovi i hrana na žrtvenim stolovima.

Ljudi

Raznolikost prikazanih ljudi pratili smo uz pomoć dva proizvoljno imenovana interpretacijska instrumenta,, tj. društvenim i religijskim označiteljima. Društvenim se označiteljima nastojalo utvrditi može li se odrediti razina uloge prikazanih ljudi u pogrebnim ritualima. Međutim, oni se u ovoj fazi istraživanja nisu pokazali pretjerano korisnima jer su na stelama promatranih razdoblja u većini slučajeva prezentirani u obliku sličnih ili identičnih tipova odjeće i frizura za muškarce ili žene. Mogli su ukazivali na vjerojatnu pripadnost određene individue nekoj društvenoj skupini, možda višoj ili nižoj lokalnoj eliti. U slučaju prikaza ženskih haljina s otkivenim grudima možda bismo mogli sugerirati na slijeđenje ili štovanje božica poput Hator ili Izide. Naime, one su se štovale kao božice zagrobnog svijeta i plodnosti, a žene su imele težnju povezivati se s njima baš kao što su muškarci to činili s Ozirisom. No, teško je to tvrditi sa sigurnošću s obzirom na nepoznatu provenijenciju stela. Kolateralna posljedica interpretacije društvenih označitelja na zagrebačkim stelama iznjedrila je uvid u izgled odjeće i frizura prikazanih ljudi u promatranim razdobljima. Tako dobivamo presjek modnih trendova koji su bili aktualni u određenim periodima. Tijekom Srednjeg su kraljevstva za muškarce koji pripadaju višem društvenom sloju bile uobičajene kratke suknje omotane oko struka i stegnute pojasom, a na glavi su nosili perike srednje veličine. Za vrijeme Novog kraljevstva, perike su ostale iste, dok se umjesto kratke nosila duga suknja ili haljina sa širokim rukavima koja je oko struka privezana pregačom. Odjeća i frizure muškaraca u Trećem međurazdoblju i Kasnom razdoblju ukazuju na tradiciju odijevanja preuzetu iz Novog kraljevstva. Žene su, s druge strane, tijekom Srednjeg kraljevstva bile odjevene u duge uske haljine s naramenicama koje su prema prikazima ostale u upotrebi i tijekom Novog kraljevstva, a na glavi su nosile duge perike. No, u Novome se kraljevstvu pojavljuje tip duge, široke haljine s rukavima, a na glavi nose duge perike koje su sada ukrašene lotosovim cvijećem. Sve se to može vidjeti i na zagrebačkim stelama koje ne odudaraju od opisanih modnih trendova u promatranim razdobljima. Jedino se uz pomoć društvenih označitelja sa sigurnošću moglo identificirati ritualne stručnjake zbog njihova specifična izgleda. Riječ je o *uab*, *sem* i *heri-heb* svećenstvu čije su uloge u pogrebnim ritualima, kao što je to istaknuto u radu, bile različite

Tu su i religijski označitelji koji su se pokazali vrlo učinkovitima u identificiranju učestalih pogrebnih rituala, ali i utvrđivanju razine uloge prikazanih ljudi u tim ritualima. Proizašlo je stoga

da su libacija, fumigacija, mirisanje/ držanje lotosa i proces izgovaranja molitava od strane određenog reda svećenstva neizostavni elementi egipatskog kulta mrtvih (Prilog 12. 4. Grafikon 2). Razina uloge ljudi u pogrebnim je ritualima izražena uz pomoć specifičnih gestikulacija ili predmetima koje drže u rukama. Najvažnija i učestala gesta jest primanje žrtvenih darova koji su simbolično bili neophodni za ishranu *ka* dijela duše o čemu je pokojnik ovisio (Prilog 12. 4. Grafikon 1.).

Tijekom interpretacije kategorije koja podrazumijeva ljude na prikazima stela Srednjeg i Novog kraljevstva ustanovljeno je kako je obitelj imala vrlo važnu ulogu u pogrebnome kultu. Naime, na obiteljskim stelama druge polovice XII. dinastije sve je češći prikaz pokojnika s članovima stare obitelji poput roditelja, braće i sestara. S druge strane, na stelama XI. i rane XII. dinastije utisak je na novoj obitelji koju je prikazani moćnik sam osnovao jer se u njoj utjelovljuje nasljeđivanje njegova ranka, titule i imovine. U Novome kraljevstvu su i dalje prisutne obiteljske scene, no čini se kako diskrepancija između stare i nove obitelji sada nije toliko važna. U kontekstu obitelji, važne su perspektive koje počivaju na prikazima žena i djece. Ženske se individue na promatranim stelama pojavljuju na trima tipova scena. To su: scene koje prikazuju bračni par, obiteljske scene gdje su žene u pratnji muža i djece te scene gdje je nekoliko žena prikazano bez prisustva muškaraca. Određena se promjena može zamijetiti na trima stelama datiranim u kasnu XII. dinastiju gdje su žene drugačije pozicionirane u odnosu na stele XI. i rane XII. dinastije. Naime, žene više nisu prikazane kako u sekundarnom planu grle svoje muževe ili sinove što predstavlja određenu razinu podređenosti i ograničenu ulogu pogrebnom obredu. One se sada nalaze preko puta pokojnika ili u zasebnome registru s vlastitim religijskim označiteljima koji se ne razlikuju previše od muškaraca. Prikaz dvaju žena na jednoj novoegipatskoj steli koje se mole ispred Ozirisa bez prisustva muškarca djeluje kao emancipacijski moment, tj. višu razinu pristupa u pogrebnim procesima. Djeca se na stelama nikad ne pojavljuju sama, već je njihova uloga u pogrebnim praksama naznačena sekundarnim pozicioniranjem prema roditeljima. Unatoč prikaza u drugome planu, indikativno je da su i djeca sudjelovala u pogrebnim ritualima s dakako manjom ulogom nego odrasle individue.

Bogovi

Što se tiče druge kategorije koja podrazumijeva božanstva, utvrđeno je kako Oziris predstavlja božanstvo koje je kontinuirano kroz promatrana razdoblja imalo najznačajniju ulogu u

pogrebnome kultu mrtvih (Prilog 12. 3. Tabla 3.). To nije nimalo čudno jer se vjerovalo kako je on kralj svijeta mrtvih. Na svim stelama Srednjeg kraljevstva se ne pojavljuje na prikazima, ali se spominje u tekstovima kao neizostavni dio žrtvene formule, odnosno „žrtva koju kralj daje Ozirisu“ što potvrđuje njegov procvati kult za vrijeme vladavine faraona Srednjeg kraljevstva. Na spomenutim su stelama važne dvije titule, a koje ukazuju na gradove gdje je njegov kult tijekom Srednjeg kraljevstva bio dominantan. To su: „gospodar Abidosa“ i „gospodar Busirisa“. Bez obzira na turbulentno razdoblje Amarne i nedoumice o tome je li u tome periodu njegov kult bio zabranjen ili ograničen na vladara i dvorsku elitu, iz prikaza „zagrebačkih“ stela je indikativno da je tijekom razdoblja Novog kraljevstva Oziris i dalje predstavljao popularno božanstvo čije se štovanje kontinuirano nastavilo. S obzirom na prikaz stele koja potječe iz Trećeg međurazdoblja čini se kako Oziris ni tada nije izgubio svoj utjecaj, a pozivanje na njegovo ime u tekstovima stela Kasnog razdoblja ukazuje da je i dalje popularan u pogrebnome kontekstu. Osim Ozirisa, na nekoliko je stela isključivo u području lunete prikazan Anubis, a u tekstovima se spominje kao čuvar i gospodar nekropole. Iako Oziris nije izgubio važnost u Kasnom razdoblju, popularnost štovanja drugih božanstava egipatskog panteona se povećalo. Na drvenim stelama Kasnog razdoblja u pogrebnom se kontekstu ističu Re-Harakhte, Izida i četiri Horusova sina.

Hrana

Treća kategorija prikaza odnosi se na hranu koja se nalazi na žrtvenim stolovima. Kompozicija scena na žrtvenim stolovima označava vrlo važan element prikaza. Drevni su Egipćani vjerovali kako pokojnici, od kralja do običnih ljudi, trebaju biti opskrbljeni hranom i pićem u svijetu mrtvih, baš kao što im je to bilo neophodno i u ovozemaljskom životu. Specifičnost ovoga postupka je u tome što se darovi, bili oni oslikani ili ispisani na stelu, moraju izgovoriti, a ne fizički prinijeti te bi tek onda *ka* mogao biti opskrbljen simboličnim zalihama jela i pića. Na tim se živopisnim stolovima može zamijetiti sličan sadržaj hrane. Analizom i interpretacijom ustanovljeno je da je najučestalija vrsta prehrambenih proizvoda kruh ili pogače (Prilog 12. 4. Grafikon 3.). To je, dakako, povezano s prehrambenim navikama Egipćana u kojima je kruh predstavljao nutricionistički najbogatiju namirnicu, ali i njegovim konotativnim vrijednostima koje su Egipćani konstruirali, a koje su povezane s cikličnim procesima izmjene života i smrti.

8. Zaključak

Pogrebni običaji predstavljaju jednu od najvažnijih tema unutar egiptologije kojoj je posvećeno mnogo pozornosti u znanstvenim krugovima. Analizi i interpretaciji egipatskih pogrebnih običaja pristupa se uz pomoć literarnih i materijalnih izvora. Budući da literarni izvori poput *Tekstova piramida*, *Tekstova sarkofaga* i *Knjige mrtvih* izražavaju mitološki aspekt pogrebnih običaja, mnogi se znanstvenici oslanjaju na materijalnu građu koja se čuva u muzejskim institucijama diljem svijeta ili se nalazi u samome Egiptu. Nažalost, nije svim vrstama materijalne građe posvećena jednaka pozornost u kontekstu pogrebnih običaja. Stele predstavljaju upravo jednu od takvih skupina predmeta, pa postoji vrlo malo publikacija s kompletno razrađenom metodom i pristupima pri istraživanju egipatskih stela u kontekstu pogrebnih običaja. Stoga je cilj ovoga rada bio na specifičnom uzorku kronološki i stilski raznolikih stela, koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu, iščitati i interpretirati pogrebne običaje iz perioda kojima te stele pripadaju i to kroz njihove reljefne ili slikovne prikaze. One su zastupljene u rasponu od 2000 godina, od ranoga Srednjeg kraljevstva, pa sve vladavine Rimljana. Osim prikaza, uzeta je u obzir samo žrtvena formula kao glavna tekstualna komponenta ovakvog tipa građe. Njezina je transformacija u razdoblju Srednjeg kraljevstva uvelike pomogla pri datiranju stela, a u ostilima se razdobljima nije značajno mijenjala. Ostatak teksta na stelama koji uključuje imena i titule individua nije preveden što ne znači da se to neće učiniti u budućnosti kako bi podaci o dotičnim stelama bili potpuniji.

Ovaj rad donosi prvu detaljniju obradu jedne skupine predmeta iz egipatske zbirke AMZ-a. U njemu su iznesene pretpostavljene datacije srednjoegeipatskih stela, zatim nove interpretacije cjelokupnog uzorka u kontekstu pogrebnih običaja, a priloženi su i crteži drvenih stela Kasnog razdoblja koji do sada nisu postojali i koji uvelike pomažu pri identifikaciji onoga što je na njima prikazano jer su danas prilično loše vidljive. Pokazalo se da je unatoč nedostatku informacija o arheološkoj provenijenciji građe i više nego dovoljna vremenska komponenta, pogotovo zbog kontinuiteta razdoblja iz kojih stele potječu, pa je bilo moguće posredstvom tri ikonografskih kategorija iščitati elmenete pogrebnih običaja i dobiti uvid u određene promjene istih koje su se dogodile tijekom promatranih razdoblja.

Iz svega navedenoga valja konstatirati kako egipatske stele, pa tako i one iz zbirke AMZ-a unatoč manjoj istraženosti, predstavljaju vrlo značajne izvore za promišljanje o pogrebnim

običajima koje su prakticirali stari Egipćani i razumijevanja njihovih nazora o smrti, zagrobnom životu te smislu i svrsi čovjekova postojanja. Određeni dekor reprezentacije ljudi, bogova ili hrane bilo je samo sredstvo kojim se nastojala postići transformacija u viši oblik svijesti koja bi naposljetku mogla egzistirati u zagrobnom svijetu. Osim toga, stele predstavljaju vrijedan izvor podataka koje na dijakronijskoj putanji ukazuju i na promjene koje su se zbivale na puno širem planu nego što je to bilo istraživano u ovome radu. One ukazuju na razvoj egipatske umjetnosti, likovnog izričaja, ali i o političkim, društvenim i kulturnim okolnostima koje su se zbivale u vremenskom rasponu od tri tisućljeća u veličanstvenoj dolini Nila.

9. Summary

This thesis analyses and interprets the funerary customs of 24 Egyptian stelae that are displayed in the Archaeological Museum in Zagreb, Croatia. These stelae represent a span of 2000 years, from the Middle Kingdom to the Roman Rule, making their development and alterations trackable in the context of funeral customs. Collection consists of 8 stelae dated to the Middle Kingdom (2055 - 1650 BC). Most numerous are 11 stelae that originate from the New Kingdom (1550 - 1109 BC). Furthermore, collection contains 1 stela dated from the Third Intermediate Period and 4 wooden stelae that belong to the Late Period (747 -232 BC) and suggest a transformation of these monuments in contrast to the earlier epochs.

Despite the lack of information concerning archaeological background of analysed material, it has been shown that the time period from which the stelae originate allows insight into certain alterations of the funeral habits that occurred during the observed periods. The stelae are analysed according to the three displaying categories: humans, gods and food on the offering tables. Offering formula as a main textual component was also taken into consideration. Thesis includes suggested dating of the Middle Kingdom stelae, new interpretations of the entire volume in the context of the funeral customs, and the first drawings of the poorly visible wooden stelae, dated to the Late Period, which help in their identification.

Thesis also shows that observed Egyptian stelae are very important sources for reflections of funeral customs practiced by the ancient Egyptians and therefore understanding their views of the death and the afterlife. Certain presentations of people, gods and food represented a medium

for transformation of body and soul to a higher form of consciousness that could ultimately exist in the Netherworld.

Keywords: Archaeological Museum in Zagreb, egyptian stelae, funerary customs, Middle Kingdom, New Kingdom, Third Intermediate Period, Late Period, offering formula, humans, gods, food, offering tables

10. Bibliografija

10. 1. Popis kratica

AMZ – Arheološki muzej u Zagrebu

BM – The British Museum

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

10. 2. Građa

1. Obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 1.)
2. Kaijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 2.)
3. Dvije Mentuhotepove pogrebne stele (katalog br. 12. 2. 3.)
4. Ankhuova i Nektimpetina pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 4.)
5. Min-Nakhtova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 5.)
6. Obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 6.)
7. Kema-Marova obiteljska pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 7.)
8. Đehuti-hestuova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 8.)
9. Memijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 9.)
10. Ipujjeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 10.)
11. Jahmijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 11.)

12. Inehemova i Baket-nebetova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 12.)
13. Nijeva pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 13.)
14. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 14.)
15. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 15.)
16. Rahotepova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 16.)
17. Akuova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 17.)
18. Pa-heri-pedetova pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 18.)
19. Pogrebna stela (katalog br. 12. 2. 19.)
20. Kemina drvena stela (katalog br. 12. 2. 20.)
21. Nkehem-Mutova drvena stela (katalog br. 12. 2. 21.)
22. Ta-di-Hor-nefer-irtijeva drvena stela (katalog br. 12. 2. 22.)
23. Nebankhova drvena stela (katalog br. 12. 2. 23)

10. 3. Literarni izvori

<i>Herodot</i> 2007	Herodot. <i>Povijest</i> . Preveo: Dubravko Škiljan, Zagreb: Matica hrvatska, 2007.
<i>Diodorus Siculus</i> 1933	Diodorus Siculus. <i>Library of History, Volume I: Books 1-2.34</i> . Preveo: C. H. Oldfather, Loeb Classical Library 279 Cambridge, MA: Harvard University Press, 1933.

10. 4. Znanstvena literatura

- ABDELRAHIEM 2011 Mohamed Abdelrahiem, „Third Intermediate Wooden Stela from the Cairo Museum“ u: *Studien zur Altägyptischen Kultur*, Bd. 40, Hamburg: Helmet Buske Verlag GmbH, 2011.
- ALDRED 1992 Cyril Aldred, *The Egyptians*, London: Thames and Hudson, 1992.
- ASSMANN 1984 Jan Assmann, *Ägypten: Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*, Stuttgart: Kohlhamm, 1984.
- ASSMANN 1992 Jan Assmann, Semiosis and Interpretation in Ancient Egypt Ritual“ u: S. Biderstein i B. Scharfstein (ur.): *Interpretation in Religion, Philosophy and Religion 2*, Leiden: E. J. Brill, 1992, str. 87.-105.
- ASSMANN 1996 Jan Assmann, *Ägypten: Eine Sinngeschichte*, München: Carl Hanser, 1996.
- BAINES 1984 John Baines, „Interpretations of religion: logic, dicourse, rationality“ u: Orell Witthuhn (ur.): *Göttinger Miszellen vol. 76*, Göttinger: Universität Göttingen, 1984., str. 25.-54.
- BAINES 1987 John Baines, „Practical Religion and Piety“ u: Martin Bommas (ur.): *Journal of Egyptian Archaeology vol. 73*, London: The Egyptian Exploration Society, 1987., str. 73.-79.
- BAINES i FROOD 2011 John Baines i Elizabeth Frood, „Piety, Change and Display in the New Kingdom“ u: M. Collier i S. Snape (ur.): *Ramesside Studies in Honour of K. A. Kitchen*, Great Britain: Rutherford Press Limited, 2011., str. 1.-17.

- BARD 1999 Kathryn A. Bard, *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, London i New York: Routledge, 1999.
- BENNETT 1941 C. J. C. Bennett, „The Growth of the Htp-di-nsw formula in the Middle Kingdom“ u: *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 27, London: The Egyptian Exploration Society, 1941., str. 77.-82.
- BLACKMAN 1912 Aylward M. Blackman, „The Significance of Incense and Libation in Funerary and Temple Ritual“ u: Georg Steindorff (ur.): *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1912., str. 69.-75.
- BORGHOUTS 1978 J. F. Borghouts, *Ancient Egyptian Magical Texts*. Leiden: E. J. Brill, 1978.
- BREWER i TEETER 2007 Douglas J. Brewer i Emily Teeter, „An Odor of Sanctity: The Iconography, Magic, and Ritual of Egyptian Incense“ u: *Egypt and the Egyptians*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- BUNSON 2002 Maragret R. Bunson, *Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York: Facts On File, 2002.
- BYL 2012 Sheila Ann Byl, *The Essence and Use of Perfume in Ancient Egypt*, Master Thesis, University of South Africa, 2012.
- CALLENDER 2000 Gae Callender, „The Middle Kingdom Renaissance (c. 2055-1650 BC)“ u: Ian Shaw (ur.): *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press, 2000., str. 137.-172.

- COLLIER i MANLEY 1998 Mark Collier i Bill Manley, *How to read Egyptian hieroglyphs: A step-by-step guide to teach yourself*, London: British Museum Press, 1998.
- DAMMANN 2014 Dagmar Dammann, *Dokumentation Restaurierung der Stela des Kai*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2014.
- DAMMANN 2016 Dagmar Dammann, *Restaurierung der Stela I des Mentuhotep*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2016.
- DAVID 2003 Rosalie i Antony E. David, *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*, London: Seaby, 2003.
- DICKSON 2006 Paul Dickson, *Dictionary of Middle Egyptian*, San Francisco: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2006.
- DUNHAM 1937 Dows Dunham, *Naga-ed-Deir Stelae from the First Intermediate Period*, London: Oxford University Press, 1937.
- ERMAN i GRAPOW 1971 Adolf Erman i Hermann Grapow (ur.), *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, Berlin: Unveränderter Nachdruck, 1971.
- EXELL 2006 Karen Exell, *A social and historical interpretation of Ramesside period votive stelae*, PhD Thesis, Durham University, Department of Archaeology, 2006.
- FRANKE i MARÉE 2013 Deftel Franke i Marcel Marée, *Egyptian Stelae in the British Museum from the 13th-17th Dynasties: Fascicule I: Descriptions v. I*, London: British Museum Press, 2013.
- GARDINER 1957 Alan Gardiner, *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, Oxford: Griffith Institute, 1957.

- GARDNER WILKINSON 1841 Sir J. Gardner Wilkinson, *A Second Series of the Manners and Customs of The Ancient Egyptians Vol. 2*, London: John Murray, Albemarle Street, 1941.
- GOEBS 2001 Katja Goebis, „Crowns“ u: Donald B. Redford (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 1*, Oxford: Oxford University Press, 2001., str. 321.-325.
- GORENC 1979 Marcel Gorenc, *Egipat* (vodič po zbirci), Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 1979.
- GRAHAM 2001 Geoffrey Graham, „Insignias“ u: Donald B. Redford (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 2*, Oxford: Oxford University Press, 2001., str. 163.-167.
- GRIFFIT 2001 J. Gwyn Griffit, „Osiris“ u: Donald B. Redford (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 3*, Oxford: Oxford University Press, 2001., str. 615.-619.
- HART 2005 George Hart, *The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, London; New York: Routledge, 2005.
- HAWASS i JANOT 2008 Zahi Hawass i Francis Janot, *Kraljevske mumije: Besmrtnost u starom Egiptu*, Varaždin: Stanek, 2008.
- HAYES 2008 Willam C. Hayes, „The Middle Kingdom in Egypt: Internal History from the Rise of the Heracleopolitans to the Death of Ammenemes III“ u: *The Cambridge Ancient History, Volume 1., Part 2.*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008., str. 464.-523.
- HELCK 1962 Wolfgang Helck, „Osiris“ u: George Wissowwa (ur.): *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaften*, suppl. 9, Stuttgart: Metzler, 1962.

- HODJASH i BERLEV 1982 Svetlana Hodjash i Oleg Berlev, *The Egyptian Reliefs and Stelae in the Pushkin Museum of Fine Arts, Moscow*, Leningrad: Aurora Art Publishers, 1982.
- HOUSER- WEGNER 2001 Jennifer Houser-Wegner, „Nefertum“ u: Donald B. Redford (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 2*, Oxford: Oxford University Press, 2001., str. 514.-516.
- IKRAM 2001 Salima Ikram, „Banquets“ u: Donald B. Redford (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 1*, Oxford: Oxford University Press, 2001., str. 162.-164.
- IONS 1968 Veronica Ions, *Egyptian Mythology*, London: Hamlyn Publication Group Ltd, 1968.
- KUNDERA 2006 Milan Kundera, *Nepodnošljiva lakoća postojanja*, Zagreb: Meandar, 2006.
- LEITZ 2002 Christian Leitz, *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, Leuven: Peeters, 2002.
- LEPROHON 2001 Ronald J. Leprohon, „Offering Formulas and Lists“ u: Donald B. Redford (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 3*, Oxford: Oxford University Press, 2001., str. 569.-572.
- LLOYD 2000 Alan B. Lloyd, „The Late Period (664-332 BC)“ u: Ian Shaw (ur.): *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford: Oxford University Press, 2000., str. 364.-388.
- LUISELLI 2008 Michaela Luiselli, „Personal Piety (Modern Theories Related To)“ u: Jacco Dieleman i Willeke Wendrich (ur.): *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, 2008.

- LURKER 1998   Manfred Lurker, *Lexikon der Götter und Symbole der alten Ägypter*, Scherz: Otto Wilhelm Barth Verlag, 1998.
- LJUBIĆ 1870   Šime Ljubić, „Narodni zemaljski muzej u Zagrebu“ u: Šime Ljubić (ur.) *Viestnik Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu za godinu 1870.*, sv. 1, Zagreb: Štamparija Dragutina Albrechta, 1870., str. 3.-16.
- LJUBIĆ 1871   Šime Ljubić, „I. Arkeologički razdjel. A. Kollerova egipatska sbirka“ u: Šime Ljubić (ur.) *Viestnik Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu za godinu 1870.*, Zagreb: Štamparija Dragutina Albrechta, 1871., str. 29.-54.
- LJUBIĆ 1889   Šime Ljubić, *Popis arkeologičkoga odjela nar. zem- muzeja u Zagrebu, Odsjek I., Svezak I.: Egipatska sbirka; Predhistorička sbirka*, Zagreb: Tiskarski i litografski zavod C. Albrechta, 1889.
- MIRNIK 2007   Ivan Mirnik, „Barun Franz Koller i geneza zbirke“ u: *Aegyptiaca Zagrabiensis: Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb: Arheološki muzej, 2007., str. 16.-22.
- MIRNIK i URANIĆ 1996   Ivan Mirnik i Igor Uranić, „Geneza egipatske zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu“ u: Josip Balabanić, Renata Brezinščak, Katarina Krizmanić (ur.) *Znanstveni skup Muzej-jučer, danas, sutra/ Symposium Museum in Past, Today & Tomorrow, Knjiga sažetaka/ Abstracts*, Zagreb: Sljednici hrvatskoga Narodnog muzeja, 1996., str. 44.-45.
- MONNET SALEH 1970   Janine Monnet Saleh, *Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb*, Paris: Mouton & Co, 1970.

- MORELAND 2001 John Moreland, *Archaeology and Text*, London: Duckworth, 2001.
- MORISS 1992 Ian Moriss, *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- MÜLLER 1933 H. W. Müller, „Die Totendenksteine des Mittleren Reiches, Ihre Genesis, Ihre Darstellungen und Ihre Komposition“ u: *Mitteilungen Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung, Kairo*, 1933.
- MUNRO 1973 P. Munro, *Die Spatagyptischen Totenstelen*, Gluckstadt: Verlag J. J. Augustin, 1973.
- O' NEILL 2015 Barbara O' Neill, *Setting the Scene: The deceased and regenerative cult within offering table imagery of the Egyptian Old to Middle Kingdoms (c. 2686 – c. 1650 BC)*, Oxford: Archaeopress Egyptology Oxford, 2015.
- PFLÜGER 1947 Kurt Pflüger, „The Private Funerary Stelae of the Middle Kingdom and Their Importance for the Study of Ancient Egyptian History“ u: *The Journal of the American Oriental Society, Vol. 67, No. 2*, London: American Oriental Society, 1947., str. 127.-135.
- PIO 2018 Helena Pio, *Baboons in Ancient Egyptian Art: The Significance of the Baboon Motif in the Funerary Art of the New Kingdom*, Master Thesis, South Africa: University of Stellenbosch, 2018.
- RAWSON 1984 Jessica Rawson, *Chinese Ornament: The lotus and the dragon*, London: British Museum Publications, 1984.

- REDFORD 2001 Donald B. Redford (ur.), „Stelae“ u: *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 3*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- RELKE i ERNEST 2003 Joan Relke i Allan Ernest, „Ancient Egyptian Astronomy: Ursa Major – Symbol of Rejuvenation“ u: *Archaeoastronomy*, Vol. 17, Austin: University of Texas Press, 2003., str. 64.-80.
- RENDIĆ- MIOČEVIĆ 2007 Ante Rendić-Miočević, „Predgovor“ u: Igor Uranić, *Aegyptiaca Zagrabensis: Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb: Arheološki muzej, 2007., str. 7.-10.
- RICHARDS 2005 Janet Richards, *Society and Death in Ancient Egypt: Mortuary Landscapes of the Middle Kingdom*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- ROBINS 1994 Gay Robins, „Some principles of Compositional Dominance and Gender Hierarchy in Egyptian Art“ u: Eugene Cruz-Urbe (ur.): *Journal of the American Research in Egypt*, California: American Research Center in Egypt, 1994., str. 33.-40.
- ROBINS 2008 Gay Robins, „Male Bodies and Construction of Masculinity in New Kingdom Egyptian Art“ u: Sue H. D' Auria: *Servant of Mut: Studies in Honour of Richard A. Fazzini*, Leiden; Boston: Brill, 2008., str. 208.-215.
- ROMANOSKY 2001 Eugene Romanosky, „Min“ u: Donald B. Redford (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 2*, Oxford: Oxford University Press, 2001., str. 414.-415.

- ROTH 2001 Ann Macy Roth, „Funerary ritual“ u: Donald B. Redford (ur.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 1*, Oxford: Oxford University Press, 2001.
- RUSCH 1923 Adolf Rusch, „Die Entwicklung der Grabsteinformen in Alten Reich“ u: *Zeitschrift für Agyptische Sprache und Altertumskunde*, Vol. 58, Berlin: Akademie Verlag GmbH, 1923.
- SAUER 2004 E.W. SAuer (ur.), „ Archaeology and Ancient History“ u: *Breaking Down the Boundaries*, London i New York: Routledge, 2004.
- SCHULZ i SEIDEL 1997 R. Schulz i M. Seidel (ur.), *Egypt The World of the Pharaohs*, Köln: Konemann Verlagsgesellschaft, 1997.
- SELEM 2006 Petar Selem, *Helena u Egiptu*, Zagreb: ArTresor naklada, 2006.
- SHAW i NICHOLSON 2002 Ian Shaw i Paul Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, Cairo: The American University in Cairo Press, 2002.
- SMITH 1891 William Smith (gl. ur.), *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, London: William Clowes and Sons, 1891.
- STEFANOVIĆ 2013 Danijela Stefanović, „The Late Middle Kingdom stela Avignon, Musée Calvet A10“ u: R. Gundacker, J. Budka, G. Pieke (ur.) *Florilegium Aegyptiacum Eine wissenschaftliche Blütenlese von Schülern und Freunden für Helmut Satzinger zum 75. Geburtstag*, Göttinger: Göttinger Miszellen, Beiheft 14, 2013., str. 327.-342.

- STEWART 1976 H. M. Stewart, *Egyptian Stelae, Reliefs and Paintings from the Petrie Collection: The New Kingdom*, Warminster, England: Aris & Phillips Ltd., 1976.
- STEWART 1979 H. M. Stewart, *Egyptian Stelae, Reliefs and Paintings from the Petrie Collection: Archaic Period to Second Intermediate Period*, Warminster, England: Aris & Phillips Ltd., 1979.
- STEWART 1983 H. M. Stewart, *Egyptian Stelae, Reliefs and Paintings from the Petrie Collection: The Late Period*, Warminster, England: Aris & Phillips Ltd., 1983.
- SWART 2004 Lisa Swart, *A stylistic comparison of selected visual representations on Egyptian funerary papyri of the 21st Dynasty and wooden funerary stelae of the 22nd Dynasty (c. 1069-715 B. C. E.)*, PhD Thesis, South Africa: University of Stellenbosch, 2004.
- ŠAIN 2007 Irena Šain, *Pogrebni običaji u starom Egiptu*, diplomski rad, mentor: dr. sc. Boris Olujić, Zagreb: Filozofski fakultet, 2009.
- TAYLOR 2001 John H. Taylor, *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*, London: British Museum Press, 2001.
- TEETER 2011 Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2011.
- TOMORAD 2016 Mladen Tomorad, *Staroeegipatska civilizacija, sv. 1: Povijest i kultura starog Egipta*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji, 2016.
- TÓTH 2013 Gabor Toth, *Introduction to Middle Egyptian Grammar Through Ancient Writings: (Learning God's Words*

- (*Hieroglyphs*) from Writings), New Jearsey: Linus Learning, 2013.
- TÓTH i MCCLAIN 2012 Gabor Toth i Michael McClain, „Stela Kema-Mara i njegovih ukućana“/ „The Stela of Qema-Mar and his household“ u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. sv., vol. 45., Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2012., str. 553.-653.
- URANIĆ 1990 Igor Uranić, „Pogrebna stela Min-Nakhta u Arheološkom muzeju u Zagrebu“/ „The Min-Nakhu funerary stele in the Zagreb Archaeological Museum“ u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. sv., vol. 23., Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 1990., str. 183.-189.
- URANIĆ 1997 Igor Uranić, *Sinovi sunca*, Zagreb: CID, 1997.
- URANIĆ 2002 Igor Uranić, *Stari Egipat: Povijest, književnost i umjetnost drevnih Egipćana*, Zagreb: Školska knjiga, 2002.
- URANIĆ 2005 Igor Uranić, *Egipatska zbirka: Vodič*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2005.
- URANIĆ 2007 Igor Uranić, *Aegyptiaca Zagrabienensis: Egipatska zbirka Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Zagreb: Arheološki muzej, 2007.
- URANIĆ 2013 Igor Uranić, *Životi Egipćana*, Zagreb: Arheološki muzej u Zagrebu, 2013.
- VAN DIJK 2000 Jacobus Van Dijk, „The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352-1069 BC) u: Ian Shaw (ur.): *The Oxford History of Ancient Egypt*, Ofxord: Oxford University Press, 2000., str. 265.-308.

- VAN DIJK 2001 Jacobus Van Dijk, „Ptah“ u: Donald B. Redford (ur.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt Vol. 3*, Oxford: Oxford University Press, 2001., str. 74.-76.
- VANDIER 1961 Jacques Vandier, *Le Papyrus Jumilhac*, Paris: Musée du Louvre, 1961.
- WATTS 1998 Edith W. Watts, *The Art of Ancient Egypt: A Resource for Educators*, New York: The Metropolitan Museum of Art Press, 1998.
- WELLS 2014 Eric Ryan Wells, *Display and Devotion: A Social and Religious Analysis of New Kingdom Votive Stelae from Asyut*, PhD Thesis, Los Angeles: University of California, 2014.
- WILKINSON 2003 Richard H. Wilkinson, *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*, London: Thames & Hudson, 2003.

10. 5. Elektroničke adrese

<http://sueyounghistories.com/archives/2009/05/14/franz-koller-1767-1826/> (pristup: 17.5.2018)

<http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-gregoriano-egizio/sala-i--reperti-epigrafici/stele-di-hatshepsut-e-thutmosi-iii.html> (pristup: 18.5.2018.)

<https://amarnaanniversary.wordpress.com/2017/03/21/first-blog-post/> (pristup: 18.5.2018.)

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=121011&partId=1&images=true (pristup: 23.5.2018.)

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=113342&partId=1 (pristup: 2.6.2018.)

[http://collezioni.museoegizio.it/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=](http://collezioni.museoegizio.it/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=)

[0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=84&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=90](#) (pristup: 2.8.2018.)

http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=126556&partId=1 (pristup: 25.8.2018.)

11. Popis priloga

11. 1. Slike

Slika 1. Zavjetna stela s motivom ušiju koja je posvećena Ptahu

(https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=121011&partId=1&images=true)

Slika 2. Komemorativna stela koju je podigla kraljica Hatšepsut u spomen restauratorskih radova u zapadnoj Tebi

(<http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-gregoriano-egizio/sala-i--reperti-epigrafici/stele-di-hatshepsut-e-thutmosi-iii.html>)

Slika 3. Ekhнатonova granična stela u Amarni

(<https://amarnaanniversary.wordpress.com/2017/03/21/first-blog-post/>)

Slika 4. Steloformni spomenik (Redford 2001, 319.)

Slika 5. Tipologija stela prema oblicima (Redford 2001, 321.)

Slika 6. Tipologija stela prema kompoziciji registra po razdobljima (Redford 2001, 321.)

Slika 7. Zidni crteži unutar Menine grobnice koji prikazuju različite faze obreda „otvaranja usta“ (TT 69) (Hawass i Janot 2008, 308.-309.)

Slika 8. Prikaz *sem* svećenika odjevenog u leopardovu kožu i *jmj-hnt* svećenika odjeveni u kratke bijelu odore (Hawass i Janot 2008, 296.-297.)

Slika 9. Pogrebna povorka sa središnjim detaljem gdje se nalaze profesionalne narikače

(http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=113342&partId=1)

Slika 10. Barun Franz von Koller, vlasnik kolekcije egipatskih starina

(<http://sueyoung histories.com/archives/2009/05/14/franz-koller-1767-1826/>)

Slika 11. Šime Ljubić, ravnatelj Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu (Uranić 2007, 13.)

Slika 12. Dokument o prikupljenim novčanim priložima za otkup Kollerove zbirke (Uranić 2007, 14.)

Slika 13. Ipujeva pogrebna stela, Egipatski muzej, Torino

([http://collezioni.museoegizio.it/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.\\$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=84&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=90](http://collezioni.museoegizio.it/eMuseumPlus?service=direct/1/ResultLightboxView/result.t1.collection_lightbox.$TspTitleImageLink.link&sp=10&sp=Scollection&sp=SfieldValue&sp=0&sp=0&sp=3&sp=Slightbox_3x4&sp=84&sp=Sdetail&sp=0&sp=F&sp=T&sp=90))

11. 2. Table

Tabla 1. Datiranje srednjoegipatskih stela prema C. J. C. Bennettu

Tabla 2. Primjena Bennetove metode datiranja na stele iz AMZ-a

Tabla 3. Bogovi na stelama Srednjeg kraljevstva

Tabla 4. Bogovi na stelama Novog kraljevstva

Tabla 5. Bogovi na stelama Trećeg međurazdoblja

Tabla 6. Bogovi na stelama Kasnog razdoblja

11. 3. Grafikoni

Grafikon 1. Učestalost tjelesnih gestikulacija ljudi

Grafikon 2. Učestalost ritualnih činova

Grafikon 3. Učestalost prehrambenih proizvoda na žrtvenim stolovima

12. Prilozi

12. 1. Slike

Slika 1. Zavjetna stela s motivom ušiju koja je posvećena Ptahu

Slika 2. Komemorativna stela koju je podigla kraljica Hatšepsut u spomen restauratorskih radova u zapadnoj Tebi

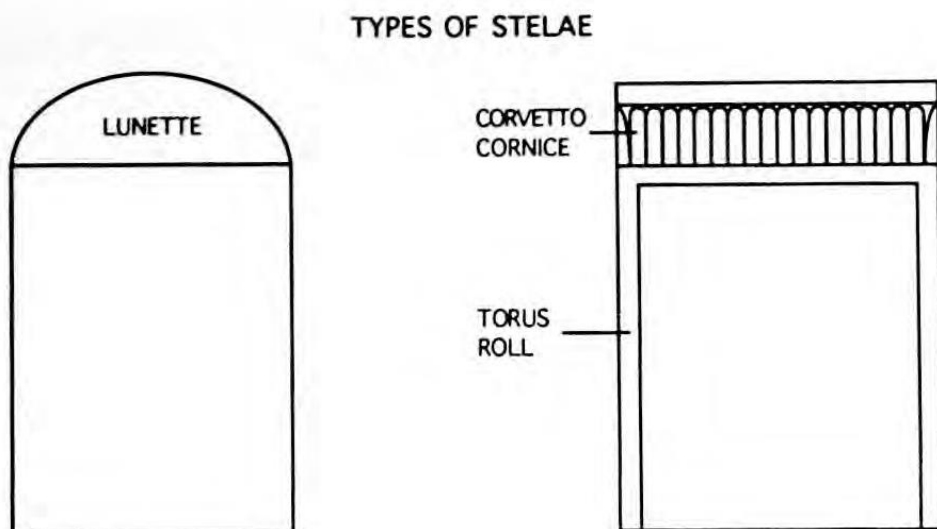

Slika 3. Ekhnatonova granična stela u Amarni

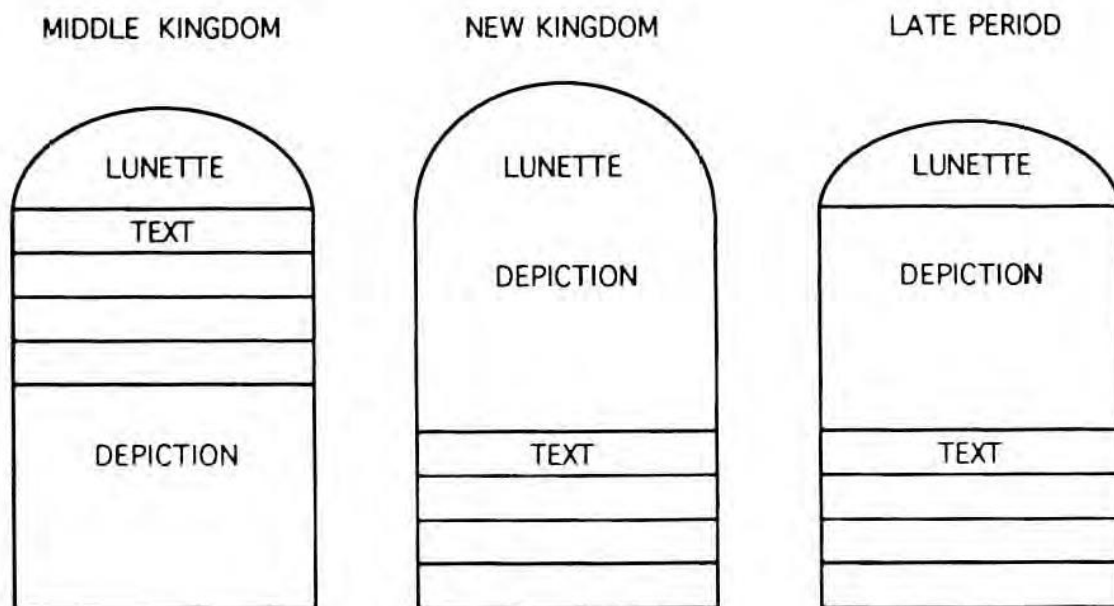

Slika 4. Steloformi spomenik

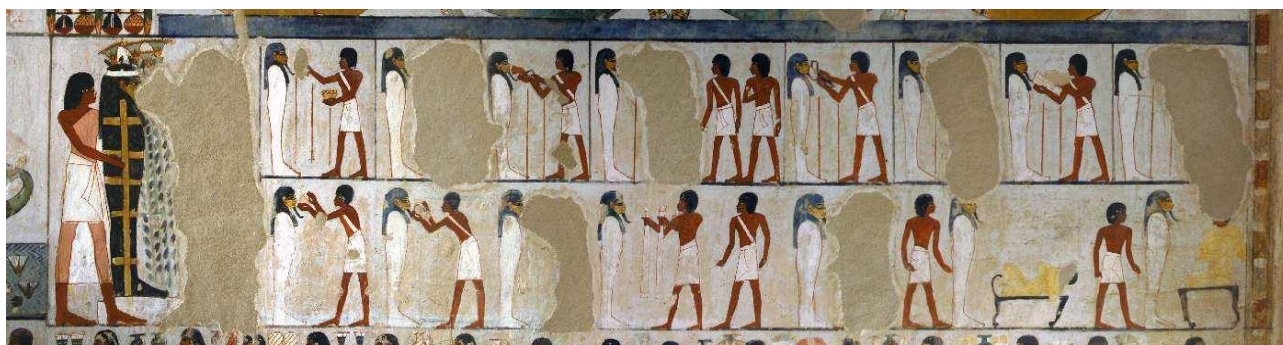

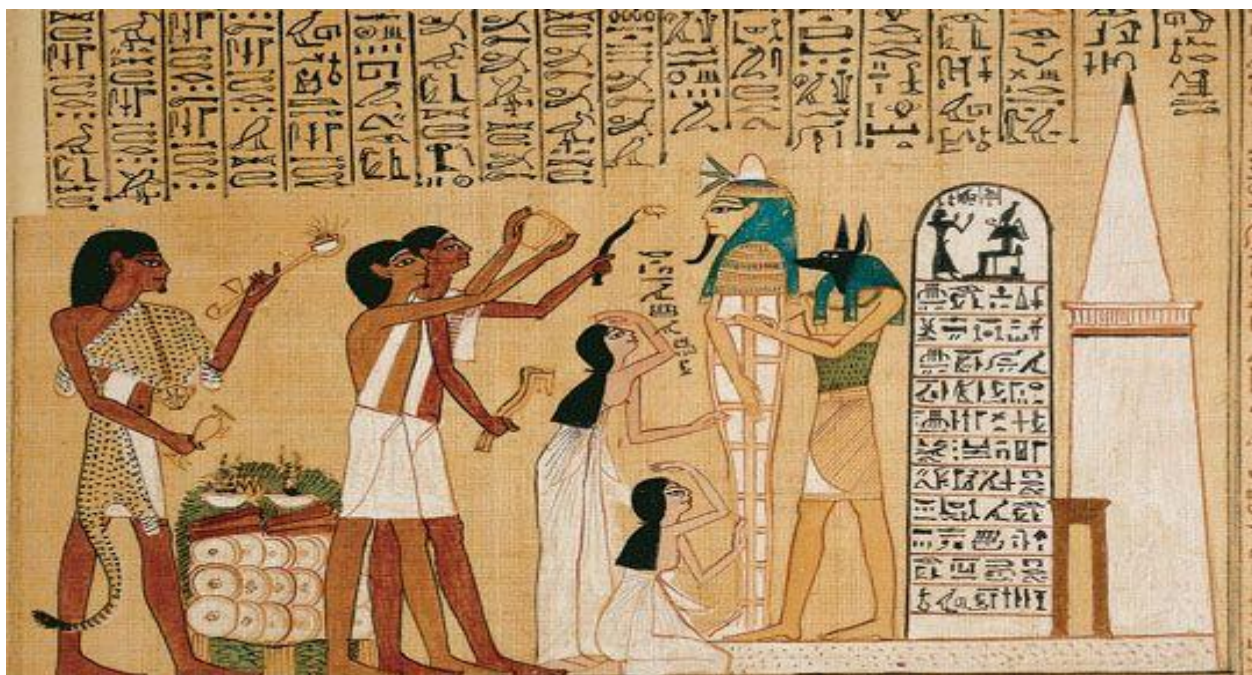
Slika 5. Tipologija stela prema oblicima

Slika 6. Tipologija stela prema kompoziciji registra po razdobljima

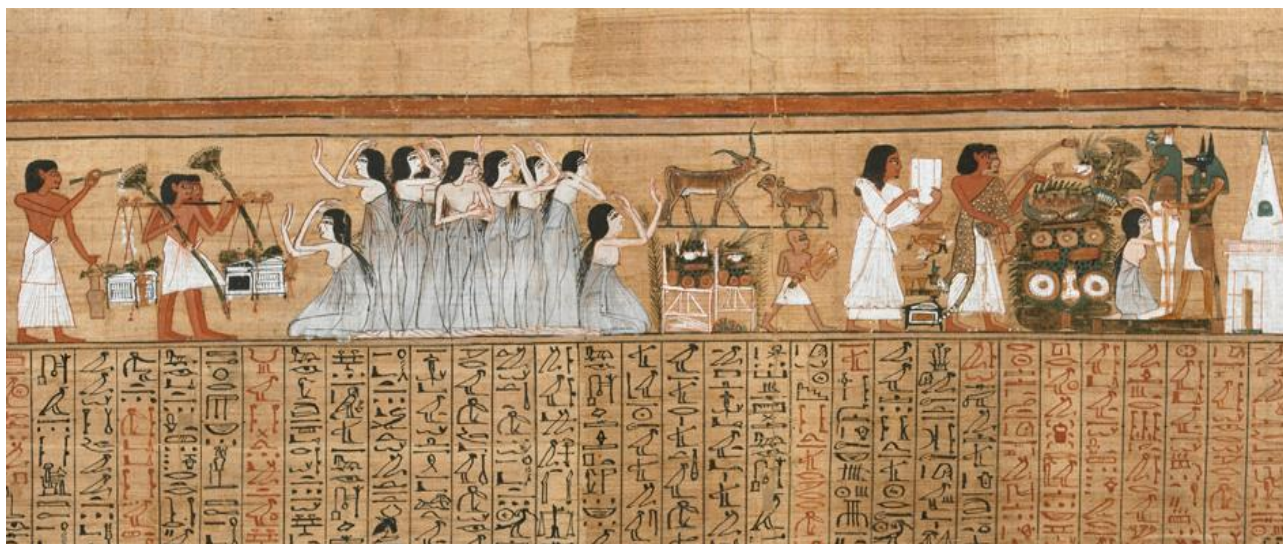

Slika 7. Različite faze obreda „otvaranja usta“

Slika 8. Prikaz *sem* svećenika odjevenog u leopardovu kožu i *jmj-ḥnt* svećenika odjevenih u kratke bijele odore

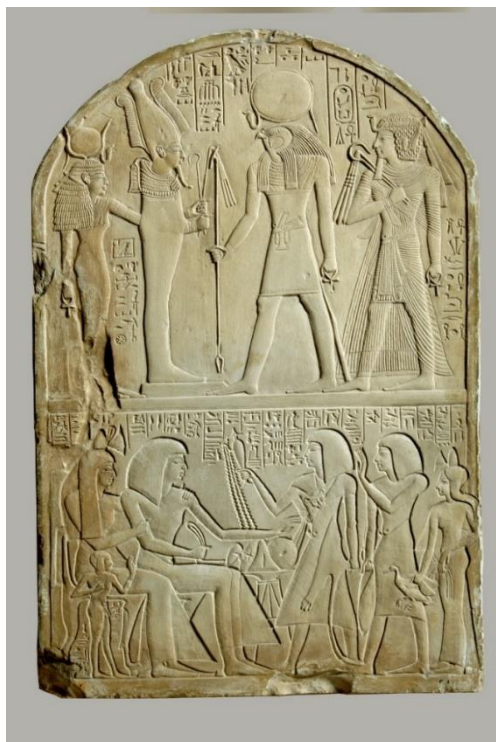
Slika 9. Pogrebna povorka sa središnjim detaljem gdje se nalaze profesionalne narikače

Slika 10. Barun Franz von Koller, vlasnik privatne kolekcije egipatskih starina

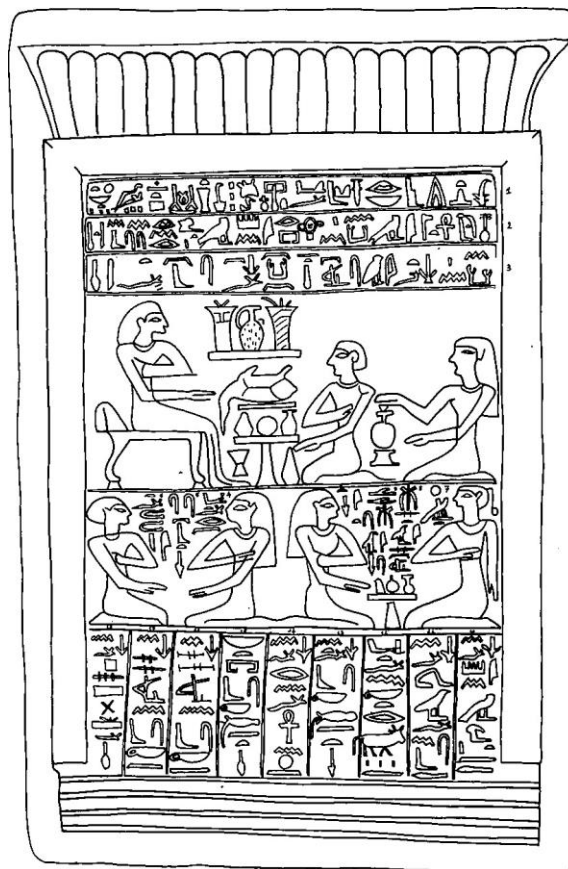

Slika 13. Ipujjeva pogrebna stela, Egipatski muzej, Torino

12. 2. Katalog

12. 2. 1. Obiteljska pogrebna stela

Materijal: pješčenjak

Dimenzije: visina 41 cm, širina 25,5 cm

Inventarni broj: 581

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970, br. 9, str. 25.; Uranić 2007, br. 92, str. 68.-69.

12. 2. 2. Kaijeva pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 43 cm, širina dna 30 cm

Inventarni broj: 583

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.)

Restauracija: čišćenje površine i retuširanje nedostataka, 20.11.-10.12.2014., izvršio Dagmar Dammann

Transliteracija i prijevod na engleski jezik: Gabor Tóth, 2013. godine

Prijevod s engleskog na hrvatski jezik: Tatjana Kuznicov

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970, br. 3, str. 14.; Dammann 2014., str. 2.-4.; Tóth 2013.; Uranić 2007., str. 68.-70.

Hijeroglifski zapis, transliteracija i prijevod:

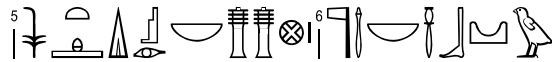
im3hy hr pth-zkr ky3

Vrijedan pažnje Ptah- Sokara, Kai

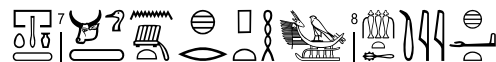
ir n hwyt nb(t) im3h

rođen od Khuita, blaženog.

h̥tp-di-nswt ws̥ir nb ddw n̥tr '3 nb 3b̥dw

Kraljevska žrtva koju daje Oziris, gospodar Busirisa, veliki bog Abidosa.

[di.f] prt- hrw t hn̥kt k3w 3pdw šsr n im3h(y)t hr pth-zkr hn̥t (i)-hty h̥wt

Daje on invokacijsku žrtvu u kruhu, pivu, govedu, lanu, vrijedni pažnje Ptah-Sokara, Khenti-khetija, Khuit

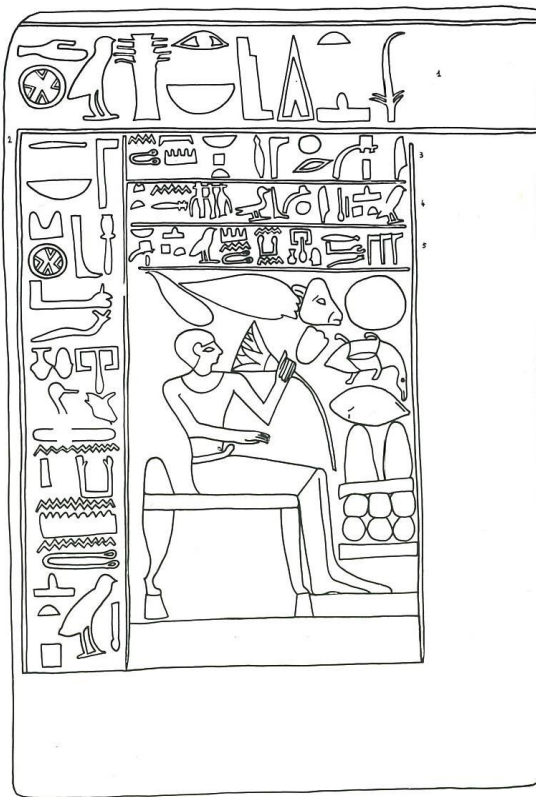

irt n z3t⁹ hnm-h̥tp m3't- hrw

rođen od kćeri Sat-Bastet-hotep, čija je riječ istinita.

12. 2. 3. Dvije Mentuhotepove stele

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 42,5 cm, širina 29,5 cm

Inventarni broj: 584

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

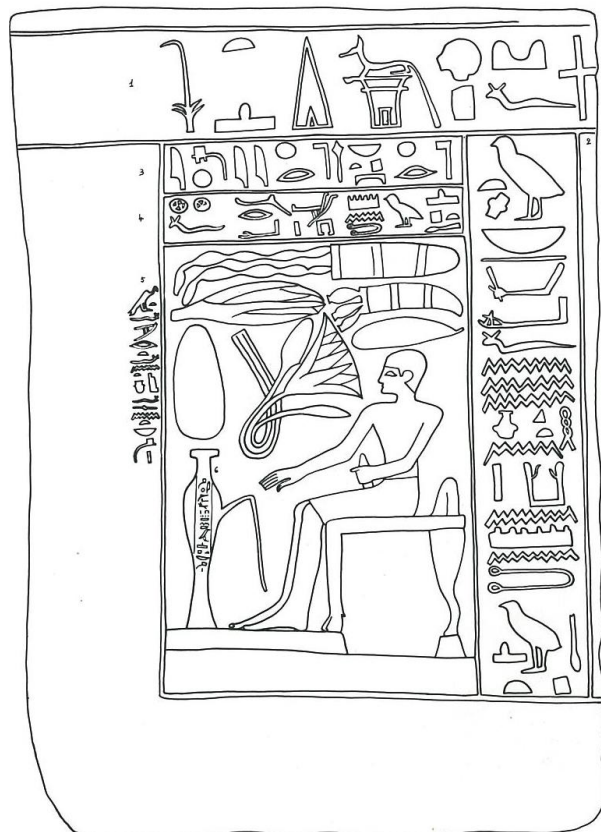
Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.)

Restauracija: čišćenje površine i retuširanje nedostataka, 28.11. – 9.12.2016, izvršio Dagmar Dammann

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 1, str. 12.; Dammann 2016, str. 2-4.; Uranić 2007., str. 71.-72.

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 48,5 cm, širina 29 cm

Inventarni broj: 585

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 2, str. 13.; Uranić 2007., str. 71.-72.

12. 2. 4. Ankhuova i Nektiepetina pogrebna stela

Materijal: pješčenjak

Dimenzije: visina 45 cm, širina 30,5 cm

Inventarni broj: 586

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

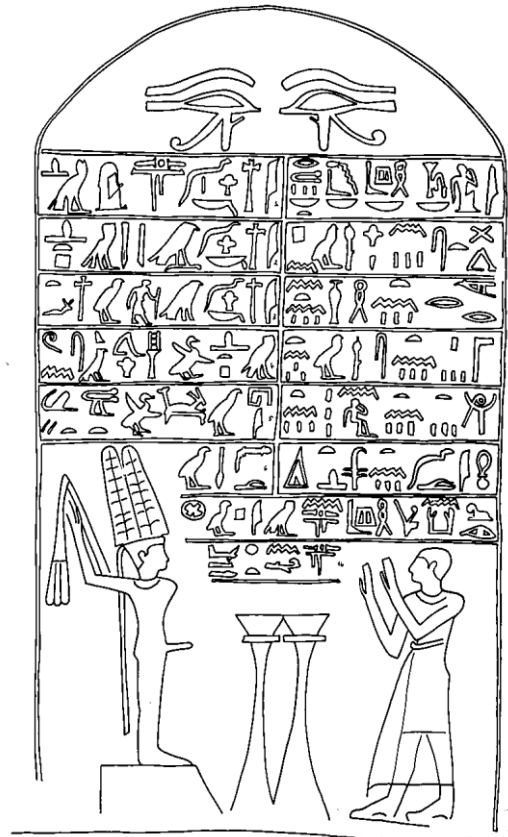
Datacija: Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 4, str. 15.; Uranić 2007., str. 72.-73.

12. 2. 5. Min-Nakhtova pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 47 cm, širina 28 cm

Inventarni broj: 589

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Objava, transliteracija i prijevod na hrvatski jezik: Igor Uranić, 1990. godine

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 7, str. 21.; Uranić 1990, str.186, Uranić 2007., str. 75.-76

Hijeroglifski zapis, transliteracija i prijevod:

i sš/zh3w nb, hr(i)- h(3)b nb, w3b nb, r(m) tt nbt, sw't(i).sn hr wd pn mrr.tn

h3 n.tn tn3rw.tn, swd3.tn izwt.tn n hrdw/nni.tn mi qd.tn

O, svi pisari, svi heri-heb svećenici, svi wab svećenici, sav narod

i svi oni koji naiđu na ovu naredbu.

Vas vole i vas slave vaši bogovi. Vi prenosite na vašu djecu vaše dužnosti:

kao i vašu izreku:

h3p-di-(n)swt wsir n k3 n hr(i)- h(39b n mnw m ipw, mnw-nht, m3' hrw

Žrtva koju daje kralj, žrtva koju daje Oziris duši (Ka) Minova svećenika čitača u Panopolisu: pravednog Min-Nakhta.

i.nd hr.k mnw, i.nd hr.k. hrw, i.nd hr.k hrw smsw,

nd (i)t(i) m h3p, p3, 'h' hr k3s n h3y/stš, p3, it phtì, qd nfrw

Pozdravljam te blaženi Mine

Pozdravljam te blaženi pravedni Horuse

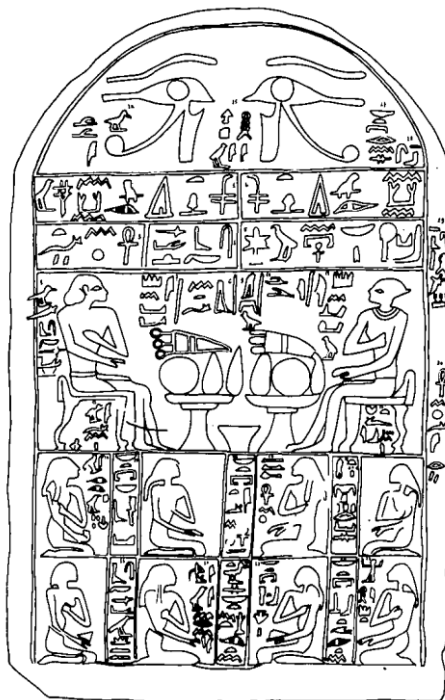
Pozdravljam te Horuse stariji¹⁴, blaženi osvetnice (svog) oca

(Ti) Koji ustaješ i vežeš zlotvora

(Ti) Koji snažno pritežeš

Onog koji izaziva nemir.

12. 2. 6. Obiteljska pogrebna stela

Materijal: pješčenjak

Dimenzije: visina 52,5 cm, širina 33 cm

Inventarni broj: 590

Mjesto nalaza: nepoznato, ali najvjerojatnije Teba

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

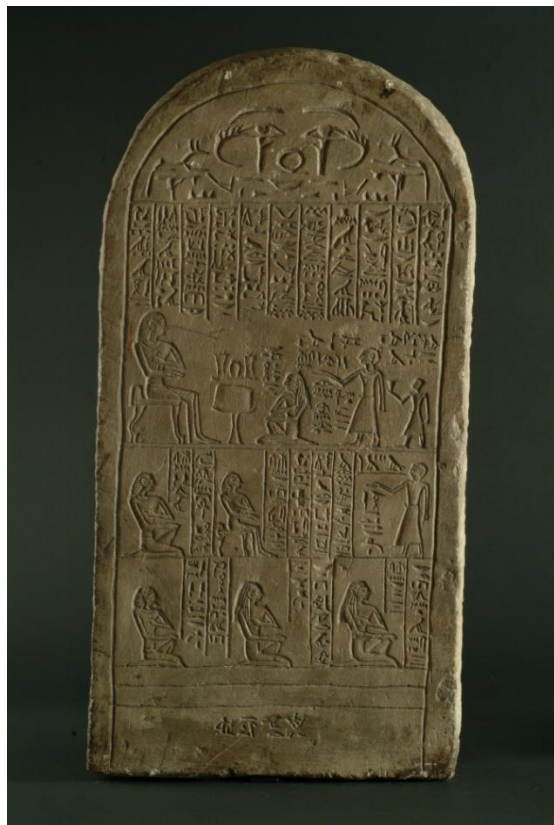
Datacija: Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Objava: Danijela Stefanović, 2013. godine

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 6, str. 19.; Stefanović 2013., str. 330; Uranić 2007., str. 75., 77.

12. 2. 7. Kema-Marova obiteljska pogrebna stela

Materijal: pješčenjak

Dimenzije: visina 58 cm, širina 29 cm

Inventarni broj: 592

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Srednje kraljevstvo (2055.-1650. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Objava, transliteracija i prijevod na engleski jezik: Gabor Toth i Michael McClain, 2012. godine

Prijevod na hrvatski jezik: Igor Uranić, 2012. godine

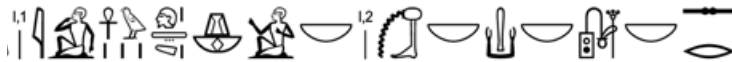
Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 8, str. 23.; Uranić 2007., str. 77., 79. Toth i McClain 2012, 599.

Hijeroglifski zapis, transliteracija i prijevod:

nb t3 dsr, wp-w3wt

Gospodar svete zemlje Upuaut³⁷⁵.

(I,1)³⁷⁶ j 'nhw tp(jw)-t3, hr(j)-h(3)b nb (I,2) w3b nb, hm-k 3 nb, sš nb, srj

(I,1) O (vi) koji živite na zemlji, (I,2) svećenici-čitači, svi svećenici uab, svi svećenici ka, svi pisari i svi dužnosnici,

(I,3)nb, r(m)t nb sw't(j).sn hr špsj (I,4) pn m hđ m (I,5) hntyt mrr. tn hz. tn (I,6) wp-w3wt nb t3

(I,3) svi ljudi koji ćete obići ovog pokojnog plemića, (I,4) uzvodno i nizvodno! (I, 5) (Kao kad) obožavate i slavite (I,6) Upuauta, gospodara svete zemlje, recite:

dsr dd.tn (I,7) htp-dj-(n)swt wsjr nb 3bdw dj.f (I,8) prt-hrw t hnt k3w 3pdw šsr mnht sntr mrht ht nbt (I,9) nfrt w'bt n k3 n z(j)-n- h(3)b

(I,7)Kraljevska žrtva Ozirisa, gospodara Abidososa, daje on (I,8) invokacijsku žrtvu u kruhu i pivu, govedini i peradi, lanu i odjeći, tamjanu i ulju, i svim (I,9) lijepim i čistim stvarima, kau čovjeka od festivala,

³⁷⁵ Prema Tóth i McClain:Riječ je o groblju u Abidosu.

³⁷⁶ Prema Tóth i McClain: Za označavanje registra koristimo rimske brojeve. Latinske brojke u prvom registru koristimo za označavanje kolumni. Počevši od drugog registra koristimo latinske brojke za označavanje različitih skupina zapisa koje se odnose na različite likove prikazane na steli, i latinska slova za daljnju podjelu teksta na podgrupe, odnosno linije/ kolumne (Tóth i McClain 2012, 559)

(I, 10) *mry n rmnwtjw zm3y (j)m(j)-r htm* (I,11) *jry 't qm3-m'r m3'hrw*

(I,10)obožavanog od svojih (ravnopravnih) pratitelja i suradnika, čuvar pečata, (I,11) čuvar dvorane Kema-Maru, čija je riječ istinita.

(II,1) *t3-snb-sw m-' m3' hrw* (II,2a) *t3-nfr-tm ms.n j.qm3j* (II,2b) *jr.n z(j)-n-dpt 'nhjt(j).f m3' hrw*

(II,1)Ta-seneb-su čija je riječ istinita (zajedno sa) (II,2a) Ta-nefer-tum rođen od I-kemai, (II,2b) koga je začeo čovjek od barke, Ankhti-fi, čija je riječ istinita.

(II,3) *nbt-pr hnwt m3't hrw*

(II,3) Gospodarica kuće Henut, čija je riječ istinita.

(III,1) *qm3-m'r m3' hrw nb jm'h* (III,2a) *m jr(t) n.f z3.f mr(y).f jry-'t m3'* (III,2b) *htp-dj-(n)swt wsjr nb 3bdw n k3 n* (III,2c) *jry-'t m3' 'h snfrw* (III,2d) *ms.n nbt pr rs(.w)-htp m3't hrw*

(III,1) Kema-mar, čija je riječ istinita, častan čovjek, (III,2a) u ime kojeg djeluje njegov sin, voljeni, vjerni čuvar dvorane. (III,2b) Kraljevska žrtva Ozirisa, gospodara Abidos, *kau* (III,2c) vjernog čuvara dvorane u palači, Senefrua (III,2d) rođenog od gospodarice kuće Res-hetep, čija je riječ istinita.

(III,3a) *jmj-r '-hnwtj n pr-'nh phr(r)-z3b* (III,3b) *ms.n jjw(j)*

(III,3a) Nadglednik unutarnje dvorane Kuće života, Peher-sab (III,3b) rođenog od Iui,

(IV,1a) *nbt pr nmmt.sn m3't hrw* (IV,1b) *ms.n ktt m3't hrw*

(IV,1a) Gospodarica kuće Nemetet-sen, čija je riječ istinita, (IV,1b) rođene od Ketet, čija je riječ istinita.

(IV,2a) *nbt pr bnr mrwt* (IV,2b) *m3't hrw nbt jm3h*

(IV,2a) Gospodarica kuće Bener-merut, (IV,2b) čija je riječ istinita, blažena.

(IV,3a) *mḥ(y) n 't, zhy* (IV,3b) *jmny m3' hrw nb jm'h*

(IV,3b) Onaj koji se brine o dvorani, čovjek dobrog savjeta, (IV,3b) Imeni, čija je riječ istinita, blaženi.

(V) *'ftj-wr s3zt*

(V) Afeti-uer, pisar

12. 2. 8. Dehuti-hestuova pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 27 cm, širina 17,5 cm

Inventarni broj: 572

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

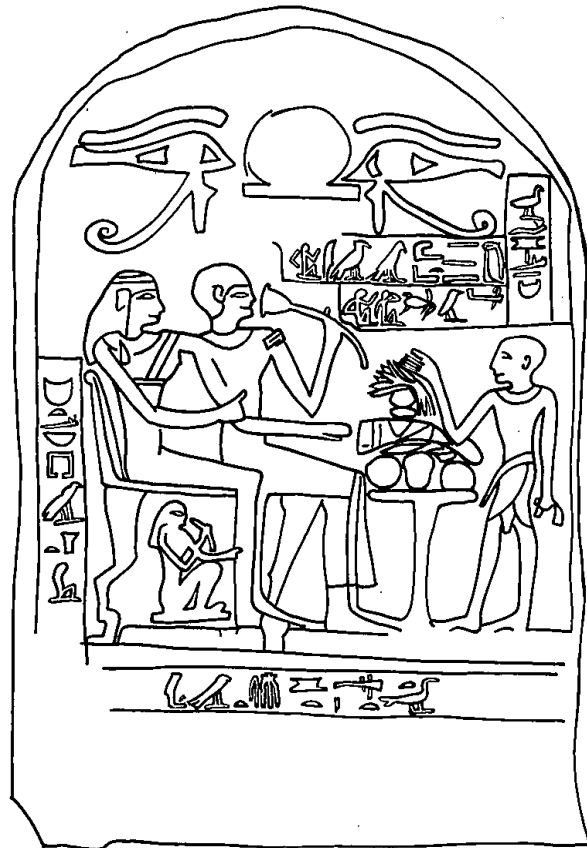
Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 13, str. 29.; Uranić 2007., str. 64.-65.

12. 2. 9. Memijeva pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 27 cm, širina 18 cm

Inventarni broj: 573

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

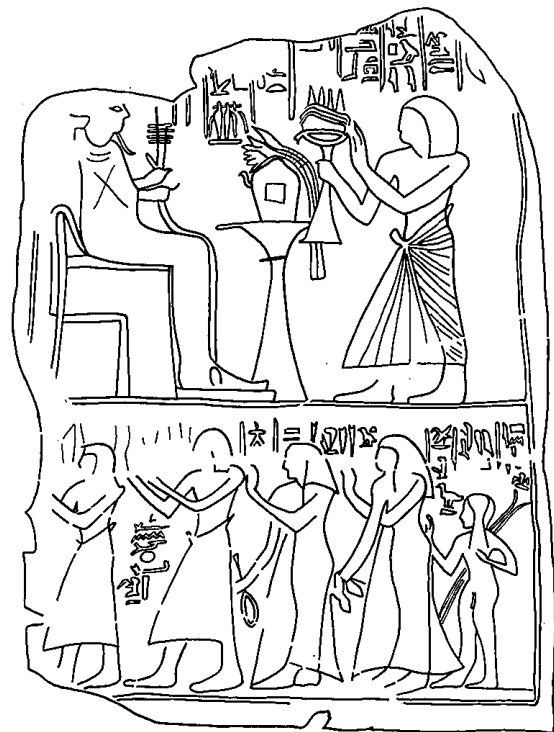
Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 10, str. 26.; Uranić 2007., str. 64.-65.

12. 2. 10. Ipuijjeva pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 30 cm, širina 23 cm

Inventarni broj: 575

Mjesto nalaza: grobnica TT 217, Deir el Medina

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

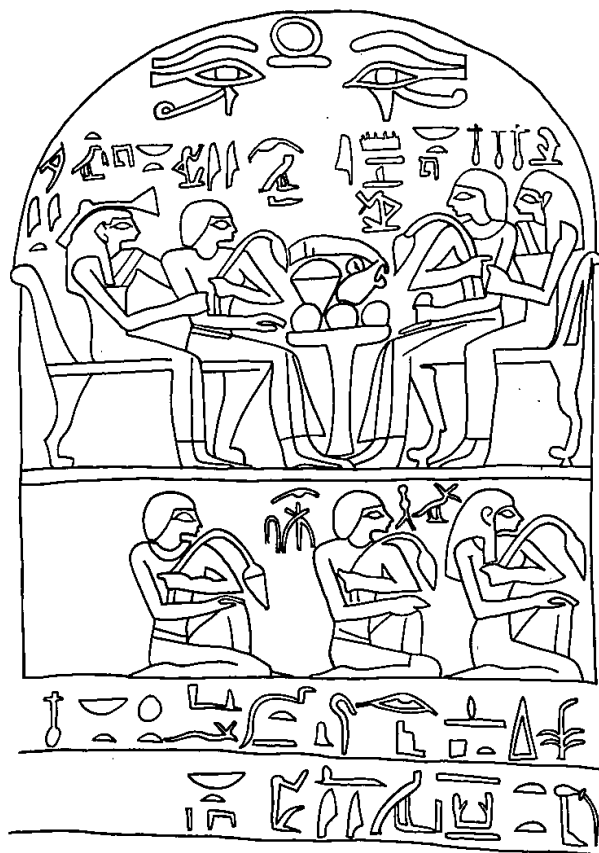
Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.), za vrijeme Ramzesa II.

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 15, str. 31.; Uranić 2007., str. 65.

12. 2. 11. Jahmijeva pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 29,5 cm, širina 20,5 cm

Inventarni broj: 577

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

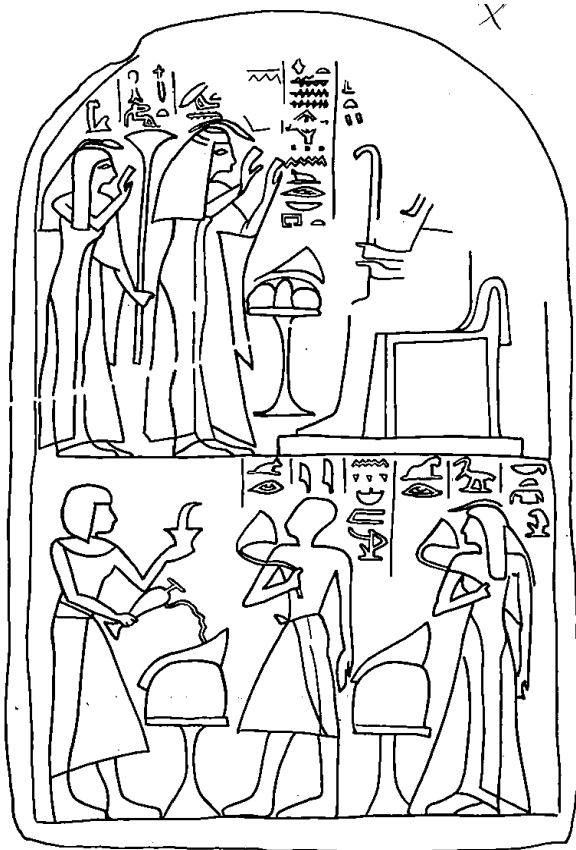
Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: 18. dinastija (1550.-1295. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 11, str. 27.; Uranić 2007., str. 65.-67.

12. 2. 12. Inehemina i Baket-nebetova pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 30 cm, širina 23 cm

Inventarni broj: 578

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

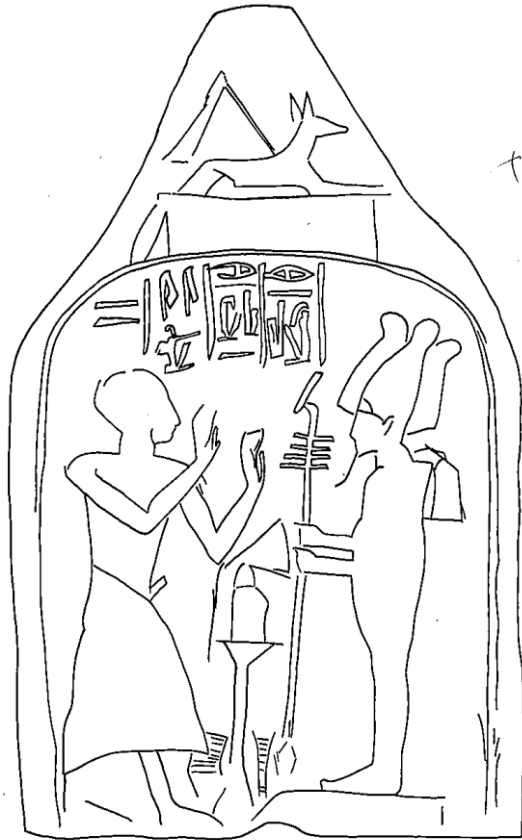
Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 14, str. 30.; Uranić 2007., str. 67.

12. 2. 13. Nijeva pogrebna stela

Materijal: pješčenjak

Dimenzije: visina 39 cm, širina 23,5 cm

Inventarni broj: 579

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 19, str. 37.; Uranić 2007., str. 67.

12. 2. 14. Pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 29,5 cm, širina 40 cm

Inventarni broj: 582

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 16, str. 33.; Uranić 2007., str. 68., 71.

12. 2. 15. Pogrebna stela

Materijal: pješčenjak

Dimenzije: visina 50,5 cm, širina 32 cm

Inventarni broj: 587

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

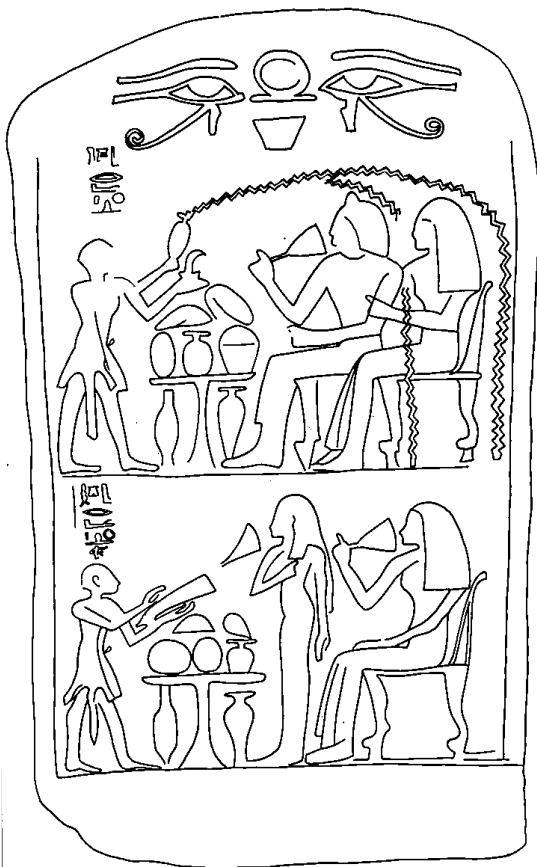
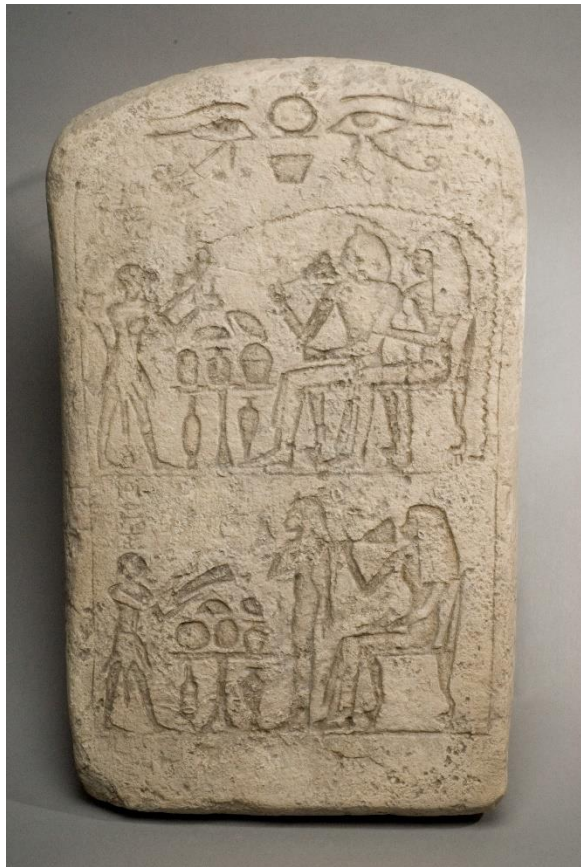
Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 18, str. 36.; Uranić 2007., str. 72., 74.

12. 2. 16. Rahotepa pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 46 cm, širina 26 cm

Inventarni broj: 588

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

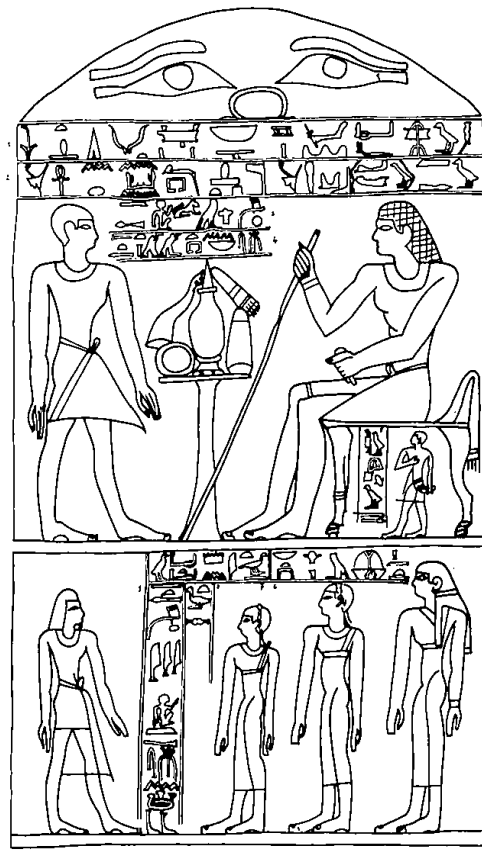
Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 12, str. 28.; Uranić 2007., str. 72., 75.

12. 2. 17. Akuova pogrebna stela

Materijal: pješčenjak

Dimenzije: visina 52 cm, širina 30 cm

Inventarni broj: 591

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

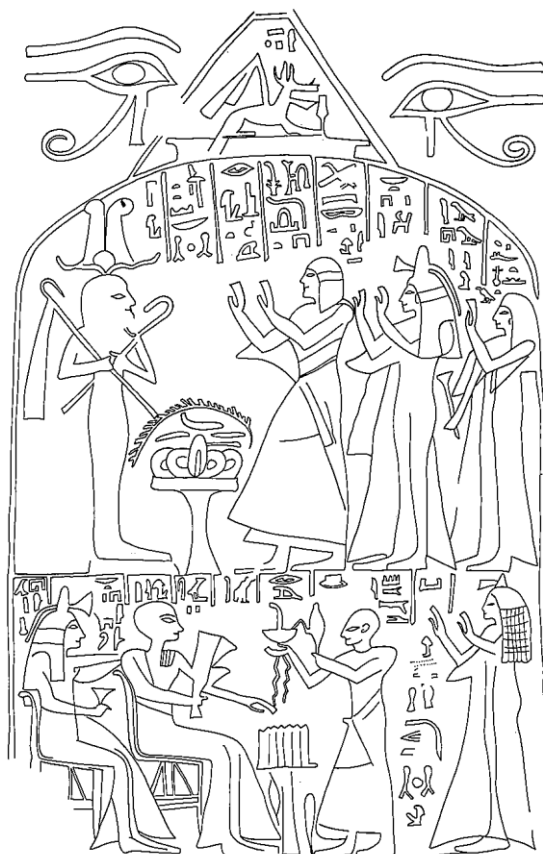
Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 5, str. 17.; Uranić 2007., str. 77.-78.

12. 2. 18. Pa-heri-pedetova pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 68,5 cm, širina 45 cm

Inventarni broj: 593

Mjesto nalaza: grobnica plemića Nebsumenua TT183, Teba

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

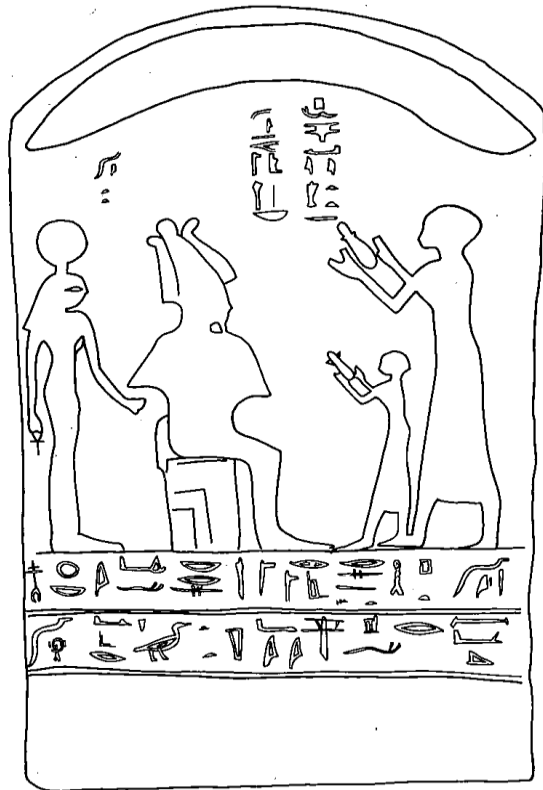
Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Novo kraljevstvo (1550.-1069. g. pr. Kr., vrijeme Ramesida

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 17, str. 35.; Uranić 2007., str. 77.-78.

12. 2. 19. Pogrebna stela

Materijal: vapnenac

Dimenzije: visina 41 cm, širina 24 cm

Inventarni broj: 580

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Treće međurazdoblje (1069.-747. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Janine Monnet Saleh

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 20, str. 38.; Uranić 2007., str. 68.

12. 2. 20. Kemina drvena stela

Materijal: drvo

Dimenzije: visina 23,5 cm, širina 19,5 cm

Inventarni broj: 567

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Kasno razdoblje (747.-332. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Tatjana Kuznicov

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 21, str. 39., Uranić 2007., str. 200.

12. 2. 21. Nekhem-Mutova drvena stela

Materijal: drvo

Dimenzije: visina 26,3 cm, širina 22,5 cm

Inventarni broj: 568

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

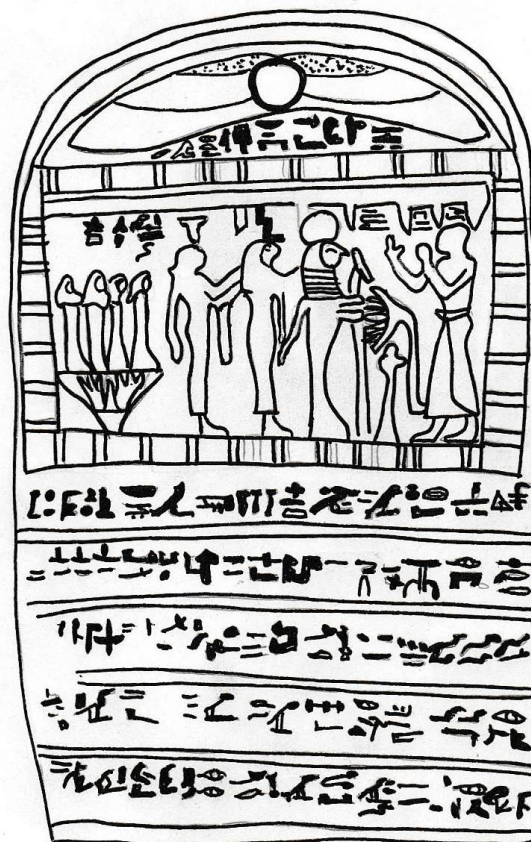
Datacija: Kasno razdoblje (747.-332. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Tatjana Kuznicov

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 22, str. 40., Uranić 2007., str. 200., 202.

12. 2. 22. Ta-di-Hor-nefer-irtijeva drvena stela

Materijal: drvo

Dimenzije: visina 36 cm, širina 21,5 cm

Inventarni broj: 569

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

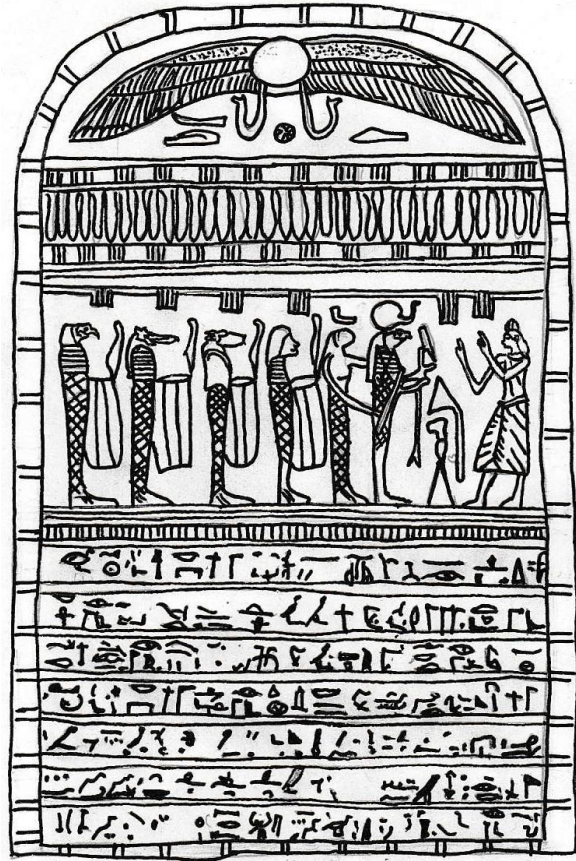
Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

Datacija: Kasno razdoblje (747.-332. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Tatjana Kuznicov

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 24, str. 42., Uranić 2007., str. 203.-204

12. 2. 23. Nebankhova drvena stela

Materijal: drvo

Dimenzije: visina 39,8 cm, širina 25,2 cm

Inventarni broj: 571

Mjesto nalaza: nepoznato

Vrijeme nalaza: otkup 1868. godine

Smještaj: Arheološki muzej u Zagrebu

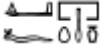
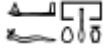

Datacija: Kasno razdoblje (747.-332. g. pr. Kr.)

Izvor fotografije/ Autorica crteža: Arhiv AMZ-a / Tatjana Kuznicov

Literatura: Monnet Saleh 1970., br. 23, str. 41., Uranić 2007., str. 204.

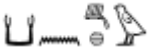

12. 3. Table

Tabla 1. Datiranje srednjoegipatskih stela prema C. J. C. Bennettu³⁷⁷

Žrtvena formula	XI. DINASTIJA	XII. DINASTIJA
Promjena gramatičke strukture invokacijske žrtve		 - još uvijek tijekom rane XII. dinastije
Promjena u pisanju Ozirisova imena		 - rana XII. dinastija -ne pojavljuje se prije vladavine Sesostrisa III.
Promjena u pisanju Ozirisove titule: Gospodar Busirisa (<i>Nb Ddw</i>)	 	 - rana XII. dinastija: prije vladavine Sesostrisa I. -najranije za vladavine Sesostrisa I., najčešće za vladavine Amenemhata III.
Izraz „Veliki bog“ nakon pisanja Ozirisova imena	-rijetko prije XII. dinastije	 -uobičajeno tijekom XII. dinastije
Oznaka pokojnika	 	 - rana XII. dinastija: za vrijeme Sesostrisa I.

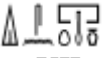

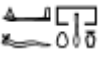

³⁷⁷ Bennett 1941, 77.-81.

		 - često za vrijeme Amenemhata II. -od Sesostirsa III., pa nadalje
--	--	--

Tabla 2. Primjena Bennettove metode datiranja na stele iz AMZ-a

STELE IZ AMZ-a:	Promjena gramatičke strukture invokacijske žrtve	Promjena u pisanju Ozirisova imena	Promjena u pisanju Ozirisove titule: Gospodar Busirisa (<i>Nb Ddw</i>)	Izraz „Veliki bog“ nakon pisanja Ozirisova imena	Oznaka pokojnika	Datacija:
1. Obiteljska pogrebna stela	 -XI. dinastija/ rana XII. dinastija	 - XI. dinastija/ rana XII. dinastija	/	/	 - XII. dinastija (od Sesostrisa III., pa nadalje)	XII. dinastija (poslije Sesostrisa I.)
2. Dvije Mentuhotepove stele	 -XI. dinastija/ rana XII. dinastija	 - XI. dinastija/ rana XII. dinastija	 - XI. dinastija/ rana XII. dinastija	 - XII. dinastija	 - XI. dinastija /rana XII. dinastija (za vrijeme Sesostrisa I.)	XI. dinastija/ rana XII. dinastija (za vrijeme Sesostrisa I.)
3. Kaijeva pogrebna stela	 -XI. dinastija/ rana XII. dinastija	 - XI. dinastija/ rana XII. dinastija	 -XII. dinastija: najranije za vladavine Sesostrisa I., najčešće za vladavine	 - XII. dinastija	 - XI. dinastija /rana XII. dinastija (za vrijeme Sesostrisa I.)	XI. dinastija/ rana XII. dinastija (za vrijeme Sesostrisa I.)

			Amenemhata III.			
4. Ankhuova i Nektiempetina pogrebna stela	 - XII. dinastija	 - XII. dinastija: od Sesostrisa III., pa nadalje	/	/	 - XII. dinastija (od Sesostrisa III., pa nadalje)	XII. dinastija (od Sesostrisa III., pa nadalje)
5. Min- Nakhtova pogrebna stela	/	 - XII. dinastija: od Sesostrisa III., pa nadalje	/	/	 - XII. dinastija (od Sesostrisa III., pa nadalje)	XII. dinastija (od Sesostrisa III., pa nadalje)
6. Obiteljska pogrebna stela	/	 - XII. dinastija: od Sesostrisa III., pa nadalje	/	/	 - XII. dinastija (od Sesostrisa III., pa nadalje)	XII. dinastija (od Sesostrisa III., pa nadalje), a prema Danijeli Stefanović: XIII. dinastija ³⁷⁸
7. Kema- Marova obiteljska pogrebna stela	 -XI. dinastija/ rana XII. dinastija	 - XII. dinastija: od Sesostrisa III., pa nadalje	/	/	 - XII. dinastija (od Sesostrisa III., pa nadalje)	XII. dinastija (od Sesostirsa III., pa nadalje)

³⁷⁸ Stefanović 2013, 330.

Tabla 3. Bogovi na stelama Srednjeg kraljevstva

SREDNJE KRALJEVSTVO		
STELE (8)	TEKST	PRIKAZ
OBITELJSKA POGREBNA STELA	OZIRIS (GOSPODAR ABIDOSA)	/
KAIJEVA POGREBNA STELA	OZIRIS, PTAH-SOKAR, KHENTI-KHETI, KHUIT	
DVIJE MENTUHOTEPOVE POGREBNE STELE	OZIRIS (GOSPODAR BUSIRISA) ANUBIS (GOSPODAR NEKROPOLE)	/
MIN-NAKHTOVA POGREBNA STELA	MIN, HORUS, OZIRIS	MIN
ANKHUOVA I NEKTIEMPE-TINA POGREBNA STELA	OZIRIS (GOSPODAR ABIDOSA)	/
OBITELJSKA POGREBNA STELA	OZIRIS	/
KEMA-MAROVA OBITELJSKA POGREBNA STELA	OZIRIS (GOSPODAR ABIDOSA)	UPUAUT 2X

Tabla 4. Bogovi na stelama Novog kraljevstva

NOVO KRALJEVSTVO	
STELE (11)	PRIKAZ
DEHUTI-HESTUOVA POGREBNA STELA	OZIRIS
MEMIJEVA POGREBNA STELA	/
IPUJIEVA POGREBNA STELA	OZIRIS
JAHIMIJEVA POGREBNA STELA	/
INEHEMOVA I BEKET-NEBETINA POGREBNA STELA	OZIRIS
NIJEVA POGREBNA STELA	OZIRIS ANUBIS
POGREBNA STELA	OZIRIS
POGREBNA STELA	OZIRIS ANUBIS
RAHOTEPOVA POGREBNA STELA	/
AKUOVA POGREBNA STELA	/
PA-HERI-PEĐETOVA POGREBNA STELA	OZIRIS

Tabla 5. Bogovi na stelama Trećeg međurazdoblja

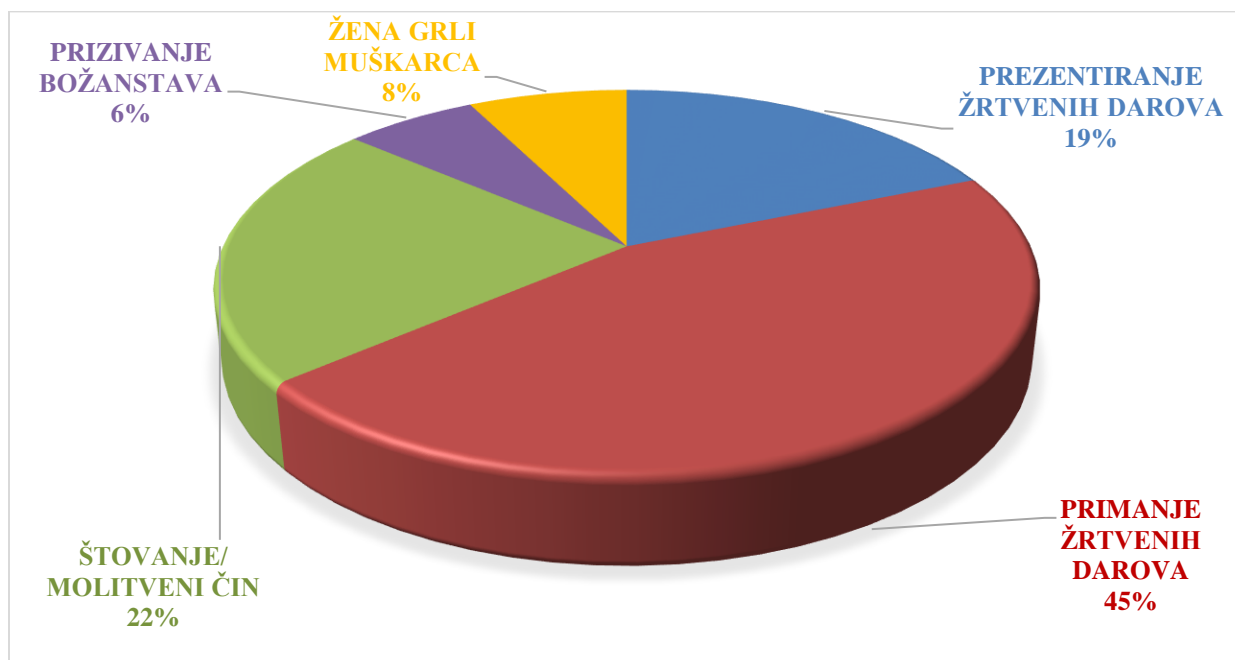
TREĆE MEĐURAZDOBLJE	
STELE (1)	PRIKAZ
POGREBNA STELA	OZIRIS IZIDA

Tabla 6. Bogovi na stelama Kasnog razdoblja

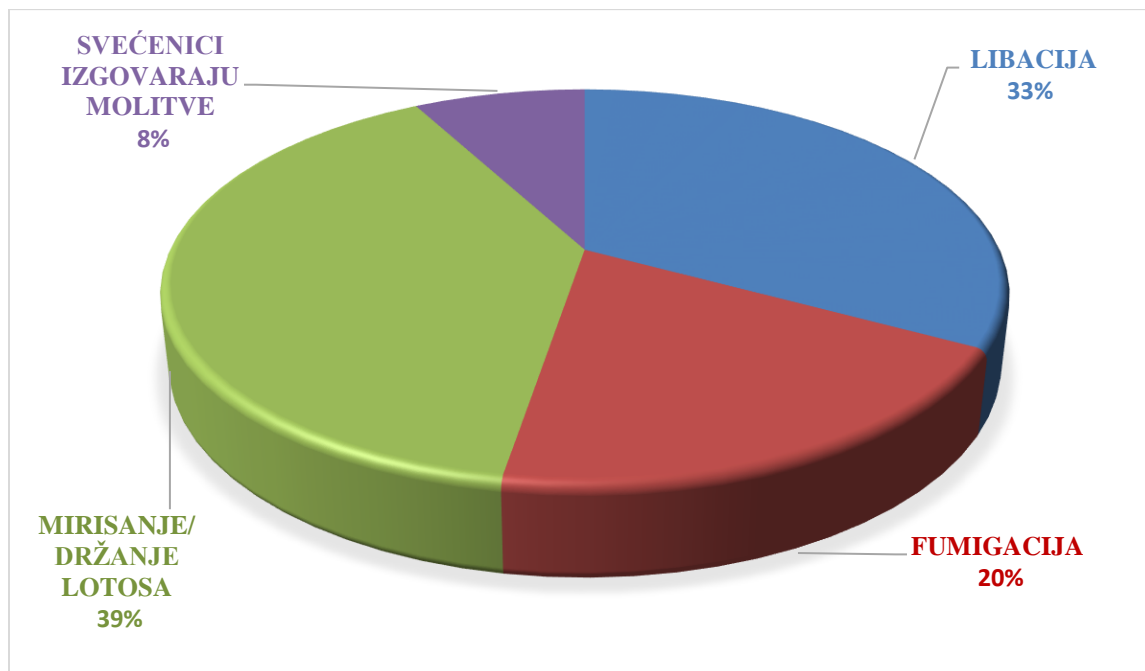
KASNO RAZDOBLJE		
STELE (4)	PRIKAZ	TEKST
KEMINA DRVENA STELA	RE-HARAKHTE	OZIRIS
NEKHEM-MUTOVA DRVENA STELA	RE-HARAKHTE	OZIRIS
TA-DI-HOR-NEFER-IRTIJEVA DRVENA STELE	SOKOLSKO BOŽANSTVO (?), IZIDA, NEFTIDA, HORUSOVI SINOVI	
NEBANKHOVA DRVENA STELA	SOKOLSKO BOŽANSTVO, IZIDA, HORUSOVI SINOVI	

12. 4. Grafikoni³⁷⁹

Grafikon 1. Aktivnosti

Grafikon 2. Ritualni činovi

³⁷⁹ Podaci u grafikonima odnose se na sve promatrane stele, a ne na pojedina razdoblja.

Grafikon 3. Zavjetni darovi

